

***THEÁTRUMI KÖNYVECSKE.
SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK
ÉS SZEREPÜK A RÉGIÓ
SZÍNHÁZI KULTÚRÁJÁBAN***

SAPIENTIA KÖNYVEK

SAPIENTIA
ERDÉLYI MAGYAR
TUDOMÁNYEGYETEM

SAPIENTIA
ALAPÍTVÁNY

PARTIUMI
KERESZTÉNY
EGYETEM

THEÁTRUMI KÖNYVECSKE

***SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK
ÉS SZEREPÜK A RÉGIÓ
SZÍNHÁZI KULTÚRÁJÁBAN***

Szerkesztette
EGYED EMESE

SAPIENTIA KÖNYVEK 4.

Bölcsészettudomány

A kiadvány megjelenését a Sapientia Alapítvány támogatta.

Kiadja a

Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete
3400 Kolozsvár (Cluj-Napoca), Kossuth Lajos u. (B-dul 21 Decembrie) 24/3.
Tel./fax: +40-64-197584, +40-64-194228, e-mail: kpi@kpi.sapientia.ro

Felelős kiadó:

Tánczos Vilmos

Lektorálta:

Antal Árpád

A bölcsészettudományi sorozat szerkesztőbizottsága:

Angi István
Marton József
Szegő Katalin
Tánczos Vilmos

Szerkesztőségi titkár:

Tőkés Gyöngyvér

Sorozatborító:

Miklósi Dénes

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a
régio színházi kultúrájában / ed.: Egyed Emese – Kolozsvár
[Cluj-Napoca]: Scientia, 2002
p.; cm, – (Sapientia Könyvek; 4)
Bibliogr.
ISBN 973-85422-4-3

I. Egyed Emese (ed.)

792(=511.141)(498)

TARTALOM

EGYED EMESE	
Színház- és irodalomismeret a színházi zsebkönyvek révén	7
BÁNHÁZI EMŐKE-CSILLA	
A zsebkönyvek a korabeli erdélyi társadalomban (mecenatúra, cenzúra, terjesztés, őrzés, megítélés)	29
TAR GABRIELLA-NÓRA	
Gyermek a felvilágosodás és a reformkor erdélyi színpadain	65
EGYED EMESE	
A „francia szín” helyi változatai	87
SZATMÁRI ILDIKÓ	
Népi viselet – színházi viselet	111
BARTHA KATALIN ÁGNES	
Zsebkönyv és színlap	129
MELLÉKLETEK	159
A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT	
SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK BIBLIOGRÁFIÁJA. KIEGÉSZÍTÉS	167
ÖSSZESÍTETT SZAKIRODALOM	201
A KÖTET SZERZŐI	217
KIVONATOK	219
REZUMATE	223
ABSTRACTS	227

SZÍNHÁZ- ÉS IRODALOMISMERET A SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK RÉVÉN

„A nyomtatott könyv maradandó... A szí-
nész műve pillanatnyi, tünedékeny”

BAJZA

1. Beszámoló

A színházi zsebkönyvekre – mint újraolvasásra érdemes nyomtatványokra – figyelve kezdtük el munkánkat 2001 márciusában, abban a reményben, hogy ha az 1961-ben Budapesten kiadott zsebkönyv-bibliográfiának a mai Erdélyre, Partiumra, Bánságra vonatkozatható adatait¹ ellenőrizzük, új zsebkönyvre vagy korábban ismeretlen színháztörténeti jellegű anyagra bukkanunk, közben pedig a színház mibenlétét, a térség irodalmának egy méltatlanul elhanyagolt területét illető kérdéseinkre is érdemleges válaszokat kapunk. Munkánkról április folyamán tájékoztattuk az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának munkatársait mint olyan kollektívát, amely az általunk használt Bibliográfiát harminc évvel ezelőtt összeállította, és figyelemmel követi színháztörténeti alkalmazását, az egyes zsebkönyvpéldányok sorsát. Szakmailag felbecsülhetetlen segítségük nélkül nem sikerült volna ilyen rövid idő alatt tudomást szereznünk a Bibliográfia kiegészítéseiről (1963, 1978) vagy a belső leltározások eredményeiről (például az 1970 szeptemberi és 1995 szeptemberi revíziókról).

E kutatócsoport egyetlen tagja sem főállású kutató, de valamennyien – iskoláik-munkahelyük tekintetében – Kolozsvárhoz kapcsolódnak. Két egyetemi hallgató (Szatmári Ildikó és Bánházi Emőke-Csilla), egy magiszterhallgató (Bartha Katalin Ágnes) és egy levelező tagozatos doktorandusz (Tar Gabriella Nóra) végezte a feltárást tanári irányítással, Tar Nóra egyszersmind kezdő középiskolai tanárként. A kutatás tehát a csoport valamennyi tagja számára szabadidőben végzett szakirányú, felelősségtel-

1 A továbbiakban az egyszerűség kedvéért Erdélyt mondunk.

jes és egyénenként is jó munkaszervezést, időbeosztást követelő tevékenység volt. A diák státusú kutatók vizsgakötelezettsége, az oktatásban tevékenykedők tanári elfoglaltsága a figyelem összpontosítását, az információknak a csoporton belüli rendszeres megosztását tette alapkövetelménnyé. Megnehezítette a kutatási vállalások teljesítését a könyvtárak nyári zárvatartása, a szorgalmi időszakban pedig egyes könyvtárak anyagának zároltsága, alkalmanként a szakszemélyzet elzárkózó magatartása vagy a fénymásolás megoldhatatlansága. A Sapientia Alapítvány pályázati kiírása nyomán a kutatás a 2001. március 1. és augusztus 31. közötti fél éves periódusra vonatkozott, hat hónapra, sőt objektív okok miatt ennél is rövidebb időre korlátozódott. A csoport már rendelkezett némi tapasztalattal az összehangolt munka és az egyéni könyvtári kutatások tekintetében, hiszen a Thália Helyi Élete kutatóműhely helyi szimpóziumaira és a 2000 augusztusában Egerben tartott színháztörténeti konferenciára is sikeresen készült fel tanulmányokkal.

Ez a módszeresebben előkészített, rövid határidős és egymással összefüggő vizsgálatokat megkövetelő munka intenzitását, formalizált céljait tekintve különösen eredményesnek bizonyult, bár olyan kérdéseket is felvetett, amelyek a vizsgálódás több irányú folytatását, a most begyűjtött szövegkincs más nézőpontból való feltárását, elidőzést igényelnek.

Az egyéni kutatási beszámolók a következő gyűjtőhelyekre vonatkoztak:

Bánházi Emőke Csilla: Nagyvárád (Városi könyvtár, Állami Levéltár), Marosvásárhely (Teleki Téka, Bolyai Könyvtár).

Szatmári Ildikó: Kolozsvár (Egyetemi Könyvtár, Akadémia Könyvtára), Nagyvárád (Városi Könyvtár).

Bartha Katalin Ágnes: Budapest (OSzK), Kolozsvár (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár).

Tar Gabriella Nóra: Bécs (Universitäts Bibliothek), Budapest (OSzK), Kolozsvár (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár), Szatmár (Városi Könyvtár, a Román Nemzeti Levéltárak Szatmár Megyei Igazgatósága, a Szatmár Megyei Múzeum Könyvtára), Nagybánya (Városi könyvtár, a Román Nemzeti Levéltárak Máramaros Megyei Igazgatósága).

Egyed Emese: Bécs (Österreichische National-Bibliothek, Bibliothek für Theaterwissenschaften), Budapest (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár, Petőfi Irodalmi Múzeum), Kolozsvár (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtára, a Kolozsvári Állami Magyar Színház Könyvtára, a Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Igazgatósága), Brassó (Városi Könyvtár, a Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Igazgatósága), Nagyszeben (a Brukenthal Múzeum Könyvtára).

Nemcsak azokban a könyvtárakban kerestünk zsebkönyveket, amelyek a Hankiss–Berczeli-szerkesztette bibliográfiában mint lelőhelyek megjelennek, és nem hárítottuk el a témával csak érintőleges kapcsolatban álló, a kutatás folyamán felbukkant, érdemleges szövegeket sem, bízva abban, hogy a filológus munkája lehetővé teszi a visszatéréseket, és hogy egymás értelmét megvilágítják a rokon funkciójú szövegfajták.

A kutatás folyamatos kapcsolattartás mellett egyéni tevékenység volt, a munka jellegű megbeszéléseken túl június 11-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület épületében kiskonferencián jeleztük a nyilvánosság előtt is a kutatás „félidejében” már megfogalmazható felismeréseinket. E *Zsebkonferencia* a színházi zsebkönyvek problémáját a színház elméletét és gyakorlatát illető egyéb témák között sajátos kérdéskörként mutatta fel. Külön kerekasztal-megbeszélés formájában vetődött fel a zsebkönyvek szerkesztőjének, a sűgónak szerepe, a sűgőidentitás mindenkori és XVIII–XIX. századi mibenléte.

Kezdetben az egész zsebköny-bibliográfia újraírására gondoltunk. Világossá vált azonban, hogy 1961 óta Erdélyben olyan típusú gyűjtemény nem került elő, amelyben zsebkönyvek lettek volna, a kiegészítés egy-két adat pontosítása lehet csupán (az általunk vizsgált korpusz adatközlője, az erdélyi Jordáky Lajos jó munkát végzett). Így a Függelékbe csak azokat a zsebkönyveket soroltuk be, amelyek leírása a kutatás eredménye alapján valamiben különbözik a *Bibliográfiában* vagy a *Pótlásokban*, *Újabb pótlásokban* megjelenttől. Azt is érdemesnek tartottuk, hogy a posszeszor-bejegyzéseket, a mai őrzési helyeket-jelzeteket megadjuk.² Az egyes tanulmányok néhány problémája, következtetése konvergens, ezen az egyéni kutatás egységének tisztelete jegyében nem változtattunk, a bibliográfiai ismétlődéseket viszont ki próbáltuk küszöbölni, ezért hoztuk létre *Összesített könyvészeti jegyzékünk*³.

A tanulmányokban bármilyen módon külön értelmezett zsebkönyveket a sűgő (szerkesztő, kiadó) neve szerinti betűrendben besoroltuk a bibliográfiába, így is törekedve arra, hogy a kiadvány sajátosságát, a létrehozó funkció („a sűgóság”) méltóságát némileg helyreállítsuk. Így az is

2 Bánházi Emőke a marosvásárhelyen őrzött zsebkönyvek részletes leírását adta, ezt a gyűjtést nem mellőztük, bár így a kiegészítések információanyaga nem azonos mennyiségű (az eredeti elképzelés ennyire aprólékos munkát nem tartalmazott).

3 A kutatócsoport tagjai egyéni bibliográfiai jegyzéket csatoltak dolgozatukhoz, a zsebkönyvekre való hivatkozás és néhány általánosan használt színháztudományi könyv bibliográfiai jelenléte tette célszerűvé a bibliográfiák ilyenszerű egybeolvasztását.

láthatóvá lett, hogy az egyes sűgók más-más szerkesztőtárssal vagy különböző városokban publikálták a művészet és a művészek megszeretetését szolgáló füzetkéiket, a „zsebkönyveket.”

A tanulmányok elkészülte után ma már megfogalmazhatók a mai zsebkönyvállományra, másrészt a kiadványtípusra, annak művelődéstörténeti funkciójára vonatkozóan bizonyos megállapítások. A könyv- és kéziratgyűjtemények különfélesége, a muzeális értékekhez való szakszerű vagy éppen szakszerűtlen viszonyulás a filológusmesterség felelősségvontkozásaira is ráébreszthette a fiatal kutatókat, az egyes régi nyomtatványok és kéziratok közvetlen tanulmányozása, azonosítási aprómunkája pedig a felfedezés élményét adhatta nem egy esetben.

Itt köszönjük meg Knapp Évának, Kürthy Zsuzsának, Gernot Nussbächernek, Poráczky Rozáliának, Somorjai Olgának, Șerbănescu Olgának, kollégáinknak, barátainknak, családtagjainknak, hogy kutatómunkánkat szakmai tanácsaikkal, szolidaritásukkal segítették.

1.1. Kutatástörténeti előzmények

A zsebkönyvek színháztörténeti forrásértékét a magyar művelődéstörténet igen korán felismerte. Pápay Sámuel 1808-as irodalomtörténeti-művelődéstörténeti összefoglalójában a magyar színjátszó társaság életképességének, „felzárkózásának” bizonyítékeként emlegeti az állandó játék, a zenés művek felvállalása után az évad eseményeit összefoglaló, a társulat komolyságát jelző időszak munká kiadását: „a Magyar Társaság első játéka vala, Simainak Igazházi nevű Víg Játék Munkája. Ezen próba után még szinte másfél esztendeig kelle ezen magyar társaságnak a' sok bajokkal küszködni, míg osztán 1792-ben Május Hónapban állandóságra kaphatott, 's esztendő múlva Énekes Játékot is adott, és ugyan Szalkainak Pikkó Hertzegét legelsőben Budán Május 6dikánn: e' mellett más ilyen társaságok szokása szerint, Játékszíni Zsebkönyvetskét vagyis Kalendáriumot kezdett kiadni, mellyben az esztendő alatt előadott játékok napja, száma, minéműsége 's a' t. foglaltatott” (Pápay 1808. 424.).

Fekete Sándor *Petőfi, a vándorszínész* című könyve döntő érvként „állt elő” 1969-ben a zsebkönyvek színésznévsoraival. Két zsebkönyvről van szó, egyik már csak másolatban létezik,⁴ a másik éppen a Bibliográfia gyűjtőmunkájakor került elő a szegedi Somogyi Könyvtárból.⁵ Igaz

4 OSzK – Quart. Hung 3875 (Rexa Dezső kivonatos másolata).

5 Keszy József szerk. 1843. 535. zsk.

ugyan, hogy a Petőfi-vitákban ma éppen a költő színészmúltja foglalkoztat a legkevesebb személyt, mégsem fölösleges megállnunk egy gondolatnyi időre a harcmezőn eltűnt költő és a létét bizonyító írásos forrás eltűnésének párhuzamánál.

Jelentős színháztörténeti forrásnak nevezi a műfajt Staud Géza is. A korszak színháztörténetét szaktanulmányok sorával bemutató jelenkori kiadvány is több ízben érvel a zsebkönyvek információs anyagával (Kerényi 1990). Mégis, a dolgot a gyakorlat felől nézve: a zsebkönyveket mint a tudományos kutatás kézikönyveit egyelőre csak az tudja használni, aki a legnagyobb gyűjteményben, a másolati példányokkal is rendelkező OSzK Színháztörténeti tárában (is) kutathat. Érdemes volna elektronikus módon hozzáférhetővé tenni ezt a régió művelődéstörténete-színházi múltja szempontjából a Gothai Almanach becsével bíró, bár küllemében rendkívül szerény anyagot.

A továbbiakban úgy közelítünk a zsebkönyv szerepéhez a színházismeretben, hogy közben a kötet egyes tanulmányaira is utalunk.

2. A zsebkönyvek történeti-műfaji megközelítése

2.1. Könyvecske?

A zsebkönyv néven emlegetett nyomtatványok nevét a német Taschenbuch fordításának tartjuk, hiszen ritka kivételtől eltekintve ezek a Magyarországon bő száz éven keresztül divatozó kiadványok maximális mérete 24 lap, de többnyire ennél szerényebb; inkább füzetterjedelműek (többnyire nyolclaposak). Kisméretűek, ha van borítékjuk, az többnyire díszítetlen. A gyűjtés-megőrzés folyamán valóban könyvszerűbb formát is ölthettek, gyakorta két vagy több zsebkönyv összekapcsolásával vagy egy fedélbe kötésével alakult ki a könyvjelleg. Ez volt a szerencsésebb eset, így őrződtek meg kolligátumalakban a nagyszebeni zsebkönyvek (a Brukenthal Múzeum Könyvtárában) és a budapesti Egyetemi Könyvtárban (a Bibliográfiában is emlegetett Metszet-szobában) levők. Ezért fogyatkozhattak meg a Jordáky-könyvtár és a nagyvárad, brassói (Tausch-) gyűjtemények darabonként őrzött zsebkönyvei.

A német zsebkönyvek elnevezése az időben követhetően változik: Abschieds-Blatt, a későbbiekben Theater-Journal, illetőleg Almanach. Virágcsokor-metaforákkal is meg kívánták egyikét-másikat jelölni, ilyen

az Immortellen Kränzchen és a Schneeglöckchen. (A magyar zsebkönyvek közt a Flóra, az Ibolyák.)

A könyveket a Bibliográfiában levő jelzet alapján próbáltuk előbb az egyes könyvtárakban megkeresni. Ezzel párhuzamosan a tematikus vagy (cím vagy szerző szerinti) tematikus katalógusokat is átvizsgáltuk. Az egyik gondot a műfaj és a helyi katalógusokba való besorolás okozta: hol önálló könyvként, hol évkönyv/almanachként, hol hírlapként tárolták a zsebkönyveket. A román könyvtári nyilvántartásban általában nem szerepelnek külön egységként, és mivel a magyar nyelvet ismerő könyvtári személyzet száma a minimálisra csökkent, vagy senki nem is beszél a nyelvet az illető intézményben, nem volt könnyű a keresés. (A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár és az EME kolozsvári könyvtára számított ebből a szempontból a leginkább kutatóbarát intézménynek.)

A feltárás során a Bibliográfia egyes tételei tévesnek bizonyultak. A 719-es szebeni Notizen például nem zsebkönyv, hanem korabeli újságból kiemelt napi színkritikák – igaz, rendkívül érdekes – egybekötött gyűjteménye.

Itt mondjuk el, hogy Bánházi Emőke-Csilla, aki a marosvásárhelyi zsebkönyveket a színtársulat tagjainak nevével és az „egyéb” rovatban megjelenő irodalmi anyaggal kiegészítette, következetlenséget lát abban, hogy a Lisznyai Kálmán szerkesztette, színészt köszöntő kiadvány nem kerül a Bibliográfiába – így műfajilag más besorolást kap –, a Prielle Kornéliát köszöntő 682-es pedig igen. Közöljük módosítási javaslatát:

667a	Címleírás	Nemzeti Szini Emlény! Ifjabb Lendvay Márton emlékkönyvébe. Irta: Lisznyay Kálmán. Mély tisztelettel ajánlja a szin. Marosvásárhelytt, Nyomtatja Imreh Sándor az ev. ref. főtanoda betüivel. 1868. 8 l.
	Egyéb	Szatmári Emil: „Nemzeti emléklap.” 1867. – (Lisznyay Kálmán): Dicső apád...
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár
	Jelzet	22935
		A Bibliográfia nem veszi be, mivel színészt köszönt. Viszont a 682-t bevette, pedig az Prielle Kornélia jubileumára íródott.

A kutatás egyik fontos eredménye volt a kultusztörténetre épülő irodalomtudományi programok idején a színésztámogatások, jutalomjátékok, jubileumok megünneplésének megjelenése a zsebkönyvek vissza-

pillantásaiban vagy műsorrendjében, az idős színészek foglalkoztatásának megjelölése (Könyves Máté – könyvtáros) vagy a gyermekszínészek nevének feltüntetése.

E szociális, munkajogi és színészettörténeti szempontból is vizsgálható adatsor feltárásában Tar Gabriella Nóra leginkább a Szatmár–Máramarossziget terület zsebkönyvanyagát vizsgálta, de megkezdte egy átfogóbb névjegyzék készítését is, amelyből mintát mellékelte dolgozatához.

2.2. Kiadványok a színházi szezon végén?

A színjátszás regionális történetének feltárásában nélkülözhetetlenek a zsebkönyvek, és ezek fontosságát már a XIX. század kutatója is felismerte: a kolozsvári hivatásos színjátszás kezdeteit nyomozva Ferenczi Zoltán egy *Magyar Teátrumi zsebkönyvecskére* hivatkozik 1793-ból, majd az 1829-es, Kolozsváron kinyomtatott *Magyar Játékszíni Almanachra*, nemcsak Fekete Soma 1838-as *Játékszíni gyűjteményére* (Ferenczi 1897. 86., 317., 552/195.).

A zsebkönyvek mai alakja változatos a csonka, kötetlen példányoktól kezdve a díszes kötésűekig, sőt az egybekötöttekig (ilyen a budapesti Egyetemi Könyvtár városonkénti, betűrendbe sorolt és többnyire így egybekötött sorozata, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárnak az unitárius Kollégium gyűjteményébe tartozó, egy-egy évből több példányt is tartalmazó színházi zsebkönyvkincse az U 78196-78208 jelzet alatt) vagy a szebeni Brukenthal Múzeum *Varia-kötete* (amelynek tartalmára Kovács Eszter egyetemi hallgató volt szíves felhívni a figyelmemet).⁶

Ugyanakkor a zsebkönyv a színházzal kapcsolatos, máskor önállóan megjelenő szövegtípusokat is tartalmazhat, mint amilyen az 1829. augusztus 10-i előadás színlapjának másolata az 578. sz. zsebkönyvben – itt éppen azal a céllal közölték, hogy az erdélyi színjátszás színvonalas hagyományát a kortársakban tudatosítsa. „A fennebbi színlap bizonyítja azt is, hogy ha a színészet ügye oly irányban kezeltetik, mint annak méltósága megkívánja, úgy drámai, mint operai erőket saját elemünkből kiállítani képesek vagyunk” – állítja zárszavában a kolozsvári sűgő (Turcsányi Imre), mellesleg a zsebkönyv kiadója (Turcsányi Imre–Jakab István szerk. 1859. 40. 578. zsk.) A Bartha Katalin Ágnes által felfedezett színlapok külön szenzációját jelentik e kutatásnak; a magyar színjátszás történetének értékes adatait hozzák, egyszersmind a vegyes lakosságú (német–magyar) vidékre vagy a hivatalos nyelv–lokális

6 Kovács Eszter a *Varia*-kötet feldolgozását egy germanisztika kutatóprogram keretében végzi.

nyelv összebékítésére vonatkozó színházszervezési „praktikákra” irányítja a figyelmet (lásd erről a Brassóra vonatkozó sepsiszentgyörgyi leletet).⁷

A datálást a korábbi kutatások az egyleveles emlények kivételével elvégezték, a zsebkönyvön feltüntetett kiadási évet ritkán kellett korrigálnunk. Az éven belüli pontosabb datálást nemzetközi gyakorlat szerint a műsorrend alapján végeztük, így nem tévesztettek meg az idők folyamán helytelen időrendben összekapcsolt zsebkönyvek sem. A szezon vége két rövidebb periódust jelentett a régióban: az egyik a téli, a másik a nyári szezonét, december–januárt, illetőleg április–májust.

A német társulatok rendszeresen a nyári évad végén jelentették meg zsebkönyvüket („zum Ende des Sommerkurses”) – ez a mai színházi gyakorlatban az őszi bérlethirdetés formájában él tovább. Hogy ajándék gyanánt is szolgált a zsebkönyv és az ezzel párhuzamosan használt emlény, nem vitás.⁸

Az újesztendei előadás ünnepi jellegét a visszapillantást is tartalmazó könyv növelte, egyszersmind a színházat a komoly, a nyilvánosság előtt alkalmanként belső dolgairól is szót ejtő intézmények sorába emelte (az évkönyvszerző vagy éves beszámolót tartó intézményekhez hasonlóan).⁹

Az előadásoknak a naptári év eseményeihez, a hivatalos öröm- és gyászünnepekhez, a társulat valamely tagja vagy a támogatók jeles napja alkalmához való kapcsolása színháznak és közönségének sokrétű kapcsolatát mutatja. Az előadások időzítése, a műsorrétegeknek a közönség csoportjaihoz való alkalmazása nem volt e vizsgálódás tárgya, de mégis érdemleges felismerések adódtak a közönség területi megoszlásáról (nyelv szerint – a zsebkönyv olvasójának anyanyelve szerint) vagy a zsebkönyv mellékleteinek tartalmát illetőleg. Erdély patriarkálisabb művelődésszemléletét, a színháznak mint magyar (nemzeti) intézménynek problematikusabb helyzetét olvashatjuk ki a zsebkönyvek egyik sorozatából.¹⁰

A vendégjátékok, kiszállások virtuális alkalmak voltak a zsebkönyvek (újra)kiadásának, terjesztésének.¹¹ Ilyennek tekinthetjük például a kolozs-

7 A kutató az anyag rendszeres feldolgozására doktori program keretében készül.

8 Vö. e kötet Mellékletében közölt színlapokkal.

9 Aranka György mint a Nyelvmívelő Társaság titkára vállalkozott éves politika- és gazdaságtörténeti visszapillantás megírására, az egyházak is alkalmazzák a kapcsolattartásnak ezt a bizalomnövelő módszerét.

10 Szemléletesek Bánházi Emőkének e könyvbeli tanulmányában a zsebkönyv szociológiai felmérése közben kialakított táblázatai, grafikonjai.

11 Az 1852-es kolozsvári zsebkönyvnek három változata is van: egy a „kolozsvári-”, egy másik az „erdélyi-”, egy harmadik pedig „e város” színészpártoló lelkes egyéneinek szól (ez utóbbi éppen kutatásunknak köszönhetően bukkant fel).

vári társulat 1821-es nyári kiszállását Marosvásárhelyre, Nagybányára, Máramarosszigetre és Szatmára, 1824-ben Kézdivásárhelyre és a székelyföldi városokba, 1826-ban Szebenbe majd Brassóba. A hivatásos színjátszás és a vándorszínészet határai még a 20-as évek derekán is megvonhatatlanok: a vladeni „bagarre” arra utal, hogy az utazó színtársulat megítélése a bizonytalan identitású kóbor hordákéval csaknem azonos volt. A szebeni német színészek rendszeresen játszottak Aradon: az, hogy néhány kiadói helyjelölés nélkül megjelent zsebkönyvüket Alois Jaritz szignálja, aki az aradi társulat sűgőja volt, erre a szoros kapcsolatra utal. A színház többféle szövegben tájékoztatta közönségét és a színpártolókat érdeklődésre számot tartható eseményeiről: a zsebkönyvkiadás szokása előtt és akkor, amikor nem volt arra anyagi fedezet, színlapok és emlények segítették a kapcsolattartást a társulat és a színház barátai között.

Miközben a közvetett hivatkozások forrását keresi a kutató, eredeti színháztörténeti adata is bukkanhat: ilyen Déryné kései, 1847 év tavaszi brassói jutalomjátéka – vendégfellepte – a román dal és színművészeti társulatban Kotzebue *Benyovszky grófjában*.¹²

Másrészt a kutatás sem érheti be egyetlen kiadványtípus vizsgálatával: hiszen abból hol a látvány- és hangzástervek, emlékek konkrétuma, hol a (színész- vagy színjátszó)gyermekek, hol a rövid időre szerződött tagok neve maradt ki. A zsebkönyv, a színlap, az egyleveles búcsúvers együtt azonban már nagyobb biztonsággal enged a színész és a színészet helyzetére következtetni. Ezért is tekintjük fontosnak, hogy a „zsebkönyvtelen” periódusból színlap került elő, vagy felbukkant a Petőfi-szövegkorpuszhoz kapcsolható *Búcsúszó* egy korabeli kéziratos másolata.¹³

Az öltözetnek a polgári élet, a nemzeti karakterkép és sztereotípiá, az egyes darabok története felől való vizsgálatát (szemiotikai és komparatistikai szempontból) végezte el Szatmári Ildikó a „magyar ruha” történeti összefüggéseit felmutató tanulmányában.

A társulatok tagságának igen gyakori cserélődése, a tagok „mobilitása” valóban nem fejeződhet ki a maga teljességében az évente egyszer, kivételesen kétszer vagy háromszor kiadott zsebkönyvek névjegyzékeiben. Ezért van szükség a forráscsoportok párhuzamos vizsgálatára: a fentebb megnevezett kiadványtípusok mellett a sajtó és a városgazdálkodás számadásai,

12 Lásd a Mellékletet. Déryné ugyanezt a szerepet (Afanasztia grófnőt) énekelte Brassóban 1826-ban (Enyedi 1975. 128.).

13 Lásd a Mellékletet.

de a magánélet írásos emlékei is segíthetnek a szöveg által jelölt emberi világ pontosabb megismerésében. Ismerjük a rekonstrukciós kísérletek határait, de nem tagadhatjuk a megközelítés létjogosultságát.¹⁴

A színtársulatok mindenkori vezetősége idejében felismerte a zsebkönyvben rejlő reprezentációs lehetőségeket. Szerdahelyi József, Havi Mihály és Szabó József szegedi társulata Kolozsváron kiadott zsebkönyvében visszapillantást ad a nyári vendégszereplések rendjére, így erősíti hitelét a helyi (a kolozsvári) közönség szemében. Nyolc előadásról szól a nagyváradi vendégszereplés idejéből. Egybevetve a nagyváradi kiszállás előadásait rögzítő zsebkönyv adatait azzal a műsorrenddel, amelyet új könyvében Indig Ottó ad (Indig 1991. 64., illetőleg 263–371.), két megállapítás is kínálkozik: a mai, a színház történetének huzamos idejét leképező betűrendes jegyzék úgy szétforgácsolja az évadok történetét, hogy maga a könyvszerző is nehezen látja át: Foltényi Vilmos emlékezései alapján egy nyári előadásról (a *Szökött Katonáról*) szól, „műsorukról más adatok nem állnak rendelkezésünkre” – írja, noha könyve betűrendes darabcím mutatójában egy kivétellel megtalálni azokat az előadásokat, amelyeket a korabeli zsebkönyv jelez. Az Indig jegyzékéből hiányzó darab a *Szevillai Borbély* (számításaink szerint 1844. augusztus 3-án adták elő).¹⁵ Bemutatására Kolozsváron már 1827. február 3-án sor került: a dalmű szövegét Szerdahelyi József fordította (Lakatos 1977. 132.).

Kérdés, hogy a cenzúrakötelesség vonatkozott-e a zsebkönyvekre is. Az 1848 előtti időre érvényes a kérdés, hiszen az 1848. április 11-én szentesített 1848: XXXI törvénycikk eltörölte a cenzúrákat.¹⁶ Erdélyben is volt a forradalom előtt cenzúra, és 1861-től ismét érvényesült. Erdélyben a Gubernium mellett működő központi könyvvizsgáló hivatal feladata volt a bemutatásra szánt *darabok* előzetes megvizsgálása és engedélyezése. E célból rendszerint a városi hatóságokhoz kellett fordulni. (A zsebkönyvek ilyen engedélyeztetésének azonban magukon a kiadványokon ritkán van nyomuk.)

14 A szövegegyüttesek egy ember és a hozzá hasonlók gondolkodásának, értékrendjének feltárására vállalkozott emberbarát kutatási módszerekkel Keszeg Vilmos esetelemzésében (Keszeg 1998.).

15 Indignek arról sincs tudomása, mi történt a társulattal, visszatért-e még az év folyamán Szegedre. (Indig 1991. 64.). Ezzel a megállapítással csak hangsúlyozni szeretnők a zsebkönyveknek mint színháztörténeti forrásnak fontosságát.

16 A színingazgatóknak a helybeli hatóságnál továbbra is engedélyeztetni kellett az egyes előadásokat.

2.3. A zsebkönyv árúsítása

Noha manapság csak a színház- és könyvtörténészek ismerik a műfajt, a XIX. században a történészek és a könyvgyűjtők is értékelték ezt a magyar nyelvterületen és különösen vidéken eléggé igénytelen kivitelű kiadványtípust. Horvát István például egyenesen a székesfehérvári színtársulat főigazgatójához fordult, hogy közelebbről tanulmányozhassa a zsebkönyveket.¹⁷ Kerényi Ferenc szerint a társulat a vármegyei igazgatás minden esztendejéről adott ki almanachot (Kerényi 1987, 309.). Ez a megállapítás a zsebkönyvkiadás anyagi vonzatainak problémáját hozza közelebb, és valóban: azokban az években, amikor a társulat jobb pénzügyi feltételek között működött, több oldalból álló emlénnel, búcsúkönyvvel, zsebkönyvvel ajándékozta meg egyes pártfogóit, hűséges közönsége kitüntetett tagjait.

2.4. A társulat névsora a zsebkönyvben

A magyar zsebkönyvek többnyire hierarchikus lebontásban közölték a társulat névsorát.

François Parfaict első kísérlete után fél évszázaddal jelentek meg Erdélyben az első zsebkönyvszerű színházi kiadványok. Parfaict a közönség ízlését nevezte reménykeltőnek az ilyen természetű publikációkat illetően. Összeállítása, az *Agenda historique et chronologique des théâtres de Paris* 1735-től kezdve három alkalommal (évente egyszer) jelent meg. Némiképp száraz híryananyagot tartalmaztak ezek a kiadványok és időnként irodalminak nevezett szórakoztató szövegeket is. Esetleges volt bennük a – csaknem állandó rovatokba rendezhető – közlemények aránya, sorrendje.

A hatvankilenc kötetet/évet megért évkönyv, a N. A. Delalain kezdeményezte párizsi *Almanach des Muses* nemcsak színházi tudnivalókat, hanem csokorba gyűjtött verseket is közölt. *Les Spectacles des Foires et des boulevards de Paris ou Calendrier historique et chronologique des théâtres forains*¹⁸ szintén tartalmazott szépirodalmi szemelvényeket. A névsorok kombinatorikája (zsebkönyv, színlap, vándortársulatokról való híradás)

17 „Méltóságos Marich úr által tudtomra adattatott kívánságát teljesíteni kívánván, kedves barátom uramnak egynéhány teátrumi zsebkönyvecskéket ezennel barátságosan áttalküldök. – Vagyon közöttük egy, az 1818-as esztendőre való – többel azon esztendőről nem szolgálhatok” – írja Horvátnak Kolosváry Pál szíinigazgató. (Kerényi szerk. 1987. 120.)

18 Megjelent 1773, 1774, 1775, 1776, 1777, 1778, 1786, 1787.

valóságos bűvárlatot tesz szükségessé, külön érdekesség az egyes személyek színpadi karrierjének követése a zsebkönyvnevsorok alapján.

2.5. Az évad műsora a visszapillantásban

Az 1785-től 1944-ig megjelenő ún. *Gothai almanach*nak két sorozata volt: egy német és egy francia nyelvű. Nem túlzás a párhuzam a hazai színházi zsebkönyvekkel: Erdély és a csatolt részek területén német és magyar színházi zsebkönyvek jelentek meg, nemegyszer azonos tartalommal. (A román nyelvű kísérlet a XIX. század közepén még nem bizonyult életképesnek.) A közlendők nyelv szerint két különböző kiadványba való tömörítése (amely például a Brassóban kiadott zsebkönyvekre jellemző) emlékeztet azokra a kísérletekre,¹⁹ amikor az erdélyi társulat periodikusan hol németül, hol magyarul játszott, illetőleg, ahol a szervezők a színészek nyelvismeretére, nyelvi-játéktílusbeli alkalmazkodóképességére építettek. Ugyanakkor a színházi híryanagra és a naptárelv megtúrta szórakoztató, humoros, nemegyszer szatirikus jellegre, amely nem ok nélkül rokonítható a szórakoztató kalendáriumok XVI. századtól keltezhető kiadványtípusáival.

Az erdélyi magyar színjátszás anyagi feltételeit részben a nemesi felkelési alap maradványa (tehát valamiféle „hadialap”), részben az erdélyi nyelvtankönyvpályázat nyertes művének, Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmesterének* eladásából származó bevétel biztosította (nevezzük ez utóbbit „tankönyvhaszon”-nak).²⁰ Éppen nyelvisége révén tekintette nemzeti fontosságú intézménynek a színjátszást a XVIII–XIX. századi magyar szerzők túlnyomó többsége. „Az egészséges nemzetiségnek egy fő kísérője a’ nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a Nemzet is él, bármint sinlődvé is sokszor, mint erről számos a példa – de ha egyszer elnémúl, akkor csak gyászfűzt terem a hon, melly a voltakért szomorúan eregeti földre csüggeteg lombjait.” – olvasható a Marosvásárhelyt megjelent *Magyar játékszíni nefelejtstben* (Jakab szerk., 1842. 656 zsk. 16.). Vachot Imre 1742. június 21-én tette közzé *Szózatát Erdély nemzeti színházának ügyében* az Erdélyi Híradóban. Hasonló célzatú (nyilván jóval rövidebb) értekezést elvétele a mára ritkaságszámba menő zsebkönyvek is tartalmaznak: Mikó Imre, Bethlen Elek és több főrangú társuk például a

19 Lásd a Mellékletben.

20 Ezen az erdélyi magyar színügy a Nyelvmívelő Társasággal osztozott az Országgyűlés döntéséből (1792. aug. 21.).

zsebkönyv nyilvánosságát is felhasználja az adakozó kedv felkeltésére, az ügy jelentőségének taglalására.²¹

De ez mégiscsak kivételnek számít. Azok a problémák, amelyek között az erdélyi magyar színjátszás kibontakozott, nem, vagy alig követhetők a zsebkönyvekben. Ritka eset, hogy a színészeti bizottmány vagy a színigazgató (sőt nevében a sűgő) a társulat helyzetének súlyosabb kérdéseit éppen a zsebkönyvben fogalmazza meg, mintegy röpiratként róva színházpolitikai terheket az egyéb szerepeiért népszerűvé lett kiadvány-típusra. Ilyen kivétel a kolozsvári zsebkönyv.

A zsebkönyv viselkedési kódex is, a bevezetés szerepét látja el egy többé-kevésbé ismeretlen világba. A Pesti Művelt társalgó több kiadást megért Knigge-adaptáció, amely nemcsak hogy a színházat mint sajátos viselkedésmódot megkívánó helyet tételezi, hanem kiemeli a színházbeli elvárások közti különbséget: a kedveskedés, sőt udvarlás részévé válik ilyen módon a színházi illúzió kulisszatitkainak megszerzése (egyszerű információvá alakított formában). Az, amit a színlap és a zsebkönyv együtt tartalmaz, az ülőhelyek árától az előadó személyéig és a társulat közelmúltbeli kiszállásainak elősorolásáig, tanulmányozhatóvá, elsajátíthatóvá lesz: a hölgy pedig jól fogja érezni magát a jól megválasztott ajándék és adója közelében: „Ha színházba akarunk menni, rangunk- s vagyoununkhoz mért helyet válasszunk magunknak. Legillőbb a földszint, mert a páholyülések nem fiatalemberhez illők, más helyekre pedig magunknál csekélyebb embereket engedjünk. Hölgyeket azonban legalább földszinti zártszékre vezessünk, ha már páholyba vezetni anyagi körülményeink nem engedik: általában mindig a legjobb helyet válasszuk számukra, melyről átnézheessék mind a színpadot, mind a közönséget, kivált az utolsó sora figyeljünk; mert a hölgyek sokszor jobban szeretik magukat nézetni, mint hogy ők nézzék az előadást. Szerezzük meg a hölgyeknek mindig a színlapot s operáknál a szöveget” (Szablyár Ferenc szerk. 1986. 65.).

21 „Van a költészetnek egy neme, melyet a nyelv fenntartására, művelésére nézve jóval többre kell becsülnünk, mint a többieket... De a színészetet nem csak úgy kell tekintenünk, mint nyelvünk egyik hatalmas védőbástyáját. Van annak egy csaknem éppen oly magas, éppen oly fontos hivatása is: s ez, hogy a közművelődést, a nemzet multja iránti kegyeletet terjessze, hogy a költők halhatatlan eszméi és nemes érzelméi által az izlést, a gondolatot és a szívet nemesítse.” Aláírják: BM., DL., TK., Sz...i, N...r, Sz...k. Nemzetiség, nyelv, irodalom és színészet in: *Színházi emlény* 1859. 14–16. 579 zsk.

2.6. Az együttes állomáshelyei: vendégszereplések

Egy kassai zsebkönyv a kolozsvári társulat sikeres felvidéki vendégjátékait tanúsítja (Mátéfy szerk. 1830. 499. zsk.), a Magyar Játékszíni Zsebkönyv kiadója a zsebkönyvkiadás íratlan szabálya szerint a helybeli társulati sűgó: itt Mátéfy József. Fordítva is vizsgálhatjuk a kérdést: ugyanazon sűgó (szerkesztő) által kiadott zsebkönyvek a személy (gyakran a társulat) mozgásterületét és színházról lévén szó, kijelenthetjük: hatásterületét jelzik. Csokonai Vitéz József Kolozsváron (1831-ben – 548 zsk.), sőt „Erdélyben” (1831-ben – 549. zsk.), Szegeden (1833-ban – 959. zsk.), Budán (1834?-ben – 258. zsk.) és Miskolcon (1835?-ben – 683. zsk.) ad ki zsebkönyvet.²²

Nem lehet egyszerű társulatvándorlással magyarázni két, azonos időben nagyváradi és brassói impresszummal is megjelent zsebkönyvet, amelyeket a Bibliográfia külön tételként kezel: a Nagyváradon megjelent darab az esztendő utolsó hat hetének műsorrendjét is tartalmazza, és nem tünteti fel a sűgó nevét ([Égeni] 1854. 767. zsk., illetőleg Pótlások: Berei szerk. 89. zsk),²³ a brassói pedig nem tartalmaz műsorrendet (Berei 1854. 89. zsk.), a színházi személyzet jegyzéke természetesen különböző, szépirodalom-anyaguk azonban teljesen megegyezik: Samarjai Károly: *Az éhhalállal küzdők* (vers), Részletek a *Hunyadi László* és a *Rigoletto* c. daljátékából, illetőleg *A csonka* c. vers.

Ha a színjátszás történetének adatait keressük, hol főforrásként, hol kiegészítő forráscsoportként kell meghatároznunk a zsebkönyveket és egyleveles nyomtatványokat. Kerényi Ferenc a vidéki színészet műsorforrásának tekinti ezeket, főként, mióta jegyzékük kézbe vehető (Kerényi 1990. 479.).²⁴ Bartha Katalin Ágnesnek a színlapokra is kitérő tanulmánya segít felismerni e források komplementer viszonyát.

3. A színházkedvelő bizonyára irodalomértő is

„Szerezzük meg a hölgyeknek mindig a színlapot s operáknál a szöveget” – javasolta a sikerre vágyó udvarlónak Knigge nyomán „Egy pesti arsz-

22 Szinnyei József Petrik bibliográfiája alapján még csak háromról tesz említést: a kolozsváriról, a szegediről és a budairól. Itt is bebizonyosodik, hogy érdemes volt a zsebkönyv-bibliográfia céljaira elvégezni az intenzívebb számbavételt. A budait mindketten 1835-re datálják.

23 Ez utóbbit lásd: *Pótlások* 385.

24 Ez azonban mégsem általános gyakorlat, ha a helyi színháztörténeti közlemények hivatkozásait tekintjük.

lán” a XIX. század második felében (Szablyár Ferenc szerk. 1986. 65.). A zsebkönyv valóban gyakran éppen a dalmű szövegét adja – amely így a történettől, a színházi élménytől elszakítva, a zene és a színészi terjesztmény nélkül (úgy is mondhatjuk: a külső szemlélő számára) elég siváran hat.

Más figyelemre méltó következtetésekre is juthatunk a zsebkönyvek újraolvasásakor. Petőfi életrajzának rekonstrukciójakor például a zsebkönyv nélkülözhetetlen adattár. Másrészt a szerzőtulajdonításnak ellenőrzésére szolgáló műfaj. A *Bucsuszó* című költemény több egyleveles nyomtatványon előfordul (ezek a színházi zsebkönyvvel rokonítható kiadványfajták). Egyikük esetében felmerül Petőfi mint szerző neve: a Petőfi-kiadványokban előfordul egy ideje mint kétes hitelű, de mégis talán a Petőfi-művek közé sorolható vers.

A zsebkönyv a színházi terminusok népszerűsítését, a színházi szaknyelv elterjesztését is – szerény keretei között – magára vállalja. A Kolozsvári Magyar Játékszíni Zsebkönyv az 1841. évre (Ardai-Emődi szerk. 1841. 554. szám) még a következő feloldás révén segíti tájékozódni olvasóit a színpadi műfajok és a színházról szóló szövegek között: „A’ játékot megkülönböztető betűk magyarázatja: V.j. víg játék., Sz.j. Szomorú játék., D.j. Dal játék., Vit. J. Vitézi játék., Tünd. Tündéres, É.b. Énekes bohózat., F. felvonás., N.j. Néző játék.”

A következő évi pesti Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1842. évre (Keresztessy-Gillyén 1842. 267. zsk.) már új szót vezet be, a drámát. Jegyzés: „a’ dráma alatt, minden a’ szavaló színészethez tartozó n.m. szomorú-víg-színjáték ‘s a’ t. értetik.”²⁵

Egy német nyelvű nagyszabású zsebkönyv a színházi terminusokat szójegyzékbe szedi, értelmezi: a mai tudománynépszerűsítés eljárásainak előzményeire ismerünk ebben.

A Bibliográfia – az OSzK gyűjteményéből kiindulva – a ma Romániában levő zsebkönyveknek csak azokat a példányait jegyezte, amelyekkel az OSzK 1961-ben nem rendelkezett. A Bibliográfia néhány tétele több példányban is megvan Erdélyben a Bibliográfiában feltüntetettek másod- és sokadpéldányaiként. A kutatás tervezésekor ezt nem láthattuk előre. Az 599. zsk. például nemcsak a szegedi Somogyi Könyvtárban, hanem a kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteményében is, ahová a kolozsvári Római Katolikus Lyceumi Könyvtárból került 1986-ban.²⁶ Az 554 zsk. a

²⁵ A n.m. jelentése: nemzeti magyar.

²⁶ A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár pecsétje: Bibl. Univ. Cluj Napoca: d 247–1986. Jelzete: 497734.

Jordáky-könyvtárban is megtalálható, előzéklapján kéziratos dedikációval: „T. C. Nagyságos Szilvási Nopcsa Elek ő Méltóságának tisztelettel”, az 596. zsk. egy szintén a Jordáky-könyvtárból származó példányán (címlapon): „T. cz. Kovács Gyula úrnak” – vagyis egyik színésznek a társulatból, a később E. Kovács Gyula néven hírnévre szert tevő tehetségnek. A posszeszort és az ajándékozó kilétét egyaránt jelző kéziratos bejegyzések a színházi viszonyok társadalmi szféráját, a kiadványtípus használatának szokásrendjét is jelzik.

Kolozsváron 1810 és 1820 között játszott folyamatosan német társulat. A brassói, szebeni, aradi temesvári zsebkönyvek a kiszállások és hazai előadások sokaságára utalnak. Nagy veszteség, hogy ez a német nyelvű színjátszás némi 1849 utáni fellendüléstől eltekintve egyre szűkebb keretek között működhetett Erdély területén. A kétnyelvű színlapok, búcsúemlények és ritkábban kétnyelvű zsebkönyvek a többnyelvűség, a kulturális kapcsolatok igaz, kissé erőtlén,²⁷ de modellált lehetőségének felvillantásai.²⁸

Kerényi Ferenc szerint Kolozsvár színházi programját a szabadságharc küszöbén egyrészt a Theater an der Wien színházkoncepciójának felismerhető követése, másrészt a Kotzebue-sablon érvényesülése jellemezte. Ilyen értelemben az imitációnak a színházhoz kapcsolódó nyomtatott szövegekre is ki kellett terjednie, folytatjuk a gondolatmenetet, és valóban egy nagy színházi Respublika belső hírleveleiként működtek ezek az Európa szintársulatait bemutató időszak kiadványok. Nemcsak sajátosságok: általános színházművészeti szokások és jelentések kifejezői is.

Az 1852-es műsort tartalmazó „aradi és kolozsvári” egyesületnek háromtagú igazgatóságából két személy, Havi Mihály és Szabó József nyugat-európai turnét tudhat maga mögött: 1847 nyarán a pécsi magyar dal- és tánc-társulattal Ausztria, Itália, Franciaország, Belgium színpadain vendégszerepeltek (Kerényi 1990. 457.). A vendégszereplő társulat az előadás városában Búcsúvételi zsebkönyvet ad ki, ilyen a 674. zsk. (amelyet a kolozsváriak Marosvásárhelyen nyomtattattak ki).

Érzelmesség és humor stiláris mezejében szólnak mindenkori olvasóikhoz a zsebkönyvek. Mai szóval élve intermediális viselkedési szokásokra buzdítanak. Moritz Saphir *A magánvígjáték* című darabja az abszolút sláger, de Csizsér István *A színész vacsorája* is több erdélyi zsebkönyvben előfordul.

27 A nagyszebeni kétnyelvű zsebkönyv gyatra magyarságát nem tudjuk bemutatni a Brukenthal Könyvtár gyűjteményben való fénymásolás tilalma miatt.

28 A két variáns közül általában a német a színvonalasabb. Abból fordíthatta egy, a magyart rendszerint nem anyanyelvi szinten beszélő alkalmi versifikátor vagy színházi ember a „második nyelvű” szöveget.

A színjáték feltételeit a szép beszédre, érzékenységre való képességben jelölte meg az *Erdélyi Játékos gyűjtemény*.²⁹ Erre a szép beszédre, a nyelvhez való sajátos „áldozópapi” viszonyra játszik rá nem egy teoretikus igényű beköszöntő a zsebkönyvekben vagy éppen a kiemelt fontosságú mottó.³⁰ Mellesleg a színházi mecenatúra fölöttébb szükséges voltára is emlékeztet 1845-ben.

*Ó nemzetiségnek tiszta szelleme!
Ne hadd kihalni bennünk a reményt,
Vigasztaljon meg égi szózatod:
Kik éltünket áldozzuk neked,
Mond, úgy-e, kóldusbotra nem jutunk.*
Szigligeti (559. zsk.)

A színjátszás itt megnevezett célja egyrészt a tetszés (a zsebkönyvek többsége ezt fejt ki), másrészt a haza boldogsága. Ebben az egyéni és a csoportos elvárásoknak való megfelelés szándékát egyaránt felismerhetjük. De az aforizmatikus tömörség a „captatio benevolentiae” retorikus módozata is: a színházművészet megismerő ereje, az elvontságok érzékelhetővé alakítása a színész egyéni és meg-megújuló feladata. (A feladat kifejezést Petőfi *Színészdalából* vettük.³¹)

Másféle színházkonceptcióra is utalnak a zsebkönyvek változatos műfajú irodalmi szövegei. Csokonai Vitéz József például a komédiázás hellenista eredetmeséjével indítja, a színház mibenlétét firtató *Emblémával* zárja kolozsvári zsebkönyvét, közbe az új esztendőbe való átmenet misztériumát jelző *Múlt, 's jövőendő* című köszöntőt iktat, megrajzolja Mesterének pozitív pályaképét (Erdélyi *Első Mivész Kótsi Patkó János' Színjátész Pályája*), egy bizonyos Simai pappá szentelésének verset szentel,³² a magyar művészetet pártoló Bánffy György kormányzó emlékének anekdotát (*A' nagy Ember*). A nyilvánvalóan újévköszöntő célból összeállított kiadvány a konkrét társula-

29 Valójában szerzőpárosa, Barcsay László és K. Boér Sándor. *Erdélyi Játékos Gyűjtemény*. Előszó.

30 A mottókedvelés a reformkori irodalomra általában jellemző, a szövegek egymásra utalása, a lezártág ilyen módon való ellensúlyozása a mai szövegértelmező eljárások közül az intertextualitás-vizsgálatnak lehetne hasznos terepe.

31 Ha meg nem tesszük azt / A mi földadatunk, / Akkor gyalázat ránk: / Színészek nem vagyunk.

32 Aláírása: „Irtá egy Színjátész”. Egyelőre ezt a „színjátészt” a zsebkönyv szerzőjével azonosítjuk.

ti léttől függetlenül olvasmány is. Különös figyelmet érdemel a zárószöveg, amely a színház transzcendentális erőt jelzi (nemcsak értékkonzerváló, hanem múlt- és történelemélményt imitál) az Ekhó metafora a művészetben érvényesülő kreativitás- és imitációelemeket szépen integrálja. A közönség kétféle definíciót is kap az embléma keretei közt: egyfelől közeg, amely a művészet zavartalan megjelenését lehetővé teszi („lármátlan Völgy”), másfelől, amennyiben művelt – felkészült, a színpadon megjelenő művészethez méltó –, (vissza)hat a színjátszás egészére:

„EMBLEMA

A’ Theátrum a’ múlt idők’ tsendes Ekhója; a’ Színjátszó egy Tubus, melyen a’ tiszta hangok át’ szűrődnek; a Publicumnak egy lármátlan Völgynek kell lenni, melynek tsendjét sem a’ Marhák’ bőgése, sem a’ Kolompok’ zágása nem zavarja, ‘s így a belékiáltott hangokat, tisztán vegye által, és lassú szellőtske-ként töltsé-bé az egész tájékat velle.

A’ Játsszó-Szinnek egy nagy Oskolája a’ mivel Publicum.”

Az, amire a Kölcsey-féle nosztalgikus történelemszemlélet épül, a harmónia keresése írástudó (művész) és a köznép között, a zsebkönyvben ideig-óráig (szűk százötven évig) megvalósulni látszik: színész és közönsége ugyanazon lap két oldala, a világ dolgai viszonylagosak. Valójában az irodalmi mellékletek (amelyeket a Bibliográfia az Egyéb rovatba sorol, néha tételeken is megnevezve a műveket, máskor csak a műfajt) többnyire vagy olyan tematikus szférába tartoznak, ahol a színház a nemzeti nyelv és érzelmek szimbolikus helye³³, vagy a szórakoztató apróságok közé.

Vachot Imre 1840-es *Szózata a Pesti Magyar Színház ügyében* nem tud mit kezdeni ezzel az értékrelativitással a színészeiről és nézőjéről szólva, bár ahogy felcserélhetővé teszi a szerepeket, azt is sugallja, amivel a mai színházelméletek szívesen érvelnek: hogy alkalmi funkciókról („szerepekről”) van szó, nem egyszer s mindenkorra érvényes kulturális beosztásról, identitásról: „van köztünk hasonlat is, az t.i. hogy mindketten egyforma rossz alatt sinlünk, mindketten többnyire készületlenül lépünk a padra, ‘s mindketten egymás kegyes nézői vagyunk” (Vachot 1840. 42.).

Ki olvasta (használta) a zsebkönyvet? Hamar felismerhető, hogy a kalendáriumolvasó nem azonos a színházi zsebkönyv olvasójával: egy tüzetesebb nyelvi vizsgálat csak megerősíthet a tematikus vizsgálatok nyo-

33 Vö. például Ezerév. *Legenda Jókai Mórtól. Szavalt a írói segélyegylet hangversenyén Jókainé április 22-én 1867.* (Jakab–Nagy szerk. 1867. 601. zsk.).

mán kialakult véleményünkben, amely szerint a sűgő a városi lakosságot tekinti olvasójának, virtuális színházi közönségének. Érdemes nemcsak egybevetnünk *A Pesti művelt társalgó* (első kiadása 1857) szépirodalom-anyagát a korszakban kiadott zsebkönyvekével – hiszen azonos szerzőt, művet bőven találunk a kétféle forrásban –, hanem úgy olvasnunk az Egy Pesti Arszlán álnév mögé rejtő szerzőt, mint aki egy a közvéleményben erősen jelen lévő (így a színházi zsebkönyvek közönsége által is ismert) csoportosítást követ, amikor a következő fejezetek alapján közöl irodalmat viselkedéskönyvében: Komoly költemények, Humorisztikus költemények, Humorisztikus prózában, Emlékversek, felköszöntések.³⁴ Ezt a lelki egészségvédő egyensúlyt komolyság és humor között a fogyasztásra szánt irodalom jellegében, tematikájában leginkább a biedermeiernek nevezett életfelfogás tartalmazza.

A Pesti művelt társalgó viselkedési tanácsait azért is érdemes figyelemmel olvasnunk, mert a korabeli irodalom (ezen belül külön a versek) társadalombeli szerepére is utal. Például a társasági (és a remélhetőleg ezt követő társadalmi) siker versszavallással való eléréséről ismerünk meg belőle elképzeléseket: „szavallásra nem annyira általánosan ismert darabokat kell választani. Szavalláskor a kör közepére vagy a hallgatók elé kell állnunk, s egy bók után megkezdjük. A szavallás bevégeztekor ismét egy bók, s helyünkre megyünk.”³⁵ A zsebkönyvek színész- vagy sűgőversei, a érzelmes, szóvirágokból szerkesztett költeményei megfelelhettek egy-egy ilyen alkalomra. Sőt verssé válhattak az operák ismert magánszámái is zenei hangjegyek nélkül, versek környezetében publikálva.

Rigoletto című daljátékából
a herczeg dala

Az asszony ingatag, álnok csalfa nép
Megbánja hólnap, mit ma ígér.
A csábító mosoly, vidor arczáin
A könny pilláin, csaló számítás. –
Az eskü ajakán, mit zálogul ád
Hogy hü lesz hozzád, kétszinű család
Ölelni bájoló, hölgyet ha vágyod
A változás ad, csak boldogságot

34 Vö. a tartalomjegyzékkel (Szabylár 1986. 475–477.).

35 *A társaságban való előadásról.* (In: Szabylár 1986. 58.)

*A nő ingatag, álnok csalfa nép
Megbánja hólnap, mit ma ígér.*³⁶ (Berei szerk. 1854. 89. zsk.)

A zsebkönyvek az éppen divatos szerzők műveiből is közöltek: Petőfiből, Garayból, Erdélyi Jánosból.

Itt támad a gyanú, hogy elhárító mozdulat a szépirodalmi mű közlése, ugyanis mind Garay, mind Fáy, mind Petőfi, mind Erdélyi színírálatot is közölt, s a kortárs színpad szervezőjének (az intézményének) érdekében is állt megszerezni a kritikus úr jóindulatát. És miért ne hinnők, hogy a versíró hiú (a versíró színikritikus is), még ha nem vallja is be.³⁷

Ami a zsebkönyvek irodalomanyagát illeti: színvonala ugyancsak egyenetlen. Az esetlenség benyomását némileg oldja, hogy egyik-másik szöveg librettórészletnek bizonyul. A *Matrózok a fedélzetre* című daraból származó kuplé például az operettet ismerőknek emlékeztető gyanánt szolgált, azoknak pedig, akik még nem hallották, figyelemfelkeltő, a felkészülés egy módja, egyszerűen közönségtoborzó reklámfogás lehetett.³⁸

Ez utóbbi eszmével a kéziratos anyag több ízben egybevág: a kolozsvári családi gyűjtemények vegyes, színháztörténeti anyagot is tartalmazó anyagából került elő a következő vers kézirata:³⁹

Bucsuszó

Hon s művészet e kebelnek

Mindene

E kettő mért élnem halnom

Kellene

Adjatok a pályázónak

Pályabért

Hadd élhessen általatok

A honért

*A színlaposztó.*⁴⁰

36 Nem helyesbítettük sem a központosítást, sem a hangjelölést a szövegben.

37 Korompay H. János a Honderű irodalomkritikáját értelmezve meggyőzően fejti ki a kritikus-olvasói mérce kettősségét Petrichevich Horváth Lázár esetében (Korompay H. 1994.): alkalmazhatjuk felismeréseit azokra, akik egyszerre kritikusként és szépíróként voltak jelen a XIX. század fővárosi sajtónyilvánosságában.

38 A várakozás felkeltése a valószínűbb! A darab bemutatását különben későbbre, 1868. február 7-re rögzíti Lakatos István (Lakatos 1977. 127.).

39 A kézirat fénymásolata a Mellékletben.

40 KvÁL Matskási család levéltára 6890.

Baja, Besztercebánya, Ds, Gyulafehérvár, Komárom, Nagybánya, Nagyvárad emlénykiadványai között bukkan fel, ha nem is minden szavában ezzel megegyező, de e vers variánsának tekinthető szöveg! Éppen ez az a vers, amelyre mint Petőfi lehetséges 1843-as kecskeméti búcsúversére utal Fekete Sándor (Fekete 1969. 126–128).

Az OSzK Kézirattár Quart. Hung. 3875 131–142.⁴¹ adatai szerint Székesfehérvárt 1741 november őszén Petőfi másodinaszkodásával Bayard Theodor Dunkel *A párisi naplopó* című vígjátékát adták elő három felvonásban, Szigligeti Ede fordításában.⁴² Itt a költő Rónay néven szerepel, a színlapok segítenek a rekonstrukcióban. Ez lehetne, amit Fekete Sándor 1841-es kísérletnek nevez (Fekete 1969. 31.).⁴³ Az elveszett, az életrajzi mozzanatot tanúsító zsebkönyv és az így ködösebb rekonstrukció különösen izgalmas kutatási téma lehetne a szerzőség problematikája iránt fogékony mai irodalomtudományban.

Folytassuk a zsebkönyv életrajzi forrásként való vallatását. 1839 tavaszán Petőfi már a Pesti Magyar Színháznál statisztált. A vonatkozó periódussal foglalkozó zsebkönyv (Gilyén Sándor–Nagy Ferencz 1840. 265. zsk.) bizonyára azért nem említi nevét, mert csak a Jegyzék (értsd: a műsoré) pillant vissza az 1838-as év „December 16-tól 1839-ik év December 1-ső napjáig előadott Játékokra”, „A’ pesti magyar színház’ összes személyzetének teljes Névjegyzéke” pedig főleg az 1839/40 es év fordulóját tekinti át, a vendégművészekén kívül a társulattól elmenteket nevezi meg, a teljes „fluktuációval” nem foglalkozik.

A zsebkönyvéra vége. A színházi folyóirat kiszorította volna a zsebkönyvet?

A zsebkönyvek tanúsága szerint az erdélyi színházvezetés és a közönség a zenés darabok megítélésében hamarabb megegyezésre jutott: a közönség újdonságkedvelését, a színvonalas szórakozást Bajánál kevésbé mereven ítélte meg a kolozsvári társulat mindenkori vezetése. Vagy Erdélyben kevésbé hatott volna a didaktikus-jozefinus színházi ízléspreferencia? (Külön figyelem illeti itt Déryné Erdélybe hívását, hosszan tartó népszerűségét.)

A német nyelvű zsebkönyvek között már a 40-es években megjelenik a Theater-Journal kifejezés, utalva talán arra, hogy ugyanazt a társulatot be-

41 Rexa Dezső másolatában fennmaradt Fekete Soma-féle Játékszíni Zsebkönyv.

42 ItK 1913. 3.

43 Lásd még Az OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3875 131–142., a Rexa Dezső másolatában fennmaradt Fekete Soma-féle Játékszíni Zsebkönyvet. Az eredetije lappang, Fekete Sándor sem jutott már hozzá a színész Petőfiről szóló könyvének megírásakor.

mutató és némi „egyebet” is közlő munkát többször is kiadták a vendégszereplések alkalmazkodási elve miatt (Szebenben és Aradon például). Mégis érdemes figyelemmel követni, ahogy a színházi zsebkönyvekben megszokott hangnem átszarmazik (szinte észrevétlenül) más kiadványfajtákra is.⁴⁴ Kérdés marad, hogyan, miért avult el (vagy alakult át alapvetően) a sűgőszerp. Feltételezésünk szerint a drámabírálatok szempontjainak megváltoztatásával és az ezt „szolgáltató” sajtóval lehet ez a változás összefüggésben. Vörösmarty drámabizottmányi javaslatában a társaságba való felvétel feltételeként a dramaturgiai szöveges teljesítményt nevezi meg, amely nem szerkesztési (például zsebkönyvkiadási), hanem fordítói, drámaírói, drámabírálói munkákat jelent, erre pedig a színpadi gyakorlatnak élő bennfentes, a sűgő rendszerint nem vállalkozott.

A zsebkönyvek is kopnak, mint a kavics a folyóban, ugyanis a gondatlan őrzés a művelődéstörténet e tanúsítványait erodálja. Előfordult, hogy a boríték áldozatul esett az újrakötésnek (Feleki szerk. 1838. 553. zsk., Kolozsvári Egyetemi Könyvtári példány, ma már a német cím hiányzik).

Hadd foglaljuk össze ismertetőnk a zsebkönyv ma javasolt magyar színházi lexikonbeli szócikke segítségével, belátva, persze, hogy a könyvek eszmei értékét a rövid szócikk nem is fejezheti ki. A színházi zsebkönyv „a 18–19 századi társulatok sűgói által a szezon végén kiadott és árusított könyvecske, amely általában tartalmazta a társulati névsort, az évad műsorát, az együttes állomáshelyeit, a vendégszerepléseket. Gyakran színészverseket, teljes színdarabszövegeket v. jeleneteket is közöltek benne. A színházi folyóiratok megjelenésével vesztette el jelentőségét.” – a legfrissebb magyar színházművészeti lexikon így határozza meg a „zsebkönyv, almanach, sűgőkönyv” címszó jelentését (Székely 1994. 880.).

A most tanulmányokban megragadható, teljesen le nem zárult zsebkönyvkutató munka mint a színház múltjában való szervezett utazás foglалható itt össze. Filológiai beavató szerepe is volt, tekintve a kézikönyvvé lett Bibliográfiának a kutatás idejére vonatkoztatott tankönyvszerű használatát, egyszersmind e tankönyvvel való vita folyamatosan adódott lehetőségét. Az irodalomtörténet feltárása esetünkben nem az életrajz keresése volt (Kibédi Varga 1994.102.), bár ilyen természetű heurisztikus pillanatot is átélhattünk – hanem az egyéni és társas olvasás felszabadító erejű alkalma.

44 Lásd az 1844-es *Emlényt* (szépirodalmi antológia), amelyet a Honderűben Nádaskay Lajos ismertet: *Emlény, újesztendei és névnapi ajándék címmel*. Honderű 1843. II. 787.

A ZSEBKÖNYVEK A KORABELI ERDÉLYI TÁRSADALOMBAN

(mecenatúra, cenzúra, terjesztés, őrzés, megítélés)

1. Bevezető

Tanulmányom tárgya a színházi zsebkönyvek szociológiai elemzése. Schöpflin Aladár a *Magyar színművészeti lexikon*ban így határozza meg a zsebkönyvet: „a színtársulatok sűgőinak zsebkönyve, amelyeket szűkös megélhetésük feljavítására állítottak össze egyes nagyobb városokban, szezon végén. Többsnyire hangzatos címet adtak ezeknek a kis műveknek. [...] A színészvilágban azonban csak *sűgőkőnyvnek* hívták. Az első oldalon volt az ajánlás, amelyet rendszerint minden sűgő így kezdett: »A színészet hűn pártoló honfiainak és kecses hűlgyeinek« felírással. Ezt követte a következő lelkes mondat: »Tisztelt honfiak és leányok! Nagylelkű pártolástoktól lelkesűlten nyűjtom kezeitekbe emlékül terhes pályám jutalmi fűzetét, engedjetez kegyesen azon meggyűződésűel térti vissza óhajtott látásotoktól elzárt rejtékembe, hogy ki reményét a szépért s jóért hűn buzgó szivekbe helyezé – küzdése után méltánylatot nyer.« A könyvecske tartalmazta a társulat névsorát, a repertoárt, a vendégszereplők névsorát, egy teljes színdarabot, humoros verseket, kis epizódokat” (Schöpflin 1931, almanach címszó).

A kor, amelyben a zsebkönyvek jelen vannak a kulturális piacon, 1780–1900 közé tehető. Ennek megfelelő módszerrel kell őket elemezni (Babbie 1995, Hankiss 1978, Sz.n. 1975).

Tanulmányomban a zsebkönyvek elemzése a tartalomelemzésen alapul korabeli könyvek, iratok alapján.

2. Társadalomkép

A kor, amelybe dolgozatom beágyazható, 1780–1900 közé tehető. Tehát magában foglalja a XVIII. század végét, valamint az egész XIX. századot. Ez eléggé széles korszáv, ha csak a stílus történetét tekintjük is: tartal-

mazza a felvilágosodás, a reformkor, a romantika, a realizmus és a századvég stílusváltozatait.

Társadalmi téren Erdélyben erre a korra tehető az abszolutizmus megerősödése, valamint a polgárosodás kiteljesedése. Az erdélyi társadalom képe teljesen átalakult ez alatt a több mint száz év alatt, és ezt nagy események is jelzik: az úrbérrendezés, a parasztlázadások, az 1848–49-es szabadságharc, a kiegyezés. E korszak kezdetére tehető a magyar nyelvű hivatásos színjátszás kialakulása is.

Erdély társadalmi és művelődési élete némileg más volt, mint Magyarországé. Ennek több oka is van: Erdély földrajzilag másként tagolt terület, valamint mindig is több nemzetiség alkotta a lakosságát. Minden nemzetiség más-más alapkultúrával rendelkezett, és mivel a nemzetiségek általában földrajzilag is el voltak határolva egymástól, Erdély földrajzilag is kulturálisan megosztott terület.

A környezet meghatározza az adott terület gazdasági feltételeit. Magyarországon és Erdélyben különböztek a gazdálkodási típusok, ugyanígy különböztek a birtokformák is. Az erdélyi nemes kisebb birtokkal rendelkezett, mint a magyarországi, birtokán a termelés is másképp volt beállítva; ez a tény pedig sajátosan alakította az erdélyi nemes–jobbágys viszonyt.

A magyar köznemesség a korbeli politikai viszonyoknak megfelelően egyfajta tömegjelleggel rendelkezett. Magyarországon a XVIII. század végén 65 000 nemescsaládot tartottak nyilván, 320 000 lélekkel, 1839-ben 136 000 a nemesi családfő, 680 000 lélekszámmal a 12 milliós lakosságból, vagyis a nemesség növekvése nagyobb, mint a privilégiumokkal nem rendelkező népességé (Hajnal é. n. MMT V. 163–200). Ennek oka abban rejlik, hogy a Habsburg-hatalom elsősorban arisztokrata címek osztogatásával jutalmazott. A politikai életben viszont ez alig tükröződik: Erdély politikai életében nem a friss arisztokraták a hangadók, hanem a fejedelmi kor végén arisztokrata címet szerzett hat-hét erős család, szinte kizárólag közülük kerülnek ki az országos tisztségek betöltői. A XVIII–XIX. századi Erdélyben ötven-hatvan arisztokrata nemzetséget tarthatunk számon, és négyezerre tehető az adómentes nemesi családok száma (Barta et alii 1993. 372.). A középirtokos nemesség a törvényhatósági életben kapott szerepet. Az adózó nemesek közé azok tartoztak, akik három jobbágnál vagy zsellérnél kevesebbel rendelkeztek (u.o).

A nemes Nyugaton elvesztette a nemességét, ha nem rangjához illő foglalkozást űzött – itt kézművesek, kocsmárosok, hajdúk, fuvarosok közt is gyakori a nemesember. Előfordul, hogy nemesember valamelyik jobbágnak a bérese (Hajnal é. n. MMT V. 163–200).

Adott terület	Év	Adózó nemesség		Szabadparaszti életforma		Összesen		Adózó össznépesség
		Száma	Százaléka	Száma	Százaléka	Szám	Százalék	
Erdélyi várme- gyék és Fogaras	1767	6 202	5%	2 814	2%	9 016	7%	132 360
	1791	3 777	2%	4 679	3%	8 456	6%	152 594
	1808	4 555	3%	5 844	3%	10 399	6%	171 238
	1821	3 848	3%	4 408	3%	8 256	6%	135 933
Par- tium	1767	3 217	12%	813	3%	4 030	15%	26 381
	1791	3 395	10%	789	2%	4 184	13%	33 287
	1808	5 101	13%	1 295	3%	6 396	16%	39 775
	1821	3 758	12%	1 586	5%	5 344	17%	31 252
Szé- kely- föld	1767	3 335	9%	16 565	45%	19 900	54%	37 070
	1791	2 610	8%	9 597	31%	12 207	39%	31 171
	1808	3 052	8%	11 849	32%	14 901	40%	36 975
	1821	3 128	8%	12 366	32%	15 494	41%	38 102
Szász- föld	1767		0%	33 898	62%	33 898	62%	54 687
	1791		0%	49 099	65%	49 099	65%	75 551
	1808	1	0%	60 588	69%	60 589	69%	88 225
	1821	12	0%	60 203	68%	60 215	68%	88 541
Váro- sok	1767	57	1%	1 157	15%	1 214	15%	7 861
	1791	23	0%	1 928	20%	1 951	20%	9 830
	1808	69	1%	1 820	24%	1 889	25%	7 635
	1821	52	1%	3 402	46%	3 454	47%	7 336
Össz.		46 192	4%	284 700	24%	330 892	27%	1 205 804

1. Táblázat Az adózó nemesség helyzete a XVIII–XIX. században

A XVIII. század végén a társadalmi életben gyökeres változások figyelhetők meg. Az 1770-es évek elején szinte robbanásszerűen kezd terjedni az új gondolkodásmód. A felvilágosodás hajtóerői a szabadkőművesség, a természettudományok iránti fokozottabb érdeklődés, a kollégiumok, gimnáziumok elszaporodása. Erdélyben a felvilágosodás folyamata egybeesik a nemzeti eszmélés folyamatával. A nemzeti eszméléshez járul hozzá ezekben az évtizedekben az egyes nemzeti kultúrák fellendülése (Barta et alii 1993, 384–386).

A szász kultúra területén fejlődik a színjátszás, a tudományos és szépirodalom. 1778-ban megjelenik Nagyszebenben az első erdélyi színházi lap, a *Theatral Wochenblatt*. A szász kultúra erősödésének másik jele az olvasási szokások alakulása. A nemesi magángyűjteményből kifej-

lődött Brukenthal-gyűjtemény egyben közkönyvtár is. 1782-ben nyílik meg Nagyszebenben az első kölcsönkönyvtár, rá két évre olvasótársaság is alakul (Barta et alii 1993. 387.).

A magyar kultúra területén többek között a testőrírók föllépte és irodalomszervező tevékenysége, a történettudományi munkák sorozatos megjelenése, az iskolákat érintő rendeletek valamint a nyelvújítási harcok hoztak változást. A kilencvenes évek nyelvi küzdelmeiben Jancsó Elemér három irányt különböztet meg (Jancsó 1966. 182.):

1. nyelvi harc: elsősorban a közvetlen politikai küzdelem területén nyilvánul meg;

2. a nyelv szépítéséért folytatott harc;

3. maga a konkrét nyelvújítás.

A románság volt a legkedvezőtlenebb helyzetben ebben az időben. A román értelmiségi elsőrendű feladatának tekintette a román nemzettudat kialakítását, ennek szolgálatába állította a műkedvelők színjátszásának felkarolását is. A román nyelvű művelődés fellendülését elősegítette a román értelmiségi lassú, de eredményes politikai „térhódítása”.

1784-ben 11 megyére osztják Erdély területét. Az adminisztratív intézkedés alkotmányos változásokat von maga után: az új területi beosztással megszűnik a natiók rendszere, gyengül a municipális autonómia. 1786-ban József császár létrehívja a kerületi bizottságokat: a megyéket három kerületbe tagolják Nagyszeben, Fogaras és Kolozsvár székhellyel (Barta et alii 1993. 394.).

Ekkor jön el az ideje annak, hogy az így politikai fontosságot nyert településeken az egyes nemzeti kultúrák intézményes feltételei is megerősödjenek. Már az 1790–91. évi országgyűlés foglalkozik Aranka György kezdeményezésével, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal (i.m. 402.). Ezekben az években alakul ki Erdélyben a hivatásos magyar színjátszás.

A szász kultúra fejlődését némileg hátravetette az a tény, hogy Nagyszebenből Kolozsvárra helyezték át az országgyűlés színhelyét. A román művelődés terén további haladás észlelhető (i. m. 403–405.).

A városi élet lassan fejlődött. 1786-ban 14 város található Erdélyben, 11-nek a lakossága 5–10 000 körül mozog, s mindössze 3 város van, amelynek lakossága meghaladja a 10 000-t (Csetri-Imreh 1972. 198.).

Az 1820-as években szinte szünetel a közélet, ezt váltja fel a harmincas évek forrongó politikai és társadalmi élete. Ez a reformkornak nevezett periódus, ekkor valósul meg fokozatosan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, és ekkor teremtdőnek meg igazán a társadalmi és politikai modernizáció feltételei. A csoportok fogékonyabbak a nemzeti

Város	Népesség		
	1 784/87	1 830	1 840
Brassó	17 792	22 476	28 000
Nagyszeben	14 066	17 716	21 500
Kolozsvár	13 928	18 132	25 000
Marosvásárhely	5 934	7 804	8 520
Gyulafehérvár	4 917	3 550	6 300
Beszterce	4 637	5 587	7 200

2. Táblázat A városok népessége a XIX. század elején

problematikára, különböző nyelvű röpiratok fejtik ki az egymással néha ellentétes csoportérdekeket.

Az erdélyi reformmozgalom némileg különbözött a magyarországitól: a magyarországiiban a középnemesség volt a hangadó, az erdélyi középnemesség viszont teljesen más jellegű volt: gazdasági ütőerejét és ennek következtében politikai perspektíváit tekintve gyengének számított, az arisztokrácia azonban nagyobb arányban kapcsolódott be a reformmozgalomba, mint Magyarországon, mert Erdélyben nagyobb társadalmi befolyással rendelkezett, az arisztokrata ifjak a kollégiumokban szoros kapcsolatba kerültek a tanári karral és az egész értelmiségi társadalommal. A műveltség társadalmi csoportképző tényező lett, a hagyományos rendi tagozódás ellenében hatott.

Az 1830-as években a reformok és a magyarosítás igénye harmonikus egységben jelentkezett. Bessenyei György így írt a *Jámbor szándékban*: „Sőt a köztünk lakó, németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait is bévegyék, valamint annak javaival és szabadságával élni nem iszonyodnak.” (Bessenyei 1931. 19.). Nincs egyedül a véleményével, Bölöni Farkas Sándor is hasonlóképpen nyilatkozik naplójában: „Terjesztettem minden demokratitai elvet. [...] Hazám nyelvéért éltem, haltam, s azt mások nyelve lenyomásával [...] egyetlenné tenni igyekeztem, s minden lakost szabad magyarrá tenni óhajtottam.” (Jancsó 1971. 49.). Wesselényi a jobbágyfelszabadítás feltételeként először még a magyar nyelv elsajátítását akarta megjelölni. Később Bölöni is, Wesselényi is élesen elítélte a nem magyar népek erőszakos magyarosításának gondolatát és módszereit (Barta et alii 1993. 411).

Az 1840-es években már nyilvánvalóbban kibontakoztak a nemzeti-ségek közötti ellentétek, ezekre a szabadságharc körülményei között későn próbált a felelős kormány megnyugtató megoldást találni.

A szabadságharc leverése után a társadalmi viszonyok gyökeresen megváltoztak. Mindent a központosítás szándéka szőtt át. A Partiumot újból Erdélyhez csatolták. Az etnikai viszonyokat szem előtt tartva hat – három román, két magyar és egy szász – *vidéknek* is nevezett kerületet (District) alakítottak ki, mindegyik élén egy-egy katonai parancsnok állt, ez gyakorolta a végrehajtó hatalmat. Kiépült a városok rendőrsége.

A kulturális élet ellenőrzése is elsőrendű rendőri ügykör lett. Tánc-termek, színházak állításához kormányzói jóváhagyásra volt szükség, akár csak a színművek bemutatásához. A kormányzóság engedélye kellett a külföldi könyvek behozásához is. A birodalmi rendőrfőnök engedélye nélkül lapot sem lehetett alapítani. A tudományos vagy művészeti társaságok működése belügyminiszteri jóváhagyástól függött. Az új adózás közteherviselésre épült, kétféle adót róttak ki: egyenes adót és fogyasztási adót. 1854 nyarán módosították a közigazgatási felosztást: hat helyett tíz kerületre tagolták az országot. A Határőrvidék polgárosítása már 1851 elején megtörtént, amikor a székely ezredek után a két román gyalogezredet is feloszlatták. A szász autonómia is megszűnt. 1860. október 20-án Ferenc József kibocsátotta az *Októberi Diplomát*, amely helyreállította az egyes történeti országok különálló belkormányzását (i. m. 477.). Erdély uniója azonban a kiegyezéskor ismét érvénybe lépett.

Az urbanizáció mértéke 1850 után fokozódott. Az a 27 település, melyet 1850-ben városnak tekintettek, 1850-től 1910-ig rövid idő alatt megnőtt, lakosaik száma 149 471-ről 324 955-re emelkedett. (A századvégtől a nagyobb városok lakóinak fele iparból és kereskedelemből élt.) A városiasodás nem mutatott egyenletes fejlődést. 1870 és 1880 között a városok népessége alig növekszik, 1890-től azonban ugrásszerűen szaporodik. Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár egyenletesen vagy gyorsan fejlődtek, míg Brassó és Nagyszeben a szolid gyarapodás útját járta. Az olyan kisvárosok kibontakozása, mint Vízakna vagy Abrudbánya bányászatuk hanyatlása miatt stagnált vagy éppen elmaradt. A tipikus erdélyi kisvárost általában a lassúbb strukturális fejlődés és a hagyományőrzés jellemzi. A városiasodásban az örökölt regionális különbségek nem tudtak kiegyenlítődni. A századfordulón a népesség 12,7%-a élt már városokban, de a Székelyföldön csak 7,3%-a, a hajdani Királyföldön viszont 22,1%. A legnagyobb fejlődést Kolozsvár mutatja:

1867-ben lényegében utolérte az addigi legnagyobb települést, Brassót, a következő négy évtizedben pedig el is hagyta (i. m. 492.).

Erdély kulturális élete a század második felében kezdett „homogenizálódni”. A lokális jellegű kultúrák fokozatos térvesztése következik be az össznemzeti kultúrák keretében. Az abszolutizmus, majd utána a dualizmus korában teljessé válik a folyamat: Erdély magyar művelődési élete feloldódik az anyaországéban, míg a román művelődési élet hozzákapcsolódik a Kárpátokon túli román országokéhoz. Csak a szász-ság őrzi meg kultúrája önálló, helyi arculatát (i. m. 511.).

2.1. A zsebkönyv helye a korabeli erdélyi társadalomban

A zsebkönyv kiadásának és terjesztésének következtében nem volt „mindenki könyve”. Egy jól meghatározott csoporthoz szólt: a színház közönségéhez. A zsebkönyv tehát a városi társadalom egy olyan rétegéhez köthető, amely rendszeres színházlátogató volt, és valószínűleg színpártoló is. Az, hogy megvette a zsebkönyvet, egy alapvető könyvkultúrát feltételezett.

Vagyis a zsebkönyvet a társadalom könyvkultúrával rendelkező, városiak, színházlátogató és egyben színpártoló rétege vallhatta magáénak.

3. Színháztörténet

Az erdélyi magyar színház története nem 1792-ben kezdődik (a magyar színészek folyamatos fellépésével az erdélyi színpadon). Előzménynek számít a nagy hagyományú iskolai színjátszás, az udvari színjátszás, valamint a német nyelvű vándorszínjátszás története is. Az udvari színjátszásnak is voltak nyomai Erdélyben (Váli 1887, Bayer 1897). A német vándortársulatok a XVIII. század második felében kezdtek Erdélyben szerepelni, Nagyszebenben pedig rendszeresen felléptek a század utolsó negyedében.¹

Mindezek érdemben tették lehetővé az erdélyi hivatásos színjátszást. Ennek azonban társadalmi előfeltételei is voltak. A színészet megalapozásához többek között a középnemesség új státusa járult hozzá. „A színpadi kultúra állandósításának szándéka a felvilágosodás korában jelentkezik először mint követelmény” (Jancsó 1966. 178.). Az állandó színház közvetlen előkészítője az iskolai színjátszás (Jancsó 1943, Vita 1940).

1 L. Theater-Kalender auf das Jahr 1775–1800. Gotha é. n. C. W. Ettinger.

Itt alapozódik meg a közönség, valamint itt teremődik meg a színészképzés hagyománya. Az első generációs kolozsvári színészek egy része is a nagyenyedi kollégium falai közül került ki.² A színésztársadalom nagyrészt leszegényedett nemesi családok sarja.

A közönséget rekonstruálni színházi jelentésekből, pénztári naplók-ból, korabeli levelekből lehet. Ezek szerint a korabeli közönség többnyire nemesekből és iskolai diákokból állt. A főnemesség szerepe nem jelentéktelen, de színházpártoló tevékenysége attól függött, hogy érdekeivel és ízlésével hogyan tudta azt egyeztetni (Jancsó 1966. 184.).

A közönségen, színészképzésen kívül másik fontos elem a műsor – e nélkül nincs színház. A műsor megteremtése is feltételektől függött: szükség volt fordított vagy eredeti darabokra, ezekből köztudottan még kevés volt a XVIII. század végén. A színházalapítás itt kapcsolódik leginkább össze a nyelvújítással, a műsorkérdésnél. A nyelvújítás egyik ismert célja: minél több idegen művet lefordítani a nemzeti nyelvre, valamint minél több eredeti művet alkotni, ezzel is a nyelv gazdagodását segítve elő. Ez az egyik alapvető különbség az erdélyi és nyugat-európai színpadi kultúra között: itt a színészet megteremtése összefonódott a nyelvműveléssel (Jancsó 1966. 183.).

Az állandó magyar színház Kolozsváron való megalakulásának másik feltétele a Gubernium áthelyezése volt Nagyszebenből Kolozsvárra. Nagyszebenben ezután is folytatódott az ott kialakult német színjátszó hagyomány, Kolozsváron viszont ez alkalommal teremődött valami új: a magyar színjátszás.

Kolozsvár után Nagyvárad volt az a város, ahol leghamarabb fellépett az állandó magyar nyelvű színjátszás igénye. Itt 1798-ban került sor az első magyar nyelvű hivatásos színielőadásra, a kolozsvári színészek vendégszereplésének köszönhetően. Kevés időre fel is oszlott a kolozsvári társulat, egy része vándortársulattá alakult, másik része pedig Nagyváradon látszott megtelepedni (K. Nagy 1884, Náményi 1898, Indig 1991, Kelemen 1997), majd a színészek egy csoportja visszatért Kolozsvárra id. Wesselényi Miklós pártfogása alá, folytatva az itt megkezdett színjátszást.

A XIX. század első felében vándortársulatok járkák keresztül-kasul Erdélyt. A legfőbb állomásaik Marosvásárhely, Arad, Várad voltak. Ahogy az értelmiség száma növekedett, a polgárság erősödött, fokozottabb lett az igény a kisvárosokban is a színjátszásra. A vándortársulatok általában olyan helyszíneken fordultak meg, ahol nagyobb iskolák mű-

2 A nagyenyedi kollégiumról Jakó–Juhász 1979.

ködtek (Nagyenyed, Gyulafehérvár), ahol nagyobb számú polgáriasodó nemesi értelmiség élt (Torda, Dés), valamint a bányavárosokban (Zalatna, Nagybánya, Abrudbánya). Ezekben a kisvárosokban a színészek előadásaira messze vidékről besereglett a környék értelmisége. A XIX. század első felében a színészet volt a legtöbb helyen az irodalmi műveltség egyetlen közvetítője, terjesztője (Jancsó 1966. 204–205.).

Kolozsváron ekkor már állandósult a színház, viszont az itteni színészek is rendszeresen indultak vendégszereplésekre, hiszen egy település közönsége ekkor még nem tudott fenntartani egy teljes társulatot. Kolozsváron 1821-ben felépült a Farkas utcában a kőszínház, amely nyolcszáz férőhelyes volt. Más városokban sem állt nagyobb tér a színházlátogatók rendelkezésére. De abban a korban a közönségnek nem is volt nagyobb színházra igénye – még ez sem telt meg mindig. Nem csoda hát, hogy a színészek megélhetését ilyen feltételek mellett még a telt ház sem biztosította. Aradon általában azzal könnyítettek az odalátogató szintársulatok helyzetén, hogy a színháztulajdonos elengedte a teremért (Váli 1889. 12.). Szükség volt tehát színházpártolókra.

A mecénatúrának akkor még nem alakultak ki az intézményesített válfajai. Az erdélyi színészet pártolásának az volt kezdetben a legáltalánosabb formája, hogy egy művészetkedvelő főúr felkarolt egy szintársulatot, és azt anyagiakkal megpróbálta minden téren segíteni. Ez egyfajta folytatása volt az udvari színészetből ismerős viszonynak, viszont már különbözött is attól: itt is egy támogató állt a háttérben, de az előadások már jóval szélesebb réteghez szóltak.

A műsorrend is váltást képvisel, a színészek játéka is. A színészek játéka elsősorban az iskolai színjátszást vitte tovább, mert azzal volt a legközvetlenebb kapcsolata, másodsorban pedig a német vándorszínészetből alakult. Kezdő színészeink stílust, mozgás- valamint beszédtechnikát tanultak német elődjektől.

A legkiemelkedőbb mecénás ebben a korban id. Wesselényi Miklós – ő karolta fel leginkább a korai kolozsvári társulatot (Jancsó 1966. 186., Jancsó 1942, Barta et alii 1993. 402., Kelemen 1997. 33.). Wesselényi méltatása Káli Nagy Lázár visszaemlékezéseiben: „A leírt derék nagy hazafiak közt meg kell adni báró *Wesselényi Miklósnak* képzelhetetlen nagy buzgóságát, akinek értéke, nemzete nyelve szeretete nélkül, mind az állandó játékszín építése tökéletességre nem megyen vala, mind a játszó társaság is ily hosszas időnkig magát fenn nem tarthatta volna, az ő segedelmezései a társaságnak néki ezrekbe kerültek, Kolozsvárt házáat a társaság adósságai kifizetésére ajánlotta, s arra is, ami köntös, dekorációk s

más egyéb reziduumok kellettek, a báró *Wesselényi Miklós* erszényére meglettek mindannyiszor; ő sokszor az eloszlani készülő társaságot egyedül fenntartóztatta, magáéból fizette, ajándékozta, más városokra: Debrecen, Várad, Szeged, Tokai, Miskolc, Marosvásárhelyre s többekre is maga költségén csak azért hordoztatta, hogy az újabb-újabb békapásokkal a társaság financiáját gyarapíthassa” (Jancsó 1942. 46–47.).

A fenti sorokból kiderül a Wesselényi-féle színészpártolás lényege: egy főúr vagyona egy részét csakis arra a célra fordítja, hogy egy színésztársulatot fenntartson. A támogatás formái: anyagi és erkölcsi támogatás. Az anyagi támogatás is többszintű: adósságok kifizetése, kellékek beszerzése, a társulat utazási költségeinek fedezése. Az erkölcsi támogatás: nem hagyni a társaságot szétzúlleni. A támogatás egyik leginkább elismerésre méltó válfaja ebben az esetben az, amikor Wesselényi saját költségén utaztatja a társulatot.

A kolozsvári társulat másik támogatója Bánffy gubernátor és felesége, Palm Jozefa (Barta et alii 1993. 402.).

Az erdélyi színjátszás támogatója a nagyváradi főúr, gróf Rhédey Lajos is.³ A gróf 1794. július havában 1000 rénesforintot ajánlott fel az első színtársulat megsegítésére. Ezenkívül az első és második váradi színtársulatnak ő volt az elsőszámú anyagi és erkölcsi támogatója és még egy zenekart is szervezett a színészek mellé: cigányokat taníttatott meg kottából játszani. Írt egy alkalmi színdarabot is (címe: *A nagylelkű herceg*), valamint szerepelt egy amatőr színházi produkcióban.

A további támogatások között is vannak hasonló mérvűek, de a fentiek mondhatók a legjelentősebbeknek. Az egyéni támogatás másik példája az, amikor a színháztulajdonos ingyen engedi át a termet a színészek javára, mint ahogy Hirschl Jakab, aradi polgár tette. 1812-ben engedélyt kér a császártól a színház építésére, amelyet meg is kapott. 1820-ban készült el az aradi színház. Hirschl a magyar színészeknek ingyen engedte át a színházat, sőt, páholyt bérelt benne saját magának (Váli 1889).

Másik példa a támogatásra a csoportos támogatás. Erre több példát is találunk. Általános az, hogy egy város gyűjt a színtársulat javára vagy pedig a színház felépítésére.⁴ A csoportos támogatás példái azonban még így

3 A grófról adatokat találhatunk Bihar megye levéltárában, a 141-es leltár 105, 113, 116, 267-es iratgyűjtőjében, valamint még említést tesznek róla Náményi 1898, Indig 1991, Kelemen 1997.

4 A csoportos támogatás példáira gazdag anyag van az erdélyi levéltárakban. Ennek felderítését jelen kutatásomban nem tudtam megvalósítani, ez majd egy későbbi kutatás tárgyát fogja képezni.

is eltörpülnek a nagyszabású, de ritka egyéni támogatási példák mögött: „Ha visszapillantunk azon negyvenkét évre, melyen áttengett Magyar- és Erdélyországban 1791-től – 1837-ig a magyar színészet, valóban a nagy áldozatok mellett, melyeket egyesek hoztak, nagyon csekély az, mit a nemzet zöme tett a színművészet jövője érdekében” (Váli 1887. 449.).

A társulatok tehát állandó támogatásra szorultak, enélkül létük nem volt biztosított.

Az erdélyi színészet más jellegű volt a század elején, mint a szabadságharc után. A szabadságharc ideje alatt az erdélyi színészet és színház egy teljesen különálló korszakát élte.

A szabadságharc előtti színjátszás egyik bénító tényezője a cenzúra volt. A játszásra az illető társulatnak mindig engedélyt kellett kérnie, az előadandó darabokat pedig cenzori vizsgálat alá bocsátani.

Külföldi társulatok számára a XVII–XVIII. században „Röm. kaiserliche auch zu Hungarn und Böheim königliche Obristen Spielgrafen Ambt” adta meg az engedélyt a színjátszásra. Belföldi társulatoknak 1694–1791-ben az uralkodó, Erdélyben pedig a Helytartótanács. Később a társulatok nem kértek engedélyt a játszásra a Helytartótanáctól, ahová őket II. József a „színjáték grófság” tisztének feloszlátása után beosztotta.

Mária Terézia cenzúrárendelete 1754-ben megtiltotta az olyan színművek előadását, melyek a közönség jó ízlését sértenék vagy erkölcsét megmetelyezhetnék (Váli 1887. 430.). 1781-ben Magyarországra is kiterjesztik a cenzúrárt. (A cenzorok egyházi férfiak és a főiskolán tanítók voltak.) A cenzúrárendelet így szólt: „csak az erkölcsöt, vallást és államot jogaiban tetemesen sértő s általában a rossz szándékú iratok, melyek sem az államnak, sem a tudománynak hasznot nem hajtanak, akadályoztassanak meg a könyvnyomtatásban” (i. m. 431.). Ez a rendelet nem volt elviselhetetlen, II. József még a saját személye ellen intézett gúnyiratokon sem botránkozott meg, sem ellenük semmiféle intézkedést nem tett. (A nyomtatásban való megjelenés fő formális feltétele az volt, hogy a szerző írja alá a művét.)

1790-ben, II. József halála után megszűnt a viszonylagos sajtószabadság. Az 1793. október 18-i 25166. számú helytartótanácsi rendelet előírta az állandó társulati és a vándorszínészek ellenőrzését, előadásaiknak kiváltképp erkölcsi szempontból történő figyelését. Ugyanekkor Ausztriában és Magyarországon csakis azok a darabok kaptak engedélyt, amelyek valamilyik bécsi színházban 1791 óta előadásra kerültek. Eredeti, új színdarab előadásához szükség volt a cenzor tüzetes vizsgálatára, pozitív véleményére.

1793-ban a Helytartótanács elrendelte, hogy a színigazgató helyett a színészek telepédési helyéül szolgáló város vagy község tanácsa küldje

be felülvizsgálás végett az előadandó darabok lajstromát. Kihágások esetén a helyi hatóságra vagy tanácsra bízta a darab betiltását. Az ilyen kihágások leggyakoribb büntetése a fogság és a pénzbírság volt. A helyi cenzor bírálata is gyakran felülbírálta a Helytartótanács, egynémely esetben a már kinyomtatott színműveknek előadás előtt való cenzúrázását is megkövetelte. A színészek felmondási ideje ebben a korszakban három hónap volt, de ezt általában nem tartották be. A viszályok beszüntetése érdekében a német színészek törvényeit 1797. augusztus 17-én kinyomtatatta a Helytartótanács. 1799 májusában szétküldte a cenzoroknak és a vidéki színészek igazgatóinak a „Directia regulá”-t.⁵ Eszerint mind az eredeti, mind a fordított munkákat cenzúrázni kell. 1801-ben a cenzúrázást a fő rendőrségi hatóságra bízta.

1802. március 17-én a gyermekeket eltiltották a színházlátogatástól, de e rendeletnek nem volt fogantatja. A további szabályozás érdekében újabb rendeletet hoztak, amelyet 1827. április 17-én adtak ki. Eszerint amely gyermek az előbbi rendeletet áthágja, kicsapják az iskolából, vagy „erkölcsre nézve” a második osztályba teszik át.

A művelődés szabadságát még egy rendelettel akadályozták 1820. január 11-én, mely szerint külföldi politikai és szépirodalmi könyveket és lapokat tilos behozni az országba (i. m. 436.).

Fokozódtak a cenzori visszaélések: a cenzor nemcsak a darab szövegét, hanem az előadás menetét is cenzúrázni kívánta. Legnagyobb eréllyel Bihar megye lépett fel a cenzori visszaélésekkel szemben (i. m. 437.; Náményi 1898). Az 1828-as évi gyűlésen a következő határozatot hozták: „hogy a színésztársaság mindazon darabokat, melyek már magyar nyelven nyomtatásban vannak, következésképpen a censurának tárgyai semmiképp nem lehetnek, mindenkor szabadon előadhatja; a mi kéziratba levő darabokat illeti, ha azokban a censor felakadna, a társaság tagjai mindenkor folyamodhatnak a viceispán urakhoz a kik ezennel meghatalmaztatnak, hogy ha a helybeli censura által némely daraboknak előadásában ellenvetés tétetne és azoknak foglalatjában semmi olyan kitételek, melyek vagy az uralkodó, vagy a vallás vagy az erkölcsiség vagy végre a constitutio ellen volnának nem találtnak, az eféléknek előadására mindenkor szabadságot adhatnak.”⁶

5 Teljes címe: *Directive Regeln für Theater Entepren in Rücksicht auf den Stoff der aufzuführenden Stücke desselben Moral und Reinigkeit des Dialogs, nebst Anmerkungen von den Gebrechen einigen Theaterstücke sowohl als dereselben Dialogen in Absicht auf die Religion, den Staat und Sitten.* Náményi részletes kivonatát közli könyvében: U.ő. 1898. 36–38.

6 Idézi Váli in: u. ő. 1887. 437.

A cenzúrarendelet a társulatokat eléggé megkötötte az előadandó darabok tekintetében. Részben innen következik a műsorozatok silánysága: a társulatok próbáltak minél több darabot bevenni a műsorozatba, mert tudták, hogy a cenzor úgyis megnyírbálja. Ebben a korszakban az előadott darabok legnagyobb része németből magyarra fordított vígjáték és bohózat – általában jelentéktelen szerzők jelentéktelen művei. Ennek az okát a közönség ízlésében is kereshetjük – a közönség természetesen hatással volt a műsor alakítására, mert részben eredeti német bohózatokon nevelkedett (ugyanis a középszintű német vándortársulatok sem rendelkeztek jobb műsorozattal a magyar társulatoknál), és elfogadta ugyanezt a stílust a magyar színészeketől is.⁷

A közönség összetételében 1840 és 1850 között jelentős változás észlelhető – az iskolák ifjúsága, a város polgáriasodó rétegei kezdik háttérbe szorítani a főnemesi befolyást. A színház ideológiai harcok eszköze és színhelye ebben az időben. A főkormánysház szigorítja a színházi cenzúrát, erősíti a titkosrendőrség szerepét, üldözi a reformokat követelő demokrata értelmiséget.

Az egyház bírál és tilt. Kovács Miklós római katolikus erdélyi püspök 1839-ben a Főkormánysház támogatását kérte annak érdekében, hogy az érettebb joghallgatók se látogathassák a színházat. A főkormánysház „egyetért, de az ifjúságot nem lehet eltiltani” – ez a magatartás a műsorpolitikára is kihat. A színház által kezdettől felvállalt nevelői szerepből következett, hogy az irányításába minden művelődési intézmény igyekezett beleszólni, hol bírálva, hol támadva az igazgatóság munkáját.

A műsorpolitikát befolyásolta a színházi vezetőség, a közönség társadalmi összetétele és műveltségi színvonala, a különféle európai áramlatok, melyek az adott korban előfordultak, valamint a divatjelenségek. A kolozsvári színház műsorpolitikáját ekkortájt leginkább Bölöni Farkas Sándor és Mikó Imre határozta meg. Bölöni hatására olyan darabokat játszottak, melyeknek mondanivalója a polgári haladást szolgálta. A francia romantikus dráma behatol a kolozsvári színpadra, és ez idő tájt kezdődik a kolozsvári színpadon a Shakespeare- és Schiller-kultusz (i. m. 193–194.). Bölöni halála után Mikó határozza meg a közízlést. Ő a mér-

7 Kelemen könyvében megrója Carl Slawik társulatát, amely 1823-ban játszott Nagyváradon (Kelemen 1997. 24.). Az e korból ránk maradt zsebkönyveket elemezve kitűnik, hogy ugyanez a társulat még sokáig játszott Erdélyben. Az útja egész 1832-ig nyomon követhető, időközben rendszeresen felléptek Temesváron, kisebb megszakításokkal Aradon, valamint Kolozsváron.

sékelt reformkori politikai darabok híve, hatására erkölcsi és jellemfelesztő darabok kerülnek a kolozsvári színészek repertoárjába (U.o).

A szabadságharc ideje alatt feloszlottak a társulatok, majd némelyek újból – természetesen változott személyi összetétellel – helyreálltak, és a cenzúra megszűntével igyekeztek korhű, lelkesítő darabokat előadni. Ezek egy része alkalmi darab volt, a szabadságharc ideje alatt íródtak.

A szabadságharc leverése után a felbomlott társulatok révén, mondhatni, a magyar színészet léte került veszélybe. Aradon a szabadságharc leverése után szép példáját láthatjuk a színészetpártolásnak: Csernovits Péter három évre bérelte ki a színház épületét, nem kért engedélyt a játszásra, ugyanis a közönség meghívottakból állt. Minden előadásra meghívócédulákat küldtek szét – ezáltal Csernovits teljesen magánintézménnyé alakította az aradi színházat, a hatóság így nem ellenezhette az előadásokat. Így virágoztatta fel Aradon a szabadságharc bukása után ismét a magyar színészetet. A német színtársulatoknak nem adta ki soha a színház épületét, vagy olyan magas terembért szabott meg, hogy ez lehetlenné tette fellépésüket (Váli 1889. 61–65.).

A darabok megválasztásában változás észlelhető. Egyre inkább érezte-ti hatását a realizmus. Ennek az egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a népszínművek egyre intenzívebb terjedése. Szigligeti Ede neve egyre gyakrabban szerepel a műsorokon. Egy fél évszázadon keresztül tart a népszínművek népszerűsége. A színpad segít a klasszikusok „felfedezésében” is, egyre gyakrabban játsszák Shakespeare-t, Molière-t, Goldonit, Schillert.

3.1. A zsebkönyv helye a színház életében

A zsebkönyvnek a színház életében megvolt a maga jól körülhatárolható szerepe. Olyan velejárója volt a zsebkönyv a színházi életnek, mint a színlap vagy a cédula. Megírásával leginkább a sugó foglalkozott (pár kivételtől eltekintve), ő szerkesztette, nyomtatta, terjesztette, és a vele való házalás egyik oka a színtársulat gyenge anyagi helyzete volt: az ebből befolyó jövedelem is javíthatott keveset a színtársulat helyzetén.

A zsebkönyv másik szerepe pedig a társulat és közönség közötti viszony szorosabbá tétele volt, a közönség a zsebkönyv segítségével „beavatást” nyert a színház életébe.

A Nemzet Színház igazgatósága 1868-ban megtiltotta sugóinak, hogy zsebkönyvekkel házaljanak. Néhány évig a színház titkára még folytatta a zsebkönyvek szerkesztését és hivatalos terjesztését, de csakhamar ez is abbamaradt (Bibliográfia 9.).

4. A könyv a korabeli társadalomban

4.1. Könyvkiadás, nyomtatás, terjesztés

A könyvkiadás és -terjesztés a XV–XVI. században még eléggé nehézkesen működött. Ugyanaz a személy adta ki, nyomtatta, majd terjesztette a könyvet. A mohácsi vész után lassan fejlődött a könyvkereskedelem, a főbb könyvkereskedői központok Brassóban, Kolozsváron, Nagyváradon, Gyulafehérváron voltak. Az ország többi részén csak a XVIII. században fejlődött ki a könyvkereskedelem. Elsőrendű központok Kolozsvár, Brassó és Nagyszeben voltak. A könyvkereskedés a céhrendszer alapján engedélyhez volt kötve, ezt azonban I. Ferenc véglegesen rendezte 1806-ban kibocsátott szabályrendeletével.

A XVIII. században a könyv rendszerint a szerző vagy annak pártfogói pénzén jelent meg, mivel nem lehetett előre felbecsülni a keresletet. Ez erősen korlátozta a könyv példányszámát, értékesebb könyvekből is 200 példánynál alig készítettek többet.

A könyvvásárlók általában papok, tanárok, joghallgatók, vidéki könyvkötők voltak. És természetesen a (többnyire főnemesi származású) gyűjtők. A szerző barátai is terjesztették a könyvet.

A század vége felé egyre inkább erősödik a könyv iránti érdeklődés. 1790-ben Hochmeister Márton nagyszebeni könyvárus (Erdélyben akkor az egyik legjelentősebb könyvkereskedő) lajstromában büszkén írja: „Már ma ezen nemzetnek fiai is felébredvén, abbéli (t.i. nyelvgyarapító) kötelességeiket bővebben teszik és ebbeni szorgalmasságokat már is annyira léptették, hogy kevés neme légyen a tudománynak, amelyből könyvek ezen nyelven is ne találtassanak” (Alszeghy MMT IV. 489.)

A század elején fellendült a könyvkereskedelem többek között a könyvterjesztésben megjelent újdonság, a bizományban való terjesztés következtében. A nyomdák nyitása a XVIII. század végén nem volt szabadsághoz kötve. 1787-ben 29 nyomda működött az ország területén (U.o.). 1830-ban 43 nyomda működött Magyarországon (Kovács 1899. 359–366).

A cenzúra, mint minden más területen, itt is bénító hatással működött. Története a XVI. századig vezethető vissza. Kezdetben vallási szempontú cenzúra volt, melynek célja az eretnek tanok kiszűrése. 1767-ben Mária Terézia Magyarországon is érvénybe léptette a bécsi cenzúra szabályzatát. 1772-ben a magyar cenzúra a bécsi expedíciós hivatalává súlylyedt. 1781-ben II. József engedményeket tett, többek között az egyházi cenzúra eltörlésével. A császár halála után ismét szigorodott a cenzúra,

a XIX. század első felében betiltották a külföldi lapok és könyvek behozatalát, terjesztését (Alszeghy i.m. 495., Ferenczy 1887. 92–95).

A reformkorban látványosan növekszik a magyar olvasótábor. A pesti német kiadók hajlandók magyar műveket is kiadni, ha a szerző és barátai eleve gondoskodnak az előfizetőről. A legelkeesebb könyvterjesztők a romantika korában a katolikus papok (Farkas MMT V. 369–370). A könyvkiadás a negyvenes években a németiség kezében van, de időnként már a magyar könyv is jó üzletnek bizonyul.

4.1.1. A zsebkönyvek kiadása, nyomtatása és terjesztése

A színházi zsebkönyvek kiadása és terjesztése kívül esett a hivatalos könyvterjesztési szférán, ugyanis teljesen mások voltak hagyományai. A zsebkönyvekhez eleve meghatározott „olvasótábor” tartozott: a színházi közönség. Így az olvasók száma is meghatározott volt: előre lehetett tudni a kiadandó mennyiség felső határát.

A zsebkönyveket általában a társulat sűgője szerkesztette és nyomtattata ki saját költségén, maga járt velük házról házra, s meghatározott árért vagy tetszés szerinti ajándékért adta át őket a színház törzsvendégeinek (Bibliográfia 11.; Kelemen 1997. 49.). Megesett az is, hogy a színházban is árulta őket, erről tanúskodik egy kolozsvári színlap (1829): egy színházi zsebkönyvecske „árultatik egész nap, és estve a’ kassánál [...] az ára 50 kr. váltóban” (Bibliográfia 11.).

Zsebkönyvek ajándék tárgyát is képezhették, néhány zsebkönyvet barátainak, ismerőseinek is adhatott a szerző.⁸ Valószínűleg ingyen adtak egy-egy példányt színésztársaiknak is. Tiszteletpéldány járt minden bizonnyal, talán több is, a társulat igazgatójának.

Előfordult az is, hogy a sűgő a kinyomtatott zsebkönyvek egy részén nem tudott túladni. Ilyenkor más városban vagy a következő évben igyekezett hasznosítani a megmaradt példányokat, általában úgy, hogy új címlapot és műsort nyomtattatott hozzájuk, vagy meghagyta a régi címlapot, s csak az évszámot és városnevet fedette le nyomdailag. Kisebb vándortársulatok sűgői gyakran már eleve évszám és helynév nélküli s csak repertoárdarabjaik jegyzékét tartalmazó zsebkönyvet, emlényt nyomtattak, hogy vándorlásaik során mindenütt szabadon osztogathassák őket.

A XIX. század hatvanas éveiben valószínűleg kész, előre kinyomtatott zsebkönyveket is beszerezhettek a sűgők Pesten, Trattner vagy Emich

8 Erről tanúskodnak a 653. és 663. zsebkönyvek kézi bejegyzései.

nyomdájában. Erre vall azoknak a jellegtelen, sablonos kis zsebkönyveknek a léte, melyekben sem az összeállító neve, sem semmiféle társulati névsor vagy műsor nem található. Mindössze egy általánosságokban mozgó ajánlás és egy-két divatos vers olvasható bennük

4.2. Könyvgyűjtés, könyvtár, olvasókör

Könyv és könyvtár viszonya sokat változott az idők folyamán. Meghatározott volt az, hogy az adott korszakban az emberek mit tartottak könyvnek, mit fogadtak be a könyvtárukba. A könyvtárfogalom is sokat változott. Jelen tanulmány a XVIII. század végétől egészen a XIX. század végéig kívánja áttekinteni az erdélyi könyvtárak helyzetét, s benne a zsebkönyvek helyét.⁹A XVIII. század olvasójának csak az volt irodalom, amely komoly tartalommal rendelkezett. A könyv értékét az az erkölcsi haszon határozta meg, amit az olvasónak szerzett. A könyvtermésből a XVIII. század közönsége csak a hasznos könyveket becsülte meg, a hagyatéki lajstromok is ezt bizonyítják (Alszegehy MMT IV. 485–486).

Ebben a korszakban többféle könyvtárat különböztethetünk meg: iskolai, főpapi és magánkönyvtárakat. Majd a század végére és a következő század elejére válik a könyv „közhasznú tényezővé”, ekkor nyílnak meg Erdély területén az első közkönyvtárak. A XVIII. század második felének könyve tehát magánkönyvtárakban vagy olyan gyűjteményekben kap helyet, amelyek a tudományos fejlődést szolgálják. Ennek megfelelően ekkor az iskoláknak gazdag könyvtáruk volt. (A nagyenyedi kollégium gazdag könyvtárral rendelkezett, értékes latin és más idegen nyelvű, régi és új könyvekből állt, tartalmuk egyházi és tudományos jellegű.)

Valamennyi római katolikus főpap rezidenciáján volt könyvtár. Többségük a korai barokk szellemiségnek felelt meg (Csapody–Tóth–Vértesy 1987. 133). Ezek közül a leghíresebb Batthyány Ignác (1780-ban erdélyi püspök) gyulafehérvári könyvtára, a Batthyaneum, amely több helyről származó könyveket tartalmaz.

A főpapi könyvtárakon kívül a főúri magánkönyvtárak is fontos szerepet játszottak. A főbb magánkönyvtárak a XVIII. században a következők:

- Bod Péter könyvtára 888 kötet
- Bethlen Kata (1747) könyvtára 332 kötet
- Balla Gergely (1772) könyvtára 2000 kötet

9 Az erdélyi, erre a korszakra vonatkozó könyvtártörténetnek gazdag irodalma van. L. Mihályi 1884, Simén 1877, Morvay 1896, Varjú 1899, Berlász 1974, T. Erdélyi 1978, Kerényi 1978, Kerényi 1974, Sándor 1877.

Leggazdagabb könyvtára Magyarországon a Ráday családnak volt (Alszegehy MMT IV. 491).

Sajnos, Bethlen Kata könyvtára és a Rákóczi-könyvtár teljes egészében elpusztult, anyagukat rekonstruálni csak leltáraikból, valamint hagyatéki leveleikből tudjuk (Csapody–Tóth–Vértesy 1987. 139).

Teleki Sámuel (1793–1822), a marosvásárhelyi könyvtár alapítója könyvgyűjteményét hosszú ideig Bécsben tartotta. 1801-ben szállította Marosvásárhelyre, közösségi célt kívánt szolgálni vele, ennek érdekében 1802-ben meg is nyitotta azt a nyilvánosság számára (Csapody–Tóth–Vértesy 1987. 140., Alszegehy i. m. 492.). Egyik levelében így ír könyvtárgyarapítói tevékenységéről: „A könyvhivatalok komoly gondjai közt is, melyekkel fejedelmeim bizodalma megtisztelt, soha semmi helyet, semmi alkalmat el nem mulaszték, hogy könyveim gyűjteményét Európa minden zugaiból szaporítsam.” (Alszegehy é.n. 492.). Teleki (és általában egy XVIII. századi főúr) a következőképp szerezhetett információt a könyvbeszerzéshez: utazásai során a helyszíni közvetlen tapasztalatszerzés, vizsgálódás módszerével élt. Másik lehetőség a rendszeres correspondentia – ezt külföldi barátaival folytatott levelezésével érte el. A harmadik módszer a korabeli szakkönyvek, könyvkatalógusok igénybevétele (D. Nagy 1972.).

A nagyszebeni Brukenthal-gyűjtemény a századok történetére vonatkozó értékes könyvtári és muzeális anyagot tartalmaz, a XVIII. század végén egyben közkönyvtár is. Ezen kívül Nagyszebenben 1782-ben nyílik meg az első kölcsönkönyvtár, rá két évre pedig megalakul az első olvasókör (Csapody–Tóth–Vértesy 1987. 141., Barta et alii 1993. 387.).

A XVIII. század első felében a nyomdászok és könyvkötők műhelyeiben olvashattak azok, akik nem jutottak iskolai vagy más könyvtárakhoz. A kölcsönkönyvtárak, olvasókörök szigorú ellenőrzés alatt álltak. A Martinovics-összeesküvés után betiltották az olvasóköröket. 1798–99-ben betiltották a kölcsönkönyvtárakat, majd újból megadták a működésükre az engedélyt. 1812-ben Magyarországon csak négy kölcsönkönyvtár működött, ezek is állandó politikai ellenőrzés alatt (Csapody–Tóth–Vértesy 1987. 146–148.).

A tudós és író könyvgyűjtése általában a tudományos és szépirodalmi művekre vonatkozott. Ők tudták a legjobban értékelni a könyv és könyvtár ön- és nemzetművelő, művelődéspolitikai jelentőségét. Többségük szoros kapcsolatban állt a külföldi tudományos körökkel. Kazinczy Ferenc könyvtárában mennyiségre nézve nem sok, de értékes könyv volt. Az író könyvtárát a sárospataki kollégiumnak adta el (i. m. 149–154.).

A XVIII. századi kisemberek könyvgyűjtését nem a tudományos érdeklődés motiválta, hanem csupán a könyv megbecsülése, az írott betű iránti tisztelet és néhány gyakorlati szempont. Az ilyen kiskönyvtárakra vonatkozó forrásadatok hagyatéki leltárak részeként a levéltárakban rejtőznek.

A harmincas–negyvenes években számos vidéki városban létesült kaszinói, olvasóegyleti könyvtár. A társadalom különböző rétegei alkották ezeket az egyleteket: polgárok, városban lakó birtokosok, iparosok művelődésre vágyó rétegei. A harmincas években létesültek az első olvasókörök: Balassagyarmat, Győr, Liptószentmiklós, Rozsnyó, *Marosvásárhely*, Pápa, Ipolyság, *Nagykároly*, Abony, Bártfa, Besztercebánya, Hajdúböszörmény, Kiskunfélegyháza. A negyvenes években a következő helyeken létesültek olvasókörök: Kisújszállás, Szabadka, Szekszárd, *Kézdivásárhely*, Törökszentmiklós, Nagykőrös, Békéscsaba, Munkács, Rimaszombat. A kaszinók célja a reformeszmék terjesztése, valamint a társadalmi élet művelt formáinak kialakítása. Itt társadalmi különbség nélkül együtt lehetett főnemestől kezdve közpolgárig mindenki, aki a tagsági díjat kifizette.

Egyes helységekben a különböző társadalmi rétegekből származó érdeklődők számára különféle olvasóegyleteket, kaszinókat hoztak létre. Ilyen volt például Szeged és Kolozsvár. Kolozsváron külön társulatot hoztak létre a nemesi körök számára, a polgárok számára, valamint a város egyéb lakosai számára.

Marosvásárhelyen nem volt ilyen tagozódás, csupán annyi volt kikötve, hogy „a Casino részeseinek jeles, nemes magaviseletű Férfiaknak kell lenni” (Lakatos 1886. 13). A marosvásárhelyi kaszinó 1833. január 15-én nyílt meg (i. m. 5.). Könyvtárát 1838-ban számolták össze, 158 mű volt, 339 kötetben, valamint 106 folyóirat és röpirat 558 kötet és füzetben. Ezeket csak a kaszinóban lehetett olvasni. A könyvek mind adakozásokból gyűltek össze. E könyvtár maradványait a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára őrizte meg (i. m. 36–40.).

Adakozás révén került a kaszinó könyvtárának a birtokába az első fennmaradt marosvásárhelyi kiadású zsebkönyv. A 653. zsebkönyvről van szó. A második lapon kézzel írott ajánlás: „A’ Mvásárhelyi Casinónak ajánlja a’ Szerkesztő”. Innen kerül a Református Kollégium birtokába, erről tanúskodik a könyvtári pecsét: A MarosVásárhelyi e. r. Fő Oskola könyve. Ezután kerül a Teleki–Bolyai Könyvtár tulajdonába.

A falusi rétegek „kívül maradtak” a könyvtárépítő mozgalmon. 1855-ben Török János országgyűlési javaslata: az ország kétezer leggazdagabb községe állítson fel községi könyvtárat.

4.2.1. A színházi zsebkönyvek helye a könyvtárakban

A színházi zsebkönyvek összegyűjtésének fontosságát a XIX. század második felében ismerték fel. A nagy nyilvános könyvtárak a XX. században láttak hozzá az elmulasztottak rendszeres pótlásához (Bibliográfia 10.).

Az anyagnak legnagyobb része az Országos Széchényi Könyvtárban található. Három nagyobb gyűjtemény gyarapította a törzsanyagot: a XIX. század második felében Ellinger Gusztáv magángyűjteménye, 1916-ban Szinnyei József 151 zsebkönyvből álló hagyatéka, 1948-ban a Nemzeti Színház könyvtárának mintegy 100 zsebkönyvet tartalmazó gyűjteménye.

Többször előfordulnak az ajándékozók között színészek: Ligeti Juliska, Gózon Imre. Színészek őriztek meg néhány olyan zsebkönyvet is, melyek később Szinnyeihez kerültek: Molnár György, Dobocsányi Gyula, Bényei István, Báthory Románcsik Mihály.

Az egyleveles emlényeket elsősorban vidéki gimnáziumok és főiskolák tanárai mentették meg az elkallódástól: Fülöp Adorján – Zenta, Hornyik József – Kecskemét, Márki Sándor – Kolozsvár, Katona Lajos – Pécs, Keleti Vince – Besztercebánya.

Magángyűjteményekből is került be anyag a könyvtár tulajdonába (egyikben sem volt több 4-5 darabnál): Ernst Lajos, Fögel Károly, Horváth István, Jankovich Miklós, Köstler Ferenc, Kultsár István, Lugossy József, Mészáros Sándor László, Rexa Dezső, Sándor Imre, Thewrewk Árpád, Toldy László. Nagyobb családi könyvtárak: Ebeczky Emil, Jeszenszky László, Kazinczy Gábor, Ráth Károly, Serly Lajos, Vuchetich Mátyás (Jaritz szerk. 1846. 10. zsk.).

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban tizenhárom színházi zsebkönyv található, ebből tizenkettőt nyomtattak Marosvásárhelyen és egyet Brassóban. Egynek meghatározható a tulajdonosi köre, a többinek nem. A 653. zsk. a marosvásárhelyi kaszinó könyvtárának tulajdona volt, innen került a Református Kollégium könyvtárába, majd a Teleki–Bolyai könyvtárba. A 663. zsk. egy kézi bejegyzést tartalmaz: „Kaptam Babos urtól 1864 ⁴/₁”. Ez a bejegyzés minden bizonnyal az eredeti tulajdonostól származik, de azt, hogy ez ki volt, utólag nehéz kideríteni. A második tulajdonos a Református Kollégium könyvtára, későbbi a Teleki-könyvtár. Négy zsebkönyv került be Dr. Molnár Gábor magángyűjteményéből (667., 667a., 677., 682.).¹⁰ Hét zsebkönyv volt tehát a Kollégium tulajdonában, négy dr. Molnár Gábor magángyűjteményében, és háromnak utólag nem lehet feltérképezni az eredetét. A Kollégium kaphatta könyveit adományokból, valamint egye-

10 Dr. Molnár Gábor a marosvásárhelyi városi könyvtár első igazgatója.

nesen a nyomdától. Ebből a tizenhárom könyvből tizenkettőt a Kollégium nyomdájában nyomtattak, nem lehetetlen, hogy néhányuk a nyomdától egyenesen a Kollégium birtokába került. Dr. Molnár Gábor bizonyára tudatosan gyűjtötte a régi könyveket, köztük a zsebkönyveket is, majd ezeket a Teleki–Bolyai könyvtárnak hagyományozta (vagy eladta).¹¹

A zsebkönyvek tehát különféle utakon kerültek a könyvtárakba:

- tudatos gyűjtés eredményeként (ez a gyűjtés a tizenkilencedik század második felében kezdődött)
- antikváriumokból
- zsebkönyvtulajdonosoktól (színészek, egykori tulajdonosok örökösei)
- más gyűjtőktől
- egyházi könyvtárakból
- adományokból
- az egyház nyomdájából
- más könyvtárak beolvadásával
- magánkönyvtárakból, magángyűjteményekből beolvadással vagy felvásárlással.

4.3. Könyvkultúra, olvasás

Amint már fentebb is említettem, a felvilágosodás korában csak az számított irodalomnak, ami „komoly” tartalommal rendelkezett. A XVIII. század olvasóközönsége csak a „hasznos” könyveket becsülte meg – ezt bizonyítják a hagyatéki lajstromok is.

Ez az irány szabja meg a könyvkereskedők könyvjegyzékét is. A nyomtatott könyv hivatásos árusítói sokáig a könyvkötők voltak, ezekkel csak a házaló könyvkereskedők versenyeztek (Alszeghy i.m. 486–487). Egy kassai könyvkötő fennmaradt raktárjegyzéke is a fenti tényt látszik bizonyítani: 1714-ben csak a tudományos és vallásos műveket keresték. Müller Jakab pesti könyvkötő hagyatékában (1775) csak a *Charikja* s a *Trója veszedelme* szépirodalmi termék, de tartozásaiból kitűnik, hogy a *Kemény János*ból és a *Kartigámból* is adott el példányokat.

A szatmári béke után a könyvkiadást tekintve hosszú mostoha korszak következett. A szépirodalom ilyen feltételek közt sínylődik, a tudományos irodalom inkább latinul fejlődik ebben a korszakban (Ferenczy

11 Tulajdonát képező könyvein könyvtári pecsét található, egy könyvben több helyen is, a könyvtári hagyománynak megfelelően, ez is bizonyítja azt, hogy tudatos könyvgyűjtést végzett.

1887. 21.). A nemzeti műveltség és a nemzeti nyelv összetartozásának tudata csak a század utolsó harmadában tudatosul. A latin nyelv a rangadó. A magyar nyelvű tudományos irodalom legnagyobb akadály a magyar nyelv szegényes volta.

A közérdeklődés nem terjedt túl az országgyűlés tanácskozásain. Az irodalom területén középkori állapotok uralkodnak a Nyugathoz képest. Általános szellemi mozgalomról, tudományos életről szó sem volt (Ferenczy 1887, 22.). Ha a nemesség olvasmányait vizsgáljuk ebben az időben: Gyöngyösi István vezet, ő volt a „nemesek poétája,” Berei Farkas András még a XVIII. század végén is vevőre és hallgatóra talált, Szeles János látása, Kolumbán tréfagyűjteménye, Vida György facetiái kedvelt olvasmányok voltak, Dálnoki Veres Gerzson tréfás verscsináló tanulatlan-sága ellenére is kedvelt volt.

A XVIII. században a krónikás verselés a legkedveltebb, valamint a krónikás életrajz, divatos búcsúztató. Zrínyi eposzát még 1799-ben is rímes krónikába átírva adatta ki Kónyi János. Az elbeszélő művekben az olvasóközönség igaz történetet lát. Kármán *Fannija* is a hősnő saját kezű naplójegyzeteként lát napvilágot. Hódít az érzelmesség. A századvég könyvkiadása már a női olvasóközönség kegyeit is keresi.

Közkedveltek voltak a kéziratos énekgyűjtemények. A kollégiumok ifjúságának kedvelt dalai határozták meg a közízlés alapját. Amadé László dalai továbbra is közkedveltek. A dalkultúra fejlődését segítették elő az egyházi énekek dallamváltozásai is. Kedveltek voltak még a gúnyversek, szatírák, pasquillusok (i. m. 503–505.). Kónyi János egyik művének előszavában így ír a korabeli olvasói ízlésről: „Együgyű olvasók, kik a fő stilusnak megértésével magukat terhelni s törni nem akarják, más ujabbat, mint Markalf, Argirus, Bruvzik, Apollonius históriáját és több ilyen régén koholt esméretes óságokkal, melyek már nagyobb részént még a mezőn s erdőn tartózkodó írástudatlan pásztoroknál is hathatós esmérettségben állnak, nem dicsekedhetnek.”¹²

A magyarság fő olvasmánya a XVIII. század végén és a XIX. század elején a kalendárium, Biblia és énekeskönyv volt. „Nevezetes tünemény a magyar literatúrában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg és szerencsésen el is kelnek.” (Trócsányi MMT V. 250–251. U.o.) Az 1830-as években Magyarországon évente általában 300 000 kalendáriumot nyomtattak, ebből általában 167 000 volt magyar, 117 000 német, a többi tót, rác és román (Kovács 1899. 359–366).

12 Idézi Alszegehy i. m. 506.

A XVIII. század végén kezdődik a magyar nyelvű hírlapirodalom története. Az időszaki szépirodalmi magyar sajtó élete 1787-ben veszi kezdetét. Az irodalmi ízlés változik a XIX. század első felében, Kisfaludy Sándor sikere is erről tanúskodik. Eddig a szerelmi líra és a széphistóriák csak kéziratban terjedtek (Farkas MMT V. 361.). A XIX. században lassú változás javulás észlelhető az olvasóközönség szokásai terén: a hírlap-olvasás egyre általánosabb lesz (Ferenczy 1887. 107.).

A XVIII. század második felének felújulási irodalma szinte kizárólag a magyar nyelv fenntartásának és fejlődésének szolgálatában áll. A költő egyben tudós is. Amikor Kazinczy börtönéből kiszabadul, nincs az egész hazában egyetlenegy irodalmi folyóirat, nincs irodalmi társaság, nincs magyar színház, nincs magyar könyvkiadó, de még könyvkereskedő sem. A könyv ponyvaáru, országos kereskedők alig kelendő cikke. Kazinczy össze akarja fogni a széthulló erőket, de a közönségre, olvasóra nincs tekintettel (Farkas é. n. 362.). Gyarapodni kezd a magyar olvasóközönség. Vörösmarty *Zalánjának* 88 előfizetője volt, Horváth Endre *Árpádjának* 400. Könyvet venni lassanként nemzeti kötelesség volt (i. m. 369.). A negyvenes években a nemzeti irányzat megerősödik. Egyik célja az íróknak és könyvkiadóknak a német polgár magyarosítása, ezáltal a magyar olvasótábor növelése. Jósika összegyűjtött művei előbb németül jelennek meg, Eötvös *A falu jegyzője* szintén, a hazai német intelligencia így lelkiileg magyarrá válik (i. m. 377.).

4.3.1. Zsebkönyvolvasás

Hol helyezkedik el a zsebkönyv a fent leírtakban? Kik olvasták a zsebkönyveket? Egyáltalán „olvasás”-nak nevezhető-e az a folyamat, aminek a zsebkönyvet tulajdonosa alávetette?

Amint már fentebb is szó volt róla, a zsebkönyvet a sugó adta ki, ő is terjesztette.¹³ Az olvasóközönség ebben az esetben megegyezik a színházba járó közönséggel – vagyis egy jól meghatározott társadalmi rétegről van szó.

Fentebb is láthattuk, hogy a könyv megítélése koronként változik. A zsebkönyv ebben a tekintetben is kivételt mutat: az alatt az egy század alatt, amelyet a színházi zsebkönyvek irodalma felölel, tartalmilag és formailag alig változik. Szinte szabványhoz van kötve a zsebkönyv formája: 14–20 cm között mozgó, vékonypapír borítású, 10–20 oldalt magába fog-

13 Pár kivételtől eltekintve. Erdélyben a 306 zsebkönyvből hatot a színlaposztó, ötöt pedig a társulat egyik színésze szerkesztett.

laló „könyvecske”. Tartalma is meghatározott: az első oldalak valamelyikén kezdődik a sugó ajánlásával, majd jobb esetben magába foglalja a társulat névsorát és a műsort, ez után pedig a sugó, színészek, ritkán híresebb írók, költők írásai következnek. Nagyobb városokban (Kolozsvár) nem ritka a színdarabmelléklet sem egyik-másik zsebkönyvben.

Az olvasása tehát nem lehetett „hagyományos”. A zsebkönyvek ritkán képviseltek magas szépirodalmi stílust, az a pár költő és író, aki a lapjaikon szerepel, többnyire ugyanazokkal a művekkel van jelen: ebből a szempontból is egyfajta statikusságot sugallva.

A zsebkönyvet nem lehet úgy olvasni, mint egy „könyvet” – de nem is olvasták úgy.

A tulajdonosa „használta” a zsebkönyvet, megjegyzéseket írt bele, kiegészítette. Gyakran azt is beleírta, hogy kitől kapta és mikor. Ha a zsebkönyv nem tartalmazta az egész színházi idény híryanagát, akkor tulajdonosa ezt is kiegészítette, valamint a színészek nevéhez megjegyzéseket fűzött.¹⁴ Zsebkönyv és olvasója között tehát egyfajta interaktív viszony volt, a tulajdonos nem viszonyult úgy zsebkönyvéhez, mint egy könyvhöz, nem becsülte úgy meg, nem tartotta a téka polcán.

Olyan tárgy volt, amely szorosabbá tette a színtársulat–közönség viszonyt, egyfajta beavatás a színház belsőbb életébe. A zsebkönyvolvasás valamiféle kiegészítése volt a színházba járásnak – a zsebkönyv tulajdonosa nemcsak az előadást nézte meg, hanem tájékozódott is a társulatról, a műsorról, és mindehhez hozzáfűzte a saját, egyéni észrevételeit.

5. A zsebkönyv megítélése

5.1. Könyv-e a zsebkönyv?

A fentiekből kiderül, hogy a zsebkönyv megítélése nem lehet azonos a könyvével. A zsebkönyvet nem hagyományos módon szerkesztették, adták ki és terjesztették. Ennek megfelelően olvasásuk és megőrzésük sem volt hagyományos. Feltevődik tehát az a kérdés, hogy könyv-e a zsebkönyv? Egyáltalán milyen nyomdatermékhez hasonlítható? Az alábbiakban egy ilyen műfajelemzést próbálok elvégezni a zsebkönyvek első megítélése alapján.

14 Ilyen megjegyzéseket tartalmaznak a 663., 682., 666. zsebkönyvek.

Ha megvizsgáljuk a korabeli bibliográfiákat, könyvtári jegyzékeket, akkor igen keveset találunk olyat, amelyben zsebkönyv is van.

Ha a XIX. század második felének könyvtárjegyzégeit vizsgáljuk meg, kevésben találunk zsebkönyvet. Kölcsönkönyvtárakban egyáltalán nem. A kölcsönkönyvtárak ebben a korszakban jobbra magyar és idegen nyelvű szépirodalmi, ritkán tudományos műveket tartalmaztak, évkönyveket, zsebkönyveket pedig egyáltalán nem. Csiki Lajos marosvásárhelyi kölcsönkönyvtárának névjegyzékében (Csiki 1874), sem jelenik meg zsebkönyv.

Az iskolák, kollégiumok könyvtárában elvétve, ha előfordul egy-kettő, azok is általában adományokból vagy magán- esetleg közkönyvtárak beolvadása útján kerültek oda. Az iskolák, kollégiumok könyvtára általában tudományos, vallásos könyveket tartalmazott, többnyire latin nyelven – a zsebkönyv nem tartozik ebbe a műfaj-kategóriába. A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára többes példányainak jegyzéke (1884) összesen három olyan bejegyzést tartalmaz, amelyből zsebkönyvre lehet következtetni.¹⁵ A többi zsebkönyv, amely a kollégium birtokában volt, nem került ide.

A Magyar Könyvszemle 1884-es évfolyamának bibliográfiamellékletében nem fordul elő színházi zsebkönyvnek nevezhető könyv, pedig ebből az évből maradt fenn zsebkönyv.¹⁶ Magyarázata ennek talán abban rejlik, hogy a zsebkönyv kívül esett a könyvforgalmon, ezért nem tudták időben bevenni a bibliográfiába. A zsebkönyvek annyira helyi jellegűek voltak, és annyira keveset adtak ki belőlük, hogy nem tudtak belépni az országos könyvforgalomba. Ezért nem is igazán számítottak könyveknek.

Antikváriumokban is nagyon ritkán fordulhatott elő zsebkönyv: a tulajdonos vagy nem őrizte meg az illető példányt (az időszakai sajtó termékeihez hasonlóan kezelte, amely egy aktuális információt közöl), vagy pedig emlékként, ajándékként őrizte, örököül hagyta, és az örökös sem szívesen adott túl rajta mint családi ereklyén. Ennek okáért ritkán találunk olyan antikváriumi címjegyzéket, amelyben lenne zsebkönyv.¹⁷

A zsebkönyv megítélése tehát kívül esik a könyv fogalmán: szerkesztése, terjesztése, olvasási hagyománya nem könyvként definiálja. Megőrzése,

15 Sajnos ezeket nem tudtam ellenőrizni, a mostani katalógusban nem akadtam a nyomukra.

16 Erdélyi kiadású zsebkönyv egy maradt fenn ebből az évből, a 708. zsk.

17 Budapesten, a Múzeum körúton található antikvárium 38. számú könyvjegyzéke nem tartalmaz színházi zsebkönyvet. A Központi Antikvárium 69. aukciója sem tartalmaz színházi zsebkönyvet.

könyvtárban való helye sem hagyományos. Helyi jellege, kevés példányszáma kirekeszti az országos könyvforgalomból – így talán a helyi sajtóhoz hasonlíthatjuk. Viszont a sajtóról szóló történeti anyagokban sem találunk a zsebkönyvekről adatokat (Ferenczy 1887, Jakab 1882, Kókay 1979).

Nem tehető az időszaki sajtó termékei közé, mivel nem jelent meg rendszeresen. Műfajilag leginkább az időszaki szépirodalmi sajtó termékeivel rokonítható. Viszont ebben a besorolásban sem találjuk sehol. Ez szintén a helyi jellegnek köszönhető.

Összefoglalásképp azt mondhatjuk, hogy a zsebkönyv olyan helyi színi és szépirodalmi sajtótermék, amely nem jelenik meg rendszeresen.

5.2. A zsebkönyv utóélete

A fentiekben a korabeli zsebkönyvmegítélést elemeztem, ebben a részben viszont az aktualitását vesztett zsebkönyv utóéletét veszem figyelembe.

Miután a zsebkönyv elveszti napi aktualitását, színháztörténeti forrásanyaggá válik. Mint ilyennek felbecsülhetetlen az értéke, ugyanis egyedüli anyag, amelyből biztosan megtudhatjuk a társulat teljes névsorát, a fellépések helyét, valamint a műsort napokra lebontva. Forrásanyagként való felismerésük után kezdődött el a zsebkönyvek tudatos őrzése és gyűjtése, ez után a funkcióváltás után megváltozott helyük a könyvtárakban, megítélésük a különféle tudományos munkákban.

A zsebkönyvre való hivatkozás ez után színháztörténeti munkák lábjegyzeteiben szerepel, valamint helyet kap a színháztörténeti bibliográfiákban is. Jancsó 27 zsebkönyvet említ (Jancsó 1942), Váli az aradi színészet megírásakor 9 zsebkönyvre támaszkodik (Váli 1889), Náményi 2 zsebkönyvet említ, viszont művéből kiderül, hogy többre is támaszkodott. Ezekre viszont csak akkor hivatkozott, ha más hiteles forrás nem állt a rendelkezésére (Náményi 1898), Kelemen művében 38 nagyváradi vonatkozású zsebkönyvet említ (Kelemen 1997). 1961-ben elkészült a magyarországi zsebkönyvek bibliográfiája Hankiss Elemér és Berczeli A. Károlyné szerkesztésében, Jordáky Lajos közreműködésével.

A szerzők azonban nem mindig jelölik meg annak a zsebkönyvnek „feltalálási” helyét, amelyre hivatkoznak, pedig ezek előfordulása olyan ritka, hogy egy kiadásból (sorozatból) jó, ha egy példány megmaradt a fentiekben már ismertetett megítélésnek köszönhetően.

A zsebkönyvek felhasználhatók művelődéstörténeti forrásként is. Vissza lehet belőlük következtetni egy kor társadalomképére, művelődési életére.

6. Az erdélyi zsebkönyvek statisztikai elemzése

A zsebkönyvek statisztikai eszközökkel való megvizsgálása érdekes dolgokra vetít fényt. Sajnos az „alapsokaság” ebben az esetben nem rekonstruálható teljesen, csupán azt tudjuk hozzávetőleg elmondani, hogy hány sorozatot adtak ki a zsebkönyvekből, azt már nem tudjuk feltérképezni, hogy hányat nyomtattak.¹⁸ Azt sem tudjuk így utólag kideríteni, hogy az egyes példányoknak mi volt a sorsuk, szerepük. A fennmaradt erdélyi kiadású zsebkönyvek száma 306. Ebből sajnos nem mindenik példány található meg könyvtárban, néhánynak csak a forrásjelölése van meg. Ebből a 306-ból nyolc bizonytalan adat, nem tisztázott a zsebkönyvek léte, lehetséges, hogy tévedés az adott helyen rájuk való hivatkozás.¹⁹

Város	Zksz	Százalék
Temesvár	38	12,42%
Lugos	9	2,94%
Arad	58	18,95%
Székhelyhid	1	0,33%
Nagyvárad	25	8,17%
Szatmárnémeti	11	3,59%
Máramarossziget	2	0,65%
Nagybánya	1	0,33%
Dés	1	0,33%
Kolozsvár	77	25,16%
Nagynyed	1	0,33%
Gyulafehérvár	2	0,65%
Nagyszeben	22	7,19%
Brassó	25	8,17%
Csíkсомlyó	1	0,33%
Marosvásárhely	32	10,46%
Összes	306	100,00%

3. Táblázat A zsebkönyvek száma városokra lebontva

- 18 Ehhez részletes levéltári kutatás lenne szükséges (erre, sajnos most nem volt lehetőségem), de az sem fedné fel a teljes igazságot, mivel nem minden nyomtatványról adtak elszámolást, valamint az erdélyi levéltárak jó része károsodást szenvedett a kommunizmus ideje alatt.
- 19 Ezekből három kolozsvári, kettő marosvásárhelyi, egy nagyszebeni, egy nagyváradi és egy aradi. A nem tisztázott kiadási helyű zsebkönyvek a Bibliográfiában a következők: 20., 546., 547., 557., 655., 662., 719., 762.

Ezeket a zsebkönyveket annak ellenére, hogy létük tisztázatlan, felvettem az adatok közé, mivel jelenlétükkel így is reális képet nyújtanak, pótolván a hiányzó zsebkönyveket.

A leírás nem lehet teljes, mert az „alapsokaság” nem teljesen tisztázott, csak a rendelkezésünkre álló adatokkal lehet dolgozni.

A zsebkönyvek elemzését több szempontból végeztem:

- a zsebkönyvek száma;
- a zsebkönyvek kiadási helye;
- a zsebkönyvek nyelve;
- a zsebkönyvek kiadási éve.

A 3. Táblázatban nyomon követhető a zsebkönyvek területi megoszlása.

Ezek szerint Erdélyben mindössze tizenhat városban adtak ki zsebkönyvet a XIX. század folyamán. A legtöbb zsebkönyvet Kolozsváron, utána következik Arad, majd Temesvár. Ebben a három városban az erdélyi zsebkönyvek több mint felét adták ki (56,7%).

A 306 zsebkönyvből 203 magyar, 102 német és mindössze 1 román.

Nyelv	Zsksz	Százalék
Román	1	0,33%
Német	102	33,33%
Magyar	203	66,34%
Összesen	306	100,00%

4. Táblázat *A zsebkönyvek száma nyelvi megoszlás szerint*

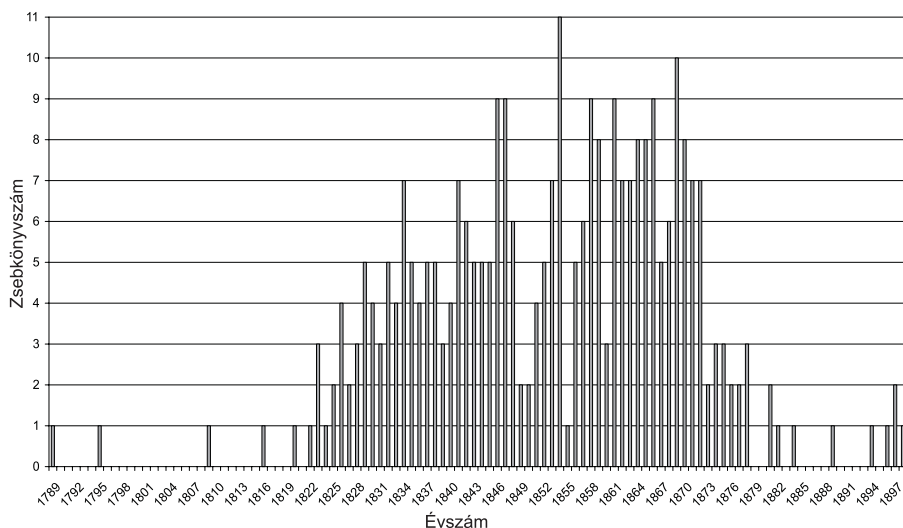
A zsebkönyvek nyelve területileg is meghatározott, ugyanis különböző kultúrkörökben különböző nyelvű zsebkönyveket adtak ki.

A tizenhat városból egyben adtak ki román zsebkönyvet (Brassó), a német zsebkönyvek pedig hét városból kerültek nyomda alá (Arad, Brassó, Kolozsvár, Lugos, Nagyszeben, Nagyvárad, Temesvár). A legtöbb német zsebkönyv Temesvárról, Nagyszebenből és Brassóból került ki, az összes fennmaradt német zsebkönyv 71,5%-a.

A zsebkönyvek történelme Erdélyben több mint száz évet ölel át (1789–1898), magába foglalja az egész XIX. századot. Ezért nem lehet statikusan vizsgálni a zsebkönyveket, lineáris elemzésre van szükség. A zsebkönyveket folyamatban, évekre lebontva kell vizsgálni. A lineáris vizsgálat viszont nem elég, mert Erdély túl nagy és heterogén terület egy ilyen téma vizsgálatához: fel kell bontani, a kisebb, kulturálisan egyezé-

Város	Magyar		Német		Román		Össze- sen
	Zsksz	Százalék	Zsksz	Százalék	Zsksz	Százalék	
Temesvár	2	5,26%	36	94,74%		0,00%	38
Lugos	1	11,11%	8	88,89%		0,00%	9
Arad	42	72,41%	16	27,59%		0,00%	58
Székelvíd	1	100,00%		0,00%		0,00%	1
Nagyvárád	23	92,00%	2	8,00%		0,00%	25
Szatmár- németi	11	100,00%		0,00%		0,00%	11
Máram- rosszigt	2	100,00%		0,00%		0,00%	2
Nagybánya	1	100,00%		0,00%		0,00%	1
Dés	1	100,00%		0,00%		0,00%	1
Kolozsvár	74	96,10%	3	3,90%		0,00%	77
Nagyenyed	1	100,00%		0,00%		0,00%	1
Gyula- fehérvár	2	100,00%		0,00%		0,00%	2
Nagy- szeben	2	9,09%	20	90,91%		0,00%	22
Brassó	7	28,00%	17	68,00%	1	4,00%	25
Csík- somlyó	1	100,00%		0,00%		0,00%	1
Maros- vásárhely	32	100,00%		0,00%		0,00%	32

5. Táblázat A zsebkönyvek megoszlása városok és nyelv szerint

1. Ábra A zsebkönyvek száma évekre lebontva

seket mutató területeket külön-külön vizsgálat alá kell bocsátani, és ezeket a vizsgálatokat a végén összegezni. Vagyis egy időintervallum–terület keresztmetszetben kell megvizsgálni a zsebkönyvek kérdését, hogy mélyebb összefüggésekhez jussunk.

A zsebkönyvszám–időintervallum keresztmetszetet négy periódusra tagolhatjuk:

- Kezdeti szakasz (1789–1825);
- Fellendülés (1826–1845);
- Zsebkönyvvirágzás (1846–1869);
- Hanyatlás (1870–1898).²⁰

Az 1820-as évek előtt még kezdetleges állapotában leledzett Erdélyben az állandó magyar színjátszás, a nyomdák száma is eléggé alacsony volt, nem teremtődött meg a színházi zsebkönyv magyar nyelvű hagyománya, ezért „döcögött” az erdélyi zsebkönyvkiadás. Az első fennmaradt erdélyi magyar nyelvű zsebkönyv 1829-es kiadású – tehát már a fellendülés időszaka-ra tehető.

A húszas-harmincas években elszaporodnak a vándortársulatok, a színjátszás terén fellendülés észlelhető. A szász területeken folytatódik a

20 Ez a felosztás ahhoz a mintához idomul, amely szerint történelmi korszakokat szoktak felosztani: kezdet, fellendülés, virágzás, hanyatlás.

Város ÉV	Arad	Brassó	Nagy- bánya	Nagy- szeben	Nagy- várad	Temes- vár	Össze- sen
1778				1			1
1780				1		2	3
1781						1	1
1782				1			1
1783				1			1
1784				1			1
1785				1			1
1786				1			1
1787				1			1
1788				1	1	1	3
1789				1			1
1790		1		2		1	4
1791				2		1	3
1796	1		1		1	2	5
1797				1		2	3
össz.	1	1	1	15	2	10	30

6. Táblázat A Gothai kalendárium Erdélyre vonatkozó kimutatása

német színjátszás hagyománya, ezekre az évekre tehető a német zsebkönyvek kiadásának a zöme.

Az első fennmaradt erdélyi német nyelvű zsebkönyv 1789-ben jelent meg, Nagyváradon. A hivatalos magyar színjátszás kezdetét Erdélyben 1792-re datáljuk, ez idáig nem is jelenhetett meg magyar nyelvű zsebkönyv. A német színjátszásnak viszont már ekkorra hagyománya volt Erdélyben, főként Nagyszebenben és Temesváron. A Gothai kalendárium 24 zsebkönyvében 30 hivatkozást találhatunk a XVIII. századi erdélyi színjátszásra.²¹

A harminc hivatkozásból tizenöt Nagyszebenre, tíz pedig Temesvárra utal. Tehát Nagyszebenben és később Temesváron már a XVIII. században volt rendszeres német színjátszás. Ennek a hagyománya folytatódott a XIX. században.

A második e téren Nagyszeben (20 zsebkönyv), utána Brassó következik. Brassóban a XIX. században alapozódott meg igazán a német színjátszás (17 zsebkönyv). A színjátszás nemzetiségi szempontjából Brassó a legsokszínűbb hely a XIX. században: ugyanebben az időben volt itt német,

21 L. Theater-Kalender auf das Jahr 1775–1800. Gotha é. n. C. W. Ettinger.

Város Év	Arad	Brassó	Kolozs- vár	Lugos	Nagy- szeben	Nagy- várad	Temes- vár	össze- sen
1789						1		1
1795		1						1
1809							1	1
1816			1					1
1820	1							1
1822							1	1
1823			1			1	1	3
1824			1					1
1825					1		1	2
1826	1				1		2	4
1827					1		1	2
1828					1		2	3
1829							2	2
1830							2	2
1831					1		2	3
1832	1	1			1		2	5
1833	2						2	4
1834	1				1		2	4
1835	1	1			1		1	4
1836	1				1		2	4
1837		1		1	1		2	5
1838					1		1	2
1839		1		1				2
1840				1			1	2
1841		2			1		1	4
1842		1					2	3
1843	1	1			1			3
1844					1		1	2
1845	1			1	1			3
1846	2	2		2	1			7
1847	1			1			1	3
1848		1		1			1	3
1849							1	1
1850							1	1
1851					1			1
1852		1						1

7. Táblázat Folytatás a következő oldalon

(Folytatás az előző oldalról)

Város Év	Arad	Brassó	Kolozs- vár	Lugos	Nagy- szeben	Nagy- várad	Temes- vár	össze- sen
1853	1							1
1854		2			1			3
1857	1							1
1858	1	1						2
1861					1			1
1872		1						1
1889					1			1
össz.	16	17	3	8	20	2	36	102

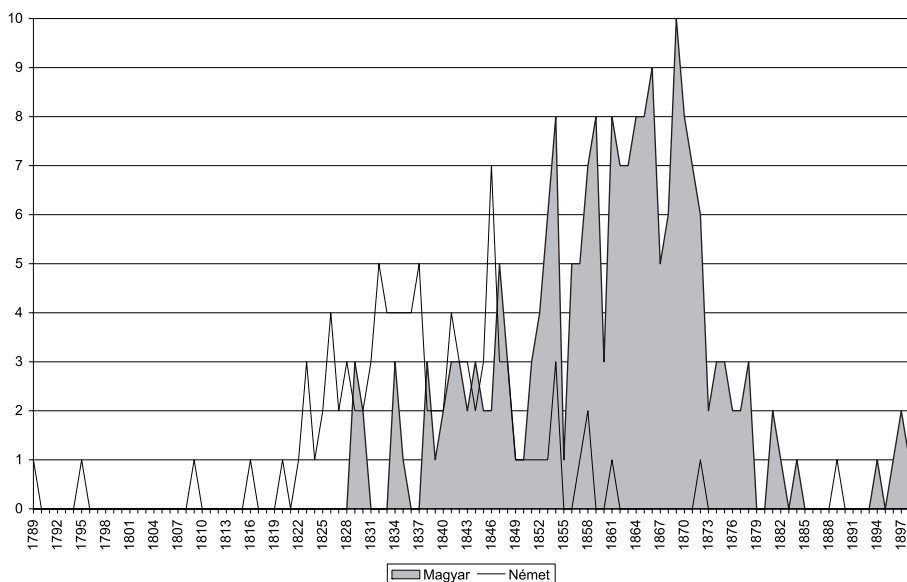
7. Táblázat Az erdélyi német nyelvű zsebkönyvek városok szerint

magyar és román színjátszás. 1847-ben Farkas József igazgatósága alatt Brassóban megalakul az első erdélyi román dalszintársulat (Jancsó 1966. 206.). Az egyetlen fennmaradt román zsebkönyvet is Brassóban adták ki.²² A népesebb erdélyi város is Brassó volt ebben az időben (Kőváry 1847).

A német nyelvű színjátszás a magyar nyelvű megjelenések egyre kisebb tért foglalt el az erdélyi színjátszásban, a magyar színészek leszorították a német színészeket a színpadról. Ezt az átváltást a zsebkönyvek tanulmányozásakor is észrevehetjük, a harmincas években még a magyar és német zsebkönyvek aránya szinte ugyanolyan, viszont már a negyvenes években megtörténik a radikális váltás. Ha időintervallum-terület keresztmetszetben vizsgáljuk meg a német-magyar zsebkönyvkérdést, akkor világossá válik, hogy már sokkal hamarabb.

1825-től kezdve már csak Aradon, Brassóban, Nagyszebenben, Lugoson és Temesváron adtak ki német nyelvű zsebkönyveket, a többi helyen felszámolódott a német nyelvű színjátszás. Amikor a magyar nyelvű színjátszás Erdélyben megjelenik, azokban a városokban, ahol a magyar polgárság száma jelentős, a magyar színjátszás szinte azonnal felváltja a németet. Német színjátszás ezeken a helyeken a XIX. század második felében már nincs is, csak ott tudott fennmaradni, ahol hagyománya volt (Nagyszeben, Temesvár), vagy ahol már eleve jelentősebb volt a német ajkú polgárság (Brassó, Lugos). Ennek a jelenségnek egyik fő oka az ebben

22 L. Jakab–Venter 1847. 84. zsk. A zsebkönyvről csak forrásadat maradt fenn, a zsebkönyv jelen ideig nem található. Ezentúl is az egyszerűség kedvéért „fennmaradt”-nak nevezek minden olyan zsebkönyvet, amelyről van érvényes forrásadat, tehát bizonyított, hogy valaha létezett.

2. Ábra A zsebkönyvek nyelv szerinti megoszlása (1789–1898)

a korszakban jelentkező nemzeti érzés. Sok városban eleve lehetetlenné tették a német színészek fellépését az engedély megtagadásával vagy nagyon magas terembérrel (Náményi 1898, Váli 1889). A zsebkönyvek idő-intervallum–területi keresztmetszete tehát híven tükrözi a kor nemzeti-színházi politikáját.

A zsebkönyvkiadás hanyatlásának egyik fő oka az időszaki sajtó fellen-
dülése, valamint az, hogy az időszaki sajtó több figyelmet fordít a színházi
élet eseményeire, így a közönség rendszeres tájékoztatást kap, a zsebkönyv
pedig megszűnt elsőrangú információforrás lenni.²³

A zsebkönyvek fentebbi elemzése tehát tükrözi az adott korképet, de
árnyaltabb képet a zsebkönyvek tartalmi elemzése nyújthat csak, így
fény derül az adott kor színházközönségének olvasói ízlésére, valamint
terjesztési szokásokra, egyben a kerületi cenzor szigorúságára.

A zsebkönyvek általában a sugó írásait (ajánlás, előszó, utószó), szí-
nészek írásait, a társulat névsorát tartalmazzák. Ezen kívül tartalmazhat-
nak még színdarabrészletet, dalbetétet, néha egy egész színdarabot. Tár-

23 A Nagyváradi 1870-ben való megjelenése után minden számában közöl a helyi
színházzal kapcsolatos híreket: kihirdeti az előadásokat, ismerteti a szereplő-
ket, színikritikákat közöl, valamint gyakran színlapmellékletet is tartalmaz.

Író	Színdarab	Előfordulás
Saphir	<i>A magánvigjáték</i>	11
Bayard	<i>Nőm és hivatalom</i>	2
Guttemberg	<i>A falábú kérők</i>	2
Elsholtz	<i>Jer ide</i>	2
Auber	<i>Bál-éj</i>	1
Benedix	<i>Az új év éjszakája</i>	1
Caraguel	<i>A gyertyatartó</i>	1
Dernőy	<i>Árpád</i>	1
Donizetti	<i>Gemma di Vergy</i>	1
Józsa	<i>Új évi ajándokok</i>	1
Kotzebue	<i>Az eltévedt gyermek</i>	1
Kotzebue	<i>A persely</i>	1
Lukácsy	<i>A tükör</i>	1
Melesville	<i>Saint-Georges lovag</i>	1
Nagy Ignác	<i>Férjhez ment-e már?</i>	1
Nagy Ignác	<i>Véletlen találkozás</i>	1
Offenbach	<i>Eljegyzés lámpafénynél</i>	1
Offenbach	<i>Dunanan úr</i>	1
Preméray	<i>Robin tanár</i>	1
Rosen	<i>Garibaldi</i>	1
Roseu	<i>A csók</i>	1
Suppé	<i>Tíz leány és egy férj</i>	1
Suppé	<i>A szép Galathea</i>	1
	<i>A bajtársi hűség</i>	1
Összesen		37

8. Táblázat Színdarabmelléletek az erdélyi zsebkönyvekben

sulattól és szerkesztőtől, valamint a kiadás helyszínétől függött egy adott zsebkönyv tartalma. A 306 zsebkönyvből mintegy 37 tartalmaz teljes színdarabot (12%), ez mind magyar. Vagyis a magyar zsebkönyvek 18%-a tartalmaz színdarabot. Ebből a 37-ből 18 Kolozsváron, 11 pedig Aradon lett kiadva (Kolozsvár 48%, Arad 30%, a kettő együtt kiteszi az egész 78%-át). A kolozsvári zsebkönyvek (77) 23%-a tartalmaz színdarabot, az aradiak (58) 19%-a. A legkedveltebb szerző Saphir, Moritz Gottlieb. *A magánvigjáték* című művét 11 zsebkönyv tartalmazza, ez szinte egyharmada a színdarabot tartalmazó zsebkönyveknek.

A magyar zsebkönyvek némileg magasabb irodalmi színvonalat tükröznek, mint a németek. A német zsebkönyvek általában ismeretlen szerző köl-

Költő	Előfordulás
Petőfi	12
Jókai	10
Vörösmarty	6
Liszniai	6
Goethe	2
Vajda János	2
Arany János	2
Kölcsey	2
Szigligeti	1
Victor Hugo	1
Erdélyi János	1
Eötvös József	1
Beranger	1
Gyulai Pál	1
Jósika Miklós	1
Kisfaludy Sándor	1

9. Táblázat *Neves írók, költők előfordulása a zsebkönyvekben*

teményeit, adomákat, tréfás jellegű prózai írásokat közölnek. A magyar nyelvű zsebkönyvek némelyike adatokat tartalmaz a társulat életéből, néha, színikritikát is közöl. Egyes zsebkönyvek (általában átalakítva) híres szerzők költeményeit, apróbb prózai írásait is magukba foglalják.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a zsebkönyvek általában nem rendelkeznek magas irodalmi színvonallal. A kép ezen a téren is eléggé megosztott, mert némely zsebkönyvben sablonos verseket és írásokat közölnek, mások meg irodalmi alkotásokat, kritikákat. Némely zsebkönyv tartalmáról következtetni lehet a zsebkönyv szerkesztőjére: egy szerkesztő általában ugyanolyan stílusú zsebkönyveket ad ki. Olyan eset is fennáll, amikor a zsebkönyv tartalma csak a műsorban különbözik. Vannak „közkedvelt” írások, amelyek több zsebkönyvben is előfordulnak, ilyen például az „Ismered-e nyájas olvasó...” kezdetű előszó, ezt többen is előszeretettel belefoglalják zsebkönyvükbe. A leginkább idézett szerző Petőfi Sándor, az ő neve 12 zsebkönyvben fordul elő, utána Jókai következik 10 előfordulással.

A zsebkönyvek alapján még feltérképezhető a korabeli erdélyi vándortársulatok helyzete, útja. Mivel általában tartalmazzák a társulat névsorát a társulatban történt változások is nyomon követhetők bennük.

GYERMEK A FELVILÁGOSODÁS ÉS A REFORMKOR ERDÉLYI SZÍNPADAIN

1. Gyermekszínház európai kontextusban

1.1. A gyermekszínház fogalma

A XVIII. századi színháztörténet kontextusában a gyermekszínház, esetenként gyermekszínház fogalma (1) a házi környezetben bemutatott műkedvelő gyermekelőadásokat, (2) az iskolai színjátszást, valamint (3) azt a gyermekszínházakból álló társulati formát jelölheti, amelynek tagjai „hivatásos előadókként” felnőtteknek játszottak, s amelynek élén egy felnőtt igazgató-művészeti vezető, az ún. principális állt (Székely 1994. 269; Brauneck–Schneilin 1992. 493–496.). Olyan, rendszeresen gyermekközönség részére játszó hivatásos színház, amelynek keretében a gyermekek elsődlegesen nézőkként lennének jelen oly módon, ahogy az a XX. század hasonló színpadi megnyilvánulásaiban ismert, ebben a korszakban még nem létezett (Sucher 1996. 233–235.).

Tanulmányunk a historikus értelmezések közül a harmadikkal, vagyis a gyermekszínházakból álló vándortársulatokkal foglalkozik, gyermekszínházon ezúttal a XVIII. századnak kizárólag ezt a színházi jelenségét értvén.

1.2. Nicolinitől Horscheltig: a gyermekszínház virágkora

A gyermekszínház divatja a rokokó és a felvilágosodás tipikus jelensége volt, amely előbb Olaszországban és Franciaországban, majd a német nyelvterületen jelentkezett, a vándorló principálisok révén pedig valóságos összeurópai recepcióra tett szert. Ez a divat időben körülbelül nyolcvan évet ölelt fel (1740–1820) Nicolini principális fellépésétől a horschelti gyermekballett betiltásáig (Dieke 1934. 2.). Gyermekeket a színpadon természetesen mind ezen időintervallum előtt, mind pedig utána találunk, viszont anélkül, hogy azok a hivatásosak ilyennemű funkciójával rendelkeznének.

1.3. Források

Ha a gyermekszínházaszás gyökereit keressük, elsőként a kor játékos „dekadenciájára” kell felfigyelnünk, amely mindenekelőtt a kor emberének a kicsi, a pikáns, a frivol, az abnormális iránti előszeretetében mutatkozott meg (Dieke 1934. 2.). Gondoljunk csak a rokokó emberének rajongására az olyan kicsi formák iránt, mint a porcelánművészet. A gyermekszínházban éppen ez a kicsi forma vált élővé, de a kor nézői nem a gyermeket látták a szereplőkben, hanem a parányi, elbájoló alakot, a tradicionális taglejtések utánzatát pufók, ügyetlen törpék által, akik a színpadon felnőtt szerepekben csetlettek-botlottak (Dieke 1934. 3.).

Nem idegen a gyermekszínháztól ugyanakkor a felvilágosodás „Theaterpflanzschule” (jobb fordítás híján: színésziskola) jelszava sem, amellyel a principálisok jól leplezhették, reformpedagógiai törekvésekként népszerűsíthették pénzügyi természetű spekulációikat (Dieke 1934. 5.).

1.4. Társulattípusok

Formailag a gyermekszínház (1) gyermektársulatként, (2) felnőtt együttesekben való gyermekelőadásként, illetve (3) színész- és balettiskolaként jelent meg. A gyermektársulatok (1) színészeinek zöme gyermek volt, a társulat élén egy felnőtt igazgató, a principális állt. A felnőtt együttesekben való gyermekelőadások (2) alkalmi jellegűek voltak, vagy egy kisebb gyermektrupp csatlakozott időlegesen egy felnőtt társulathoz, vagy pedig a felnőtt társulathoz tartozó színészgyermekeket hasznosították egy-egy előadás erejéig. A színész- és balettiskolák (3) a „Theaterpflanzschule” jegyében reformpedagógiai törekvésként születtek meg, legtöbbjük azonban idővel tisztán pénzügyi jellegű vállalkozássá degradálódott.

2. Gyermekszínházosok a felvilágosodás és a reformkor erdélyi színpadain

2.1. Bevezetés

A továbbiakban az erdélyi gyermekszínházosoknak eredünk nyomába. Tekintettel arra, hogy az európai gyermekszínházaszás három alapformával rendelkezett, erdélyi anyagunkat magunk is e három típus köré rendeztük. Struktúráját tekintve tehát dolgozatunknak ez a része egy-egy

alfejezetben az Erdélyben jelentkező gyermektársulatok, a felnőtt társulatokban megvalósuló gyermekelőadások, illetve a hazai színész- és balettiskolák kérdését tárgyalja. Forrásaink színházi zsebkönyvek, színlapok, s nem utolsósorban a korabeli sajtó színházzal kapcsolatos írásai voltak, ez utóbbiak azért különösen értékesek a kutató számára, mert sokszor a darabok szereposztását, a társulatok belső életét is rögzítették.

A megadott időbeli határokat tágan értelmeztük. Ott, ahol anyagunk a reformkort követően is gazdagnak bizonyult, tanulmányunkat ezekkel a gyűjtésekkel is kiegészítettük, hiszen későbbi adataink éppen a feltárt jelenségek elszigeteltségét cáfolták és azok kontinuitását támasztották alá.

2.2. Gyermektársulatok

Kimondott gyermektársulatok erdélyi vendéjátékairól a kutatás jelenlegi szakaszában nincs tudomásunk. A korabeli Magyarországon hivatásos gyermekszínészekből álló társulatok gyakran vendégszerepeltek,¹ azonban feltételezésünk szerint ezek a trüppök Erdély városaiba – földrajzi, illetve recepciótörténeti okokból – nagyon ritkán vagy egyáltalán nem jutottak el.

Magyarországon a XVIII. században leginkább olyan gyermektársulatok fordultak meg, amelyeknek principálisai a német nyelvterületről származtak. A jelenség földrajzi s nyelvi szempontból egyaránt érthető, gondolunk itt a magyarországi városok viszonylagos közelségére, Magyarország német anyanyelvű, illetve németül beszélő polgárságára. Ezek a magyarországi kiszállások ugyanakkor a korabeli német színjátszás belső szükség-szerűségeként is magyarázhatóak, hiszen a német nyelvterületen elsősorban a francia és olasz nyelvű színjátszás részesült főúri pártolásban.

A XVIII. századi gyermektársulatok magyarországi vendéjátéka egy átfogó európai vándorút szerves része volt, amelynek állomásait elsősorban Ausztria, Németország, Svájc, Csehország stb. települései képezték. Az alábbiakban kronologikus sorrendben közöljük a Magyarországon megfordult gyermektársulatok eddig ismert fellépéseit (a vendéjáték évét a principális neve, illetve a fellépés helyszíne követi:

1747: Joseph Felix Kurz – Pozsony (Schmidt 1793. 8.)

1751: Joseph Felix Kurz – Pozsony (Schmidt 1793. 8.)

1761: Franz Joseph Sebastiani – Pozsony (Schmidt 1793. 8.)

1 Mindeddig kilenc ilyen gyermektársulatról tudunk; ezek magyarországi vándorútját a kolozsvári germanisták „Interferenzen-Parallelismen-Konfrontationen Sprach- und Schriftkulturen im Vielvölkerraum Siebenbürgen/Südosteuropa” című konferenciáján (2001. május 25–26.) mutattuk be.

1768: Felix Berner – Varasd, Kőszeg, Eszterháza, Sopron, Győr, Buda (Garnier 1786. 7–8.)

1769: Felix Berner – Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Komárom, Pozsony (Garnier 1786. 8.)

1770: Felix Berner – Varasd, Körmend, Szombathely, Nagyszombat, Sopron (Garnier 1786. 8.)

1770: Franz Joseph Sebastiani – Sopron (Pukánszky-Kádár 1933. 26.)

1772: Franz Joseph Moser – Sopron (Pukánszky-Kádár 1933. 46.)

1772–1773: Franz Grimmer – Győr (Lám 1938. 8.)

1773: Felix Berner – Magyaróvár, Győr, Komárom, Tata, Pest, Buda (Garnier 1786. 9.)

1774: Felix Berner – Pest, Székesfehérvár, Sopron, Rohonc, Nagyszombat, Körmöcbánya (Garnier 1786. 9–10.)

1775: Franz Grimmer – Sopron, Győr (Probst 1952. 43.)

1775–1776: Felix Berner – Pozsony, Nezsider (Garnier 1786. 11.)

1777: Philipp Andrasch – Sopron (Pukánszky-Kádár 1933. 28.)

1780: Franz Xaver Merschy – Eszterháza (Horányi 1959. 130–132.)

1786: Felix Berner – Nezsider, Kismarton, Sopron (Garnier 1786. 20.)

1791: Bartholomäus Constantin(i) – Kismarton (Probst 1952. 39–40.)

1793: Bartholomäus Constantin(i) – Győr (Lám 1938. 216.)

1802: Johann Leopold Stotz – Kismarton (Probst 1948. 17–18.)

A fenti adatok szerint a gyermektársulatok némelyike Magyarországon ismételtelen megfordult (Felix Berner ötször, Franz Grimmer kétszer), nemegyszer pedig ugyanabba a városba tért vissza (Felix Berner Sopronban legalább négyszer, Pesten legalább háromszor vendégszerepelt; Franz Grimmer két alkalommal is járt Győrben stb.), ami kedvező hazai recepcióra utalhat. A vendégszereplések leggyakoribb állomásai: Sopron (Andrasch, Berner, Grimmer, Moser, Sebastiani), Pozsony (Berner, Kurz, Sebastiani), Győr (Berner, Constantini, Grimmer), Pest (Berner), Kismarton (Berner, Constantini, Stotz), Buda (Berner), Eszterháza (Berner, Merschy) stb.

Nem véletlen, hogy a gyermektársulatok körében Magyarország nyugati városai a legkedveltebbek (a vándorutak legkeletibb pontja Pest), hiszen az Ausztria irányából érkező principálisok számára ezek voltak a legkönnyebben megközelíthető települések.

A vendéjátékokat éltető publikumstruktúra is ezekben a városokban alakult ki leginkább (Pozsony, majd Pest állami hivatalnokai, országgyűlési követei; Kismarton, Eszterháza főúri közönsége stb.) (vö. Binal 1972. 40–43.). Ugyanakkor az első állandó színházépületeket is itt hozták létre

átalakítás vagy építés útján (1769 – Sopron, 1774 – Pest, 1776 – Pozsony, 1787 – Buda) (vö. Pukánszky-Kádár 1933. 19.). Könnyen elképzelhető tehát, hogy Magyarország nyugati városainak előnyös földrajzi elhelyezkedése, a bennük működő mecénási rendszer és az itteni színházi élet állandósulási törekvései ellenében a gyermektársulatok számára az erdélyi városok távolsága, nehezebb megközelíthetősége, illetve ismeretlen színházi viszonyai kevésbé tűntek vonzóknak. A korabeli gyermektársulatok erdélyi fellépése ezzel a kutatás számára nyitott kérdés marad.

2.3. Felnőtt együttesek gyermekelőadásai és gyermekszíneszei

Európai viszonylatban a felnőtt együttesek keretében történő gyermekelőadások formai szempontból nagyon változatos képet mutatnak. Megvalósulhattak úgy, hogy egy kisebb gyermektrupp önállóságát feladva időlegesen valamely felnőtt társulathoz csatlakozott (1). Ilyen volt például a Magyarországon is megfordult Franz Xaver Mersch y gyermektársulata, akinek hét-kilenc létszámú truppa 1780-ban április elejétől az év végéig Diwald színészei és a hercegi operatársulat mellett játszott Eszterházán (Horányi 1959. 130–132.).

Máskor a felnőtt társulathoz tartozó színészgyermeket hasznosították egy-egy előadás erejéig (2) alkalmi jelleggel anélkül, hogy a társulat gyermekszíneszei állandó gyermektársulatba tömörülnének. Az effajta állandósulás már a felnőtt társulatok mellett létező, és azok utánpótlására szánt majdani színész- és balettiskolák irányába mutat. A fent említett alkalmi fellépések lehettek önálló gyermekelőadások (2a) vagy valamely dráma rövidke gyermekszerepének csupán egy-két színészgyermek általi eljátszása (2b). Egy olasz operatársulat Mingotti nevű principálisa úgy próbálta például a rendkívül nagy sikerű Nicolini-féle gyermektársulattal felvenni a versenyt, hogy az operák közti intermezzók helyett gyermekpantomímekkel szórakoztatta közönségét (Dieke 1934. 141.). A Bernardonnak nevezett, Magyarországot is felkereső ifjabb Joseph Felix Kurz szintén sokszor iktatott felnőtt társulatának repertoárjába önálló gyermekelőadásokat (Dieke 1934. 142.). Ahol pedig a társulathoz színészgyermek is tartoztak, természetes volt, hogy az egyes darabokban megjelenő, legtöbbször statisztálást igénylő gyermekszerepeket velük fedték le (az ilyen vonatkozású erdélyi anyagot l. később).

Milyen formák jelentkeztek a fentiek közül Erdélyben?

Felnőtt együttesekben fellépő gyermekszíneszek már az 1770-es években – a hivatásos magyar színjátszás kezdeteit megelőzően – megje-

lentek az erdélyi színpadon. Az első erdélyi, német nyelvű színházi hírlap, a Szebenben megjelenő Theatral Wochenblatt már 1778-ban fontosnak tartotta értesíteni olvasóit arról, hogy Josef Hilverding (a szebeni színházi újság alapítója) társulatában a gyermekszerepeket („Kinderrollen”) Franz Rathky, Emmerich Rathky és Katharina Monticelli játsszák (Wochenblatt 1778. 14.). A gyermekszerepek jellegét csupán a gyermekszínészek egyikének esetében rögzítette a szerepköröket is feltüntető társulati névsor: e szerint Franz Rathky apródként és kezdő szerepekben („Pagen und Anfängerrollen,”) lépett fel (Wochenblatt 1778. 14.).

Az 1790-es években meginduló erdélyi hivatásos magyar színjátszás keretein belül a gyermekek színpadi foglalkoztatása tehát nem csak európai, hanem erdélyi előzményekre is visszatekinthetett. Amikor a hivatásos magyar színjátszás kezdetét vette Erdélyben, élt is a létező hagyománnyal: Ennek első bizonyítékát az a kolozsvári színlap őrizte meg, amely szerint 1793 „Böjt Más Havának 12-dik Napján” „Méltóságos G. Rédeiné Asszony ő Nagysága Házánál” a „Nemes hazugság”² című Kotzebue-darabban Vilhelm és Amália szerepét „Gyermekek” játsszák (Színlap 1793a). A gyermekszereplők nevét az említett színlap nem közli. Hasonlóképpen ismeretlen marad számunkra azon két gyermekszínész is, akik „Két Gyermekek” szerepében Kotzebue *Embergvűlölés és megbánás* című ötfelvonásos érzékenyjátékában léptek fel ugyanezen év „Sz. György Havának 4-dik Napján” (Színlap 1793b). Lehetséges, hogy ugyanazokról a gyermekszínészekről van szó, mint korábban. A forrásul szolgáló színlapon a gyermeknevek helyén ezúttal vonalak állnak a szereposztásban.

Különösen gyakori az efféle névhiány az erdélyi magyar színjátszás kezdetén, de a későbbiekben is nemegyszer előfordul. Felmerül a kérdés, hogy színlapjaink miért nem örökítették meg minden esetben a fellépő gyermekszínészek nevét. Nem tartották vajon fontosnak a gyermekszínészek nevének rögzítését, mert hordozója nem számított a színésztársadalom igazi tagjának?

Úgy gondoljuk, másról van szó. A kezdeti névhiány kézenfekvő magyarázatának látszik az, hogy a kolozsvári társulathoz ekkor még nemigen tartoztak színészgyermekek, akik közül, mint később látni fogjuk, a gyermekszínészek zöme került ki. Ilyenformán az egyes darabok gyermekszerepeinek lefedése alkalmi lehetett. Amint azonban az első kolozsvári színésznemzedék tagjai közül többen családot alapítottak, nemegyszer pedig éppen színészházasságokra került sor (pl. Kotsi Patkó János és Fejér Rozá-

2 A darabcímetek mai átírásban közöljük.

lia), a gyermekszerepeket is sikerült a többé-kevésbé állandóan jelenlevő, a társulathoz tartozó gyermekszínészekkel eljátszatni. Hogy ezeknek a társulathoz tartozó gyermekeknek valóban színésztátust tulajdonított a korabeli gondolkodás, azt nem csak a (most már) színlapokon megjelenő gyermeknevek tanúsítják, hanem a korszak színházi zsebkönyveinek azon szokása is, hogy a gyermekszínészeket a társulat névsorának közlésekor „Gyermek szerepre” vagy „Gyermek szerepekre” megjelöléssel mindannyiszor feltüntetik. A felvilágosodás- és reformkori erdélyi gyermekszínjátás így elsősorban korabeli színházi zsebkönyvek és színlapok mentén rajzolódik ki, a gyermekszínész nevéől az előbbieket, az eljátszott szerepekről az utóbbiak tudósítanak. Forrásként magunk is őket hívtuk segítségül.

A fennmaradt színlapok alapján első, név szerint is ismert, erdélyi magyar gyermekszínészünk Kotsi Katica volt. 1803. január 1-jén *A helytelen szemérmesség* című Kotzebue-darabot „a’ Mai nap méltóságához alkalmaztatott Illuminatio” zárta, „melyel Kotsi Katitza mint Melpomene, és Ernyi Antonia mint Thalia a’ Nagy Érdemü Publicumnak és a’ Magyar Nemzetnek a’ Háládatosság Óltárán áldoznak” (Színlap 1803a). Kotsi Katica ennél korábbi színházi fellépéséről nincs tudomásunk, viszont neve ezt követően újból és újból megjelenik az ez évi kolozsvári színlapokon. Szerepei 1803-ban a következők voltak: január 12-én Ziegler *Pecsénymójában* „Frantziska egy gyermek” (Színlap 1803b); január 28-án *A nap-számos vagyis az elveszett gyűrűk* című darabban „A’ Groffnak 6 Esztendos Léánykája” (Színlap 1803c); november 2-án „Egy kis Leányka” Kotzebue *Az epigramma* című vígjátékában (Színlap 1803d); november 12-én Goethe *Sztellájában* a „Posta-Mesterné Leánya” (Színlap 1803e); november 26-án a *General Slenszhaimban* kisfiúszerepben „Fertsi” (Színlap 1803f); december 3-án „Harry”, a kereskedő kislánya *Az önnön áldozat* című Kotzebue-darabban (Színlap 1803g).

Kotsi Katica színészgyerek volt, az első állandó jellegű kolozsvári társulat alapító tagjainak, Kotsi Patkó Jánosnak és Kotsiné Fejér Rozáliának kislánya. Európai kontextusban már említettük, hogy a felnőtt együttesek keretében történő gyermekelőadások egyik típusaként valamely darab rövidke gyermekszerepében (2b) legtöbbször a társulathoz tartozó színészgyermeket (színészházaspárok gyermekeit) vették igénybe. Ez az eljárás a korszak színházi zsebkönyvei alapján a felvilágosodás- és reformkori erdélyi színpadoknak is sajátjuk volt, ennek első példáját éppen Kotsi Katica színpadi szerepeltetéseiben látjuk.

A korabeli színházi zsebkönyvek és színlapok mentén sokszor egész színészcsaládok (színészházaspárok és gyermekeik) kirajzolódnak. A

zsebkönyvekben megnevezett gyermekszereplők esetében nagyon ritka az, amikor az illető társulathoz nem tartozik azonos családnévű felnőtt színész, valószínűsíthetően az illető gyermekszínész szülei, esetleg nagyobb testvérei. Ilyen gyermekszínészek voltak 1778-ban a már korábban említett Katharina Monticelli és az ugyancsak a Hilverding-féle társulathoz tartozó Rathky fivérek (Wochenblatt 1778. 14.). Josef Hilverding társulatában ekkor a trupp névsora alapján sem Monticelli, sem Rathky nevű felnőtt színész nem játszott, akihez az említett gyermekszínészeket családi kötelék fűzhetné. Hasonló gyermekszínészünk az 1856-ban a „Debreczen, Nyiregyház és Szatmárt, egyesülten működött szintársulatban” fellépő Szathmári Janka (Zsebkönyv 1856. 6.).

A gyermekszínészek kapcsán legtöbbször azonban mindkét szülő vagy legalább ezek egyike szintársulati tagként jelenik meg a zsebkönyvekben közölt társulati névsorban. Színésszülők gyermekeként lépett színre például Fejér Lilla,³ Mátéfi Béla⁴ és Király Béla⁵ 1838-ban, Karl Spreer⁶ 1847-ben, Dobozi Lina⁷ 1848-ban, Szabó Cornélia⁸ 1866-ban vagy Beczkói Miklós⁹ 1872-ben.

Csupán egyetlen hozzátartozót találtunk a társulati névsorban a családnév alapján többek között olyan gyermekszínészek esetében, mint Bartha Terézia,¹⁰ Laczkó Ida,¹¹ Tóth Lina,¹² Bertényi Berta,¹³ Timár Jankó¹⁴

3 Fejér Lilla szülei Fejér Károly és Fejérné Görgényi Franciska, a kolozsvári „dalszínész-társaság” tagjai. (Vö. 552. zsk. 4–5.)

4 Mátéfi József és Mátéfiné Csávási Mária színészek kislánya. (Vö. 553. zsk. 4–5.)

5 Király János és Királyné Juraschko Jozefa színészek kislánya. (Vö. 553. zsk. 4.)

6 A Spreer színész házaspár gyermeke. (Vö. 13 zsk. 3.)

7 Dobozi Bertalan és Doboziné Juliánna színészek gyermeke. (Vö. 948. zsk. 5.)

8 Szabó Sándor és Szabóné Emília színészek gyermeke. (Vö. 599. zsk. 2.)

9 Beczkói János és Beczkóiné Paulina színészek kislánya. (Vö. 675. zsk. 3–4.)

10 A forrásként használt zsebkönyv szerint Bartha Terézia 1835-ben lépett fel Kolozsváron, a társulati névsorban azonos családnévvel felnőtt színészként csupán Bartha Mózes szerepel. (Vö. 551. zsk. 6–7.)

11 Laczkó Ida 1848-ban lépett fel Szatmáron, a társulati névsorban azonos családnévvel Laczkóné szerepel. (Vö. 948. zsk. 5.)

12 Tóth Lina Laczkó Ida szatmári pályatársa volt, 1848-ban lépett fel Tóth István és Döme Lajos igazgatása alatt. (Vö. 948. zsk. 5.)

13 Bertényi Berta 1853-ban Kolozsváron gyermekszínészkedett, valószínűleg húga lehetett az ugyancsak a társulathoz tartozó „Bertényi Julia k. assz.”-nak. (Vö. 564. zsk. 5–6.)

14 Timár Jankó 1863-ban Aradon játszott gyermekszerepeket, az illető társulatba édesapja, Timár János révén kerülhetett be. (Vö. 41. zsk.)

stb. Csak néhány név ez az adatok sokaságából, adatsorunk azonban a zsebkönyvek mentén könnyen tovább folytatható.

Nem ritka jelenség az sem, hogy gyermekszereplőkként egy-egy társulatban belül testvérpárok léptek fel. 1847-ben például a Kreibig-féle társulatban Aradon a már említett Karl Spreer mellett a Gebauer színész házaspár gyermekei, Bertha és Lina Gebauer játszottak gyermekszerepeket (Zsebkönyv 1847. 3.). Testvérpár volt az a Barna Mari és Kati is, akiket a közönség Pósa Mihály igazgatása alatt 1852-ben Marosvásárhelyen láthattott (Zsebkönyv 1852. 2.). Többször is feltűnik a zsebkönyvekben Kaczvinszki Málka és Jánoska, illetve Szabó Anti és Pepi neve, mindkét esetben színész házaspárok gyermekeiről van szó (949. zsk. 6–7.).¹⁵

Úgy tűnik, hogy gyermekszínészeink többsége kislány volt. Forrásaink alapján véleményünk az, hogy a felvilágosodás- és reformkori színpadokon körülbelül kétszer annyi női gyermekszereplőt foglalkoztattak, mint fiú gyermekszínészt. A kor gyakori színpadi megoldásaként ezek a női gyermekszínészek fiús szerepekben is felléptek. Kotsi Katica kapcsán már szó esett arról, hogy 1803. november 26-án a *General Slenszhaim* című darabban egy „Fersti” nevű kisfiút alakított (Színlap 1803f). Hasonló módon lépett színre Fejér Lilla is, amikor 1838. június 29-én Vörösmarty *Árpád ébredése* című művében „Egy apa” mellett „Ennek fiá”-t, július 21-én Treuholt *Domi az amerikai majom vagy a néger bosszú* című szomorújátékában pedig „Richárd”, egy ötéves kisfiú szerepét játszotta (Színlap 1838b).

Milyen darabokban láthatott egyáltalán a közönség gyermekeket a korabeli erdélyi színpadokon? Az alábbiakban néhány olyan színpadi mű címét közöljük az 1790–1860 közötti színlapokról, amelyek szereposztásában gyermekszereplők is megjelennek:

Adorjánok és Jenők (Jósika; szomorújáték; Lenke, 8 éves kislány)¹⁶

A különös természetű Moritz avagy a pelevi szigeteknek lakosai (Kotzebue; vígjáték; egy gyerek)

A mardosó lelkiismeret (Kotzebue; érzékenyjáték; Azo, kisgyermek)

A rény tükre vagy nőnem diadalma (vígjáték; Elek, a báró kislánya)

A szerencsétlen házasság (szomorújáték; Károlyka, a gróf kislánya)

Asszonyi komplot vagy az idegen szerető (Iffland; vígjáték; Toni, a kereskedő kislánya)

15 A Kaczvinszki és a Szabó testvérekre egyaránt vonatkozó forrásunk az 1856-os szatmári zsebkönyv (949. zsk.).

16 Zárójelben – kevés kivételtől eltekintve – a szerzőt, a műfajt, illetve a darab azon szerepét adtuk meg, amelyet gyermekszínész játszott.

- Az árva fiú és a londoni koldusok* (Dinaux-Lemoin; dráma; iskolás gyermekek)
Az idegen (Hagemann; érzékenyjáték; Vilhelm, kisgyermek)
Az íróasztal vagy az ifjuság veszedelmei (Kotzebue; érzékenyjáték; egy gyermek)
Az unoka gyermek (érzékenyjáték; Károlyka, 7 éves kisfiú)
Bánk Bán (Katona; Soma, Bánk kistia)
Botcsinálta doktor (Molière; vígjáték; Marcsa, parasztleányka)
Deborah (Mosenthal; „népdráma”; egy leányka)
Doktor Pipitér és a szolgálja Rétipip (Gleich; vígjáték; egy beteg)
Eső után napfény süt (vígjáték; Károly)
Hanno avagy a megcserélt gyermek (érzékenyjáték; Hilderik, egy kisgyermek)
Harminc év egy játékos életéből („szomorú rajzolat”; Clementina, 12 éves kislány)
Hol sok a pénz, sok az atyafi (Kotzebue; vígjáték; egy atyafi)
Igazházi (Simai; vígjáték; egy koldus kistia)
Mária Terézia vagy a magyarok hűsége 1741 („nemzeti hősjáték”; Mária és József, Mária Terézia gyermekei)
Neszei torony (Gailarelet-Dumas; szomorújáték; egy page)
Norma (Bellini; nagyopera; Norma gyermekei)
Ördög Robert (Raupach; „regényes nagy fényes játék”; egy apród)
Tékozló (Raymund; „tündéries vígjáték”; az asztalosmester gyermekei) stb.

Gyermekszínészek valamennyi műfajban megjelenhettek színpadjaikon, s meglátásunk szerint a felnőtt színészek mellett leginkább statisztáló funkcióval rendelkeztek.¹⁷

Fellépésük lehetett tipikus vagy alkalmi jellegű. Tipikus szerepeknek nevezzük az olyanokat, amikor valamely darab színrevitele a felnőtt szereplők mellett kimondottan gyermekszereplőt is igényelt. Fenti listánkban a gyermekszerepek legtöbbje ilyen; jól ismert példánk a kis Soma szerepe Katona József *Bánk bán*jában. Maga Kotzebue is nagy előszeretettel iktatott be darabjaiba tipikus gyermekszerepeket, ezek legtöbbször az érzékenység színpadi megjelenítését szolgálták.

17 Pály Elek színész 1837-ben a következőképpen ajánlotta leánykáját, Pály Lórát, Pest vármegye színészeti választmányának figyelmébe: „Ha gyermekszerepekre is valaki kerestetnék, úgy előre ajánlhatom kisleányomat, néhány szóban s sorban hasznavehető”. (Kerényi 1987. 246.)

Egy-egy gyermekszínész fellépése valamely dráma egy-két szavas vagy éppen szótlán szerepében olykor alkalmi is lehetett. Ilyenkor a társulat az adott szerepet, amely nem feltétlenül gyermekszínészt igényelt, valószínűleg nem tudta (vagy nem akarta) felnőtt színésszel lefedni. Így lépett színre betegként a már említett Fejér Lilla 1838. június 17-én Gleich *Doktor Pipitér és a szolgálja Rétipip* című vígjátékában (Színlap 1838a), vagy játszott a majd egy hónappal később „Több atyafiak” szerepét egy Intzédi nevű színésszel Kotzebue *Hol sok a pénz, sok az atyafi* című darabjában (Színlap 1838c).

Hogy a színpadon fellépő gyermekeket a korabeli színházi életben társulati tagokként tartották számon, láttuk már. Nem együk neve a színházi zsebkönyvekben ismételtelen megjelenik: Dobozi Lina például gyermekszereplőként 1848-ban egy szatmári, 1852-ben pedig egy marosvásárhelyi zsebkönyv lapjain bukkan fel (661. zsk.). Mi történt azonban gyermekszínészeinkkel, mikor a gyermekszerepek körét kinőtték?

Érthető módon a színházi pályát sokan közülük folytatták, ehhez a gyermekkori fellépések egyfajta előiskolát jelentettek. Ebben az értelemben osztjuk Jordáky Lajos véleményét, mely szerint Kotsi Patkó János leányát, Kotsi Katicát színésznek nevelte (Kótsi 1973. 45.): a gyermekszínészi tevékenység sokszor a szakmai felkészülés egyedüli fórumát jelentette. Különösen fontos volt ez abban az időszakban, amikor a színészetre való tudatos készülést színésziskolák még nem tették lehetővé. A korszak több erdélyi és magyarországi felnőtt színészéről tudjuk, hogy pályafutását gyermekszínészként kezdte (így Felekyné Számfy Amália, Lendvayné Hivatal Anikó, Prielle Kornélia, Újfalussyné Sáska Biri stb.),¹⁸ volt tehát, akiből a későbbiekben valóban színész lett.

Gyermekszínészeink további pályája sokszor azonban nehezen követhető nyomon. Adódhat ez a források hiányából, de számolnunk kell itt a társulati mozgások, a névcseré (művésznév, többnevűség, lánykori név feladása) stb. jelenségeivel. Gyermekszínészeink pályájának átfogó feltárásával még tartozik a kutatás.

2.4. Színész- és balettiskolák¹⁹

A nyugat-európai színész- és balettiskolák a felvilágosodás korának reformpedagógiai törekvéseivel hozhatók kapcsolatba. A Theaterpflanz-

18 Igen tanulságosak ebben a vonatkozásban Enyedi Sándor névjegyzékének adatai. (Vö. Enyedi 1975. 109 kk.)

19 Alfejezetünkben elsősorban a kutatás eddigi eredményeit rendszerezzük, miközben azokat saját adalékokkal igyekszünk kiegészíteni.

schule vagy Theater-Philantropin (jobb fordítás híján színésztanoda) megnevezés a korszak sokat emlegetett fogalma volt, teoretikusai között nem kisebb személyiséggel találkozunk a hetvenes években, mint maga Lessing.

A bécsi Hoftheater „színházi tánciskoláját” hazai táncosok fokozatos kiművelésére hozta létre 1771-ben (Winkler 1967. 58.). A bécsi balettiskola Jean George Noverre, a francia származású balettmester felügyelete alatt kezdte meg működését. A tizenhat tanulót (nyolc kislányt és ugyanannyi kisfiút) naponta két balett-táncos oktatta, a tanításért a Hoftheater igazgatósága kettejüknek külön fizetett (Winkler 1967. 58.). A balettiskola növendékeit Noverre mind a felnőtt előadásokban, mind önálló gyermekbalettekben hasznosította. Legtehetségesebb tanítványa az a kis Marguerite Delphin volt, akinek eszterházi vendéglátékát Bessenyei György nézőként csodálta, illetve versben örökítette meg (Bessenyei 1772).

Ugyancsak bécsi kezdeményezés volt azé a J. H. F. Müller nevű színészé, aki rövid életű színésziskoláját 1779-ben alapította meg Lessing hatására és eredetileg II. József megbízásából (Dieke 1934. 157 kk.). Müller tervét az 1776-tól létező mannheimi színésziskola tanulmányozása után nyújtotta be megbízójának. Mivel azonban időközben a császár érdeklődése az ügy iránt lankadni látszott, bécsi színésziskoláját Müller saját költségen hozta létre (Dieke 1934. 157 kk.). A színésznövendékek száma harminc és negyven között mozgott, számukra az iskolának az eredeti terv értelmében az elméleti és gyakorlati színésznevelés mellett általános képzést kellett biztosítania.

A színész- és balettiskolák európai történetében feltétlenül figyelmet érdemelnek még Friedrich Horschelt gyermektáncosai (1814–1821). Horschelt neve az 1810-es években éppen magyarországi vendégszereplése révén vált ismertté, amikor Esterházy Pál herceg kismartoni esküvői ünnepségének látványosságait a balettmester táncok és élőképek rendezésével gazdagította. Ezekhez a színházi személyzet hivatalnokok és polgárok gyermekei közül került ki. 1814-ben Horschelt a Theater an der Wien balettmestereként először tett kísérletet egy gyermekbalett bemutatására; az előadás olyan nagy sikerű volt, hogy rövid időn belül a műfaj hallatlan virágzását indította el (Dieke 1934. 165–166.). I. Ferenc császár azonban 1819-ben a horschelti gyermekbalettet erkölcsstelen afférok miatt betiltotta; maga a mester 1821-ben végleg elhagyta Bécsset (Kosch 1960. 995.).

Erdélyben a Theaterpflanzschule vagy Theater-Philantropin eszméje meglepő módon igen korán (már az 1770-es évek végén) visszhangra talált. Elméleti fejtegetésekre gondolunk itt elsősorban, és kevésbé az eszme gya-

korlatba ültetésére. Kétségtelen, hogy a német kultúrérettel érintkező (német) vándorszínjátszásnak módjában állt modelleket közvetíteni a tudatos színésznevelés itteni meghonosításakor, mégha későbbi színésziskoláinknak ezekhez az előzményekhez gyakorlatilag semmi köze sem lesz.

A színésziskola gondolatát a szebeni Theatral Wochenblatt negyedik száma már 1778-ban felvetette. Az eszme persze itt rendkívül általános megfogalmazást nyer, és távolról sem kimondottan az erdélyi színházi életet célozza meg „Warum giebt's wenig gute Schauspieler?” (Miért létezik kevés jó színész?), teszi fel a provokáló kérdést az írás szerzője. A cikkíró ennek egyik okaként éppen a kellő felkészülés hiányát jelöli meg, a megoldást pedig színésziskolák létrehozásában látja: „Es könnten Schulen für das Theater errichtet werden. Hat doch der Schuster seine Unterweisung, warum nicht auch der Schauspieler?” (Wochenblatt 1778. 50–51.)²⁰ A színésznövendékek számára ezek az iskolák a szükséges elméleti ismeretek elsajátítása mellett gyakorlati tapasztalatot tennének lehetővé: „Man denke sich einen jungen Menschen, (...), der zu seinem natürlichen Fähigkeiten auch Kenntnisse der schönen Wissenschaften und der mit der Bühne verknüpften Künste gesammelt... Er wende nunmehr einige Zeit dazu an, seine Lehrsätze und Erfahrungen mit dem Spiel berühmter Künstler auf National Bühnen zu vergleichen, und wird es ihm dann wohl fehlen durch Fleiß und Übung den Ruhm eines Künstlers zu erwerben?” (Wochenblatt 1778. 50–51.)²¹

Az elméleti képzés hasonló igénye jelentkezik majd egy évvel később a Müller-féle bécsi színésziskola létrehozásakor is. Cikkírónk a színészképzésben ugyanakkor az utaztatásnak tulajdonít fontos szerepet. Csaknem egy évtizeddel később ezzel analóg elképzelés szólal meg a Hadi és Más Nevezetes Történetek lapjain is az állandó magyar színtársulatok ügyében: [cél] „a taníttatás és útaztatás által olly alkalmas ifjú Magyar Személyeket készíttetni, kikből jövődőre rendes Jádzők válhatnak a Hazában” (Wellmann 1972. 60.).

A korai hazai problémafelvetés ellenére egy erdélyi színész- vagy balettiskola az itthoni színházi viszonyok között sokáig nem jöhetett létre.

20 „Iskolákat lehetne létrehozni a színház számára. A suszternek is van iskolája, miért ne lehetne a színésznek is ugyanúgy?”

21 „Képzeljünk csak el egy fiatal lényt (...) aki természetes képességeihez a széptudományok és a színpaddal kapcsolatos művészetek ismereteit is összegyűjtötte. Fordítson csak immár némi időt arra, hogy tantételeit és tapasztalatait nemzeti színházak híres művészeinek játékával hasonlítsa össze, elmaradhat-e még vajon, hogy szorgalom és gyakorlás által egy művész hírnevét megszerezze?”

Azonban a zenei utánpótlást hivatott már biztosítani, s ilyen értelemben az erdélyi művésziskola-kezdeményezések sorába tartozik, az a zenekonzervatórium, amely 1819-ben Kolozsváron kezdte meg működését Poltz Antal vezetésével.²² Növendékei közül az 1823–1827 között Kolozsvárra szerződő Déryné többet maga tanított és készített elő a színi pályára (Lakatos 1977. 31–33.). Az iskola kórusa a színház előadásain többször közreműködött (Benkő 1992. 101.).

Az erdélyi színésziskola gondolata az 1841–43-as erdélyi országgyűlés körül bukkant fel újra. A javaslatot Vachot Imre fogalmazza meg 1842. június 21-én *Szózat Erdély' nemzeti színházának ügyében* címmel az Erdélyi Híradó lapjain: „A' Magyarhonban megalapított nemz. színháznak egyik legnagyobb hiánya: a' színi iskola (conservatorium), melly nélkül a' még bölcséjében szendergő magyar színészetnek nincs alapja, nincs életető erejű gyökere. Erdélynek most hatalmában állna e' hézag betöltését, eleinte bármily kisded alakban is, jótékonyan megkezdnie, hatalmában állna a' színi pályára hivatással bíró fiatal egyéneket valódi művészekké képeztetnie, a' folytonos ápolás érlelő melegével egy derék színészi sarjadékot (succrescentiát) életbe hoznia, fentartania. A' két testvérházában egy valami tökélyes szerkezetű színi iskola létesítéséről most még ugyan álmodni sem lehet; azonban Erdélyt jelenleg a' legszebb alkalom hívja föl arra, miszerint bizonyos, meghatározott alapítványok útján legalább egy-két fiatal tehetség kiműveltetését eszközölné, minek üdvös hatása megbecsülhetlen értékű leendene.” (Vachot 1842. 293.)

Vachot finom érzékkel ismerte fel, hogy a megfelelő színészutánpótlás, voltaképpen a magyar színházi élet kontinuitása csak egy színtanoda révén biztosítható. Jól átgondolt, korszerű tervezetet sejtet az ösztöndíjalapítvány szorgalmazása is. A teljes ajánlatot az országgyűlés el is fogadta, de az az uralkodói szentesítés miatt végül nem valósult meg (Darvay 1992. 101.).

Vizsgált korszakunkban Havi Mihály kolozsvári társulatigazgató kezdeményezése az utolsó a színésziskolák sorában. Havi igazgatása alatt a műsorrendben a zenés darabok kaptak nagyobb fontosságot (Lakatos 1977. 43.). Mivel pedig az operaelőadásokon gyakran került sor balettbe-tétekre, az igazgatóság hangsúlyt fektetett a színház keretében történő táncosképzésre. Ezért indít az 1844–1845-ös évadban színházi balettiskolát, a szándékot a következő szövegű falragasz jelzi: „Tisztelettel szólíttatnak fel azon t.c. szülék, akik gyermekeiket a táncművészetben alaposan

22 Kolozsvárnak a zenés színház fejlődésében közismerten kiemelt szerepe volt. (Vö. Kerényi 1990. 204.)

taníttatni kívánják, szíveskedjenek ebbeli kívánságukat a színigazgatóságnál bejelenteni, minthogy ez a gyermekeket saját kölcségén tartott balettmester által fogja taníttatni, azon kikötés mellett, hogy a gyermekbaletekben azok részt vegyenek, melyre színi öltözeteket a színi ruhatárból kapandnak a pesti nemzeti színháznál divatozó szokás szerint.”²³

A balettiskola 1844. november 26-án kezdte meg működését (Lakatos 1977. 43.). Akár 1771-ben a Hoftheater igazgatósága, a kolozsváriak is maguk fizették a növendékeket oktató balett-táncost. Úgy tűnik, Havi vállalkozása inkább rendezői célokra (s a pesti divattal lépést tartva!) kívánt gyermektáncosokat toborozni, s az indítvány nem a tánckar fokozatos utánpótlását célozta. A tudatos színészképzés intézménye valószínűleg még nem bírt volna hasonló vonzóerővel a szülők számára. Ennek okát egy zsebkönyv lapjain gr. Bethlen Miklós 1859-ben a következőképpen fogalmazza meg: „Több oldalról hallám pengetni egy színészi iskola felállítását – véleményem szerint addig még sok teendő van. – Mert ugyanis ki fog a mai prózai világban ez iskolában tanulni és fáradni azért, hogy öregségére 1500 pft. évi dijt kapjon? Egy ily ember vagy bolond, vagy lángelme, mindkettő alkalmatlan egy színháznál. – Addig, míg nincs jutalom, nincs cél és nincs verseny.”(*Színházi emlény* 1859. 23. 579. zsk.)

3. Konklúziók

Tanulmányunkban a felvilágosodás és a reformkor erdélyi gyermekszínjátzóiról értekeztünk. A korszak gyermekeinek színpadi fellépését három közegben vizsgáltuk: gyermektársulatok, felnőtt együttesek és színitánodák keretében.

Dolgozatunk mentén az alábbi következtetések adódtak:

1. A XVIII. század Magyarországon gyakran vendégszereplő, hivatásos gyermekszínészekből álló gyermektársulatok feltételezésünk szerint Erdély városaiba azok távolsága, nehezebb megközelíthetősége, ismeretlen színházi viszonyai miatt, illetve a rendkívül kedvező magyarországi recepcióból adódóan nagyon ritkán vagy egyáltalán nem jutottak el.

2. Felnőtt társulatokhoz tartozó gyermekszínjátzókra forrásaink már az 1770-es években utalnak, a korabeli gondolkodás a felnőtt színészekkel együtt „társulati személyzetként” tartotta őket számon.

23 A falragasz szövegét Lakatos István közli könyvében, pontos forrást a szerző nem ad meg. (Vö. Lakatos 1977. 44.)

3. Az erdélyi gyermekszínészek zöme a színészgyermekek közül került ki.

4. A fennmaradt színlapok alapján első, név szerint is ismert, erdélyi magyar gyermekszínészünk Kotsi Katica volt.

5. Úgy tűnik, hogy gyermekszínészeink többsége kislány lehetett, őket a társulat szükség esetén fiúszerepben is hasznosította.

6. A korabeli színpadokon a gyermekek szerepe inkább a mozgás, mintsem a szöveg szintjén valósult meg, színpadi jelenlétük sokszor az érzékenység dramaturgiai kifejezését szolgálta.

7. A gyermekkori fellépések sokáig a színésszé nevelés egyedüli eszközét jelentették, ilyen értelemben egyfajta „színésziskolának” tekinthetők.

8. Ugyanakkor a tudatos színésznevelés igénye is korán felvetődött Erdélyben, hiszen a felvilágosodás Theaterpflanzschule vagy Theater-Philantropin eszméje a régióban már az 1770-es években elméleti megfogalmazást nyert: igaz, német színjátszók tollából és az általánosság kerekein belül maradván.

9. Vizsgált korszakunkban a szó tág értelmében véve két színtanoda is létrejött: 1819-ben a Poltz Antal-féle zeneiskola, 1844-ben pedig Havi Mihály balettiskolája, mindkettő Kolozsváron.

Munkánk során természetesen nehézségek is felmerültek. Objektív problémát jelentett elsősorban korabeli forrásainknak a hazai, gyakran katalógizálatlan állományokban való nehéz hozzáférhetősége. Gyakran, és ez már a kutató önnön korlátja, a társulati mozgások vagy a színházi névhasználat forgatagában esett nehezünkre a tájékozódás. Számolnunk kell tehát olyan lappangó adatokkal is, amelyek esetleges felbukkanása a leírtak újraértelmezését teheti szükségessé.

Úgy gondoljuk, munkánk további állomásai már most kirajzolhatóvá válnak: Az 1790–1850 közötti korszak erdélyi gyermekfellépéseinek kronologikus leírását tudomásunk szerint mindeddig egyetlen kutató sem végezte el, gyermekszínészeink teljes névtárának elkészítése mindenképpen az erdélyi színészcsaládok történetének feltárását vinné előbbre.

Gyermekszínészek névjegyzékmintája

Barna Kati

Sz²⁴: Barna Bálint

T²⁵: Barna Mari

1852²⁶: Marosvásárhely (Hankiss–Berczeli 661. zsk.)

Barna Mari

Sz: Barna Bálint

T: Barna Kati

1852: Marosvásárhely (Hankiss–Berczeli 661. zsk.)

Bartha Terézia

Sz: Bartha Mózes

T: –

1835: Kolozsvár (Hankiss–Berczeli 551. zsk.)

Beczkói Miklós

Sz: Beczkói János, Beczkóyné Paulina

T: –

1872: Marosvásárhely (675. zsk.)

Bertényi Berta

Sz: –

T? Bertényi Julia k. assz.

1853: Kolozsvár (564. zsk.)

Demjén Mari

Sz: Demjén Mihály

T: –

1856: Debrecen, Nyíregyháza, Szatmár (949. zsk.)

Dobozi Lina

Sz: Dobozi Bertalan, Doboziné Juliánna

T: –

1848: Szatmár (948. zsk.)

1852: Marosvásárhely (661. zsk.)

Fejér Lilla

Sz: Fejér Károly, Fejérné Görgényi Franciska

T: –

1838: Kolozsvár (553. zsk.)

24 Sz=szülő(k)

25 T=testvér(ek)

26 a fellépés éve

Futó Luiza**Sz:** Futóné**T:** –**1853:** Kolozsvár (564. zsk.)**Gebauer, Lina****Sz:** Herr Gebauer, Mad. Gebauer**T:** Gebauer, Bertha**1847:** Arad (13. zsk.)**Gebauer, Bertha****Sz:** Herr Gebauer, Mad. Gebauer**T:** Gebauer, Lina**1847:** Arad (13. zsk.)**Hetényi Milus****Sz:** Hetényi József (felelős igazgató), Hetényiné Amália**T:?** Hetényi Amália**1858:?** Szatmár (951. zsk.)**Homokai Béla****Sz:** Homokai László (titkár), Homokainé Mária**T:** –**1871:** Szatmár (954. zsk.)**Kaczvinszki János(ka)****Sz:** Kaczvinszki János (igazgató, rendező operában), Kaczvinszkiné**T:** Kaczvinszki Máli**1853:** Kolozsvár (564. zsk.)**1856:?** (949. zsk.)**Kaczvinszki Máli(ka)****Sz:** Kaczvinszki János (igazgató, rendező operában), Kaczvinszkiné**T:** Kaczvinszki János**1853:** Kolozsvár (564. zsk.)**1856:?** (949. zsk.)**Kelemen Imre****Sz:** Kelemen Mihály (ruhatárnok)**T:** –**1871:** Szatmár (954. zsk.)**Király Béla****Sz:** Király János, Királyné Juraschko Jozéfa**T:** –**1838:** Kolozsvár (552. zsk.)

Laczkó Ida**Sz:** Laczkóné**T:** –**1848:** Szatmár (948. zsk.)**Latabár Dezső****Sz:** Latabár Endre (igazgató), Latabárné**T:** –**1863:** Arad (41. zsk.)**Mátéfi Béla****Sz:** Mátéfi József, Mátéfiné Csávási Mária**T:** –**1838:** Kolozsvár (552. zsk., 553. zsk.)**Mátrai Pista****Sz:** Mátrai István**T:** Mátrai Laura k. a., Mátrai Mari k. a.**1856:** Debrecen (949. zsk.)**Nagy Janka****Sz:** Nagy György (súgó), Nagyné Fáni**T:** Nagy Rózsa**1872:** Marosvásárhely (675. zsk.)**Nagy Luiza****Sz:** Nagy Józsefné assz., Nagy József**T?:** Nagy Róza k. a.**1856:** Debrecen (949. zsk.)**Nagy Róz(s)a****Sz:** Nagy György (súgó), Nagyné Fáni**T:** Nagy Janka**1869:** Kolozsvár (605. zsk.)**1872:** Marosvásárhely (675. zsk.)**Nyéki Ella****Sz:** Nyéki János (igazgató), Nyékiné**T:** –**1875:** Marosvásárhely? (678. zsk.)**Palotai Piroska****Sz:** Palotainé**T:** –**1875:?** Marosvásárhely (678. zsk.)

Pály Lóra

Sz: Pály Elek (igazgató), Pálné Botos Károlina

T: –

1835: Kolozsvár (551. zsk.)

Spreer, Karl

Sz: Herr Spreer, Mad. Spreer

T: –

1847: Arad (13. zsk.)

Szabó Anti

Sz: Szabó Mózes, Szabóné

T: Szabó Pepi

1856: Debrecen, Nyíregyháza, Szatmár (949. zsk.)

Szabó Cornélia

Sz: Szabó Sándor (súgó), Szabóné Emilia

T: –

1866: Kolozsvár (599. zsk.)

Szabó Pepi

Sz: Szabó Sándor (súgó), Szabóné Emilia

T: Szabó Anti

1856: Debrecen, Nyíregyháza, Szatmár (949. zsk.)

Szathmári Janka

Sz: –

T: –

1856: Szatmár (949. zsk.)

Timár Jankó

Sz: Timár János

T: –

1863: Arad (41. zsk.)

Tőkés Gyula

Sz:? Tőkés Emilia

T:?–

1858: Arad (29. zsk.)

Tóth Lina

Sz: Tóth István (igazgató)

T: –

1848: Szatmár (948. zsk.)

Várai Luiza**Sz:** Várainé Luiza**T:** –**1858:** Szatmár (951. zsk.)**Várnay Juliska****Sz:** Várnay Fábián (igazgató), Várnayné Julia**T:** –**1871:** Szatmár (954. zsk.)

A „FRANCIA SZÍN” HELYI VÁLTOZATAI

1. Induljunk el a zsebkönyvektől

„Almanachs de théâtre – a könyvgyűjtők, a színházkedvelők és a színháztörténészek így neveznek bizonyos évenként megjelenő és tagadhatatlan művészi beccsel bíró nyomtatványokat, amelyekben részletesen megjelennek mindazok a színházi vonatkozású események, amelyekre az előző évben sor került... Az eltelt több mint másfélszáz év alatt tekintélyes mennyiség összegyűlt ezekből, néhányuk sorozatot is képez, és méltán lett híressé a benne és csakis benne fellelhető adatok miatt. (...) némelyikük példányai rendkívül ritkák, magas áron cserélnek gazdát a könyvpiacra” (Berthelot–Dreyfus 1885. 416.).¹

A zsebkönyvek, amelyekről ilyen elismerően szól divatjuk lassú elmúlásakor a Francia Enciklopédia szócikke (Pougin, Arthur), valóban magas eszmei értéket képviselnek ma is, még akkor is, ha a kiadványtípust a műveltebb olvasók közül is kevesen ismerik.

Az első két színházi zsebkönyv Európában francia nyelvű volt: a *Répertoire des théâtres de la ville de Vienne depuis l'Année 1752 jusqu'à l'Année 1757*,² és az *Almanach à l'usage des theatres pour l'année 1758–1759*.³ Magyarországon és Erdélyben az itt játszó német társulatok honosították meg a nyomtatványok e fajtáját: nem jellemző a francia nyelvű

1 „L'almanach de théâtre... c'est le nom sous lequel les bibliophiles, les amateurs et les historiens du théâtre désignent certaines publications annuelles, d'un intérêt artistique incontestable, dans lesquelles sont enregistrés soigneusement tous les faits intéressants le théâtre qui se sont produits dans le cours de l'année éculée... Il s'est fait, depuis un siècle et demi, un grand nombre de ces publications, dont quelque-unes, devenues justement célèbres, ont duré longtemps et forment de longues séries, aussi précieuses par le nombre que par la variété des documents qu'on y rencontre et on ne saurait trouver ailleurs... Quelques-unes de ces publications... sont devenues célèbres, soit par leur valeur intrinsèque, soit par la durée, et il en est dont la rareté est excessive aujourd'hui et qui atteignent des prix fort élevés” (Berthelot–Dreyfus 1885. 419–420.).

2 Értsd: A bécsi színházak műsorrendje 1752-től 1757-ig.

3 A színházak használatára készült almanach (ez egyetlen színházi évadra vonatkozik).

zsebkönyv. A nálunk később megjelent magyar és német zsebkönyvek azonban Magyarországon és Erdélyben is egyértelműen utalnak francia művek előadására, a francia színházi kultúra magas szintű ismeretére és alkalmazására, a német nyelvű és – kisebb mértékben – az olasz mellett, természetesen. Lehet, hogy másban kell a francia jegyeket keresnünk?

2. Nyelv

2.1. Nyelvtanár és könyve

„Végtére eszünkben tartsuk, hogy már 1763-ban a’ Francziául tanulni kívánó magyarok kedvéért, magyarul is kiadatott Sopronyban Thomásnak Franczia Gramatikája” – emlékeztet a nyelvtanulás feltételeinek javulására *A Magyar Literatura Esméretében* Pápay Sámuel (Pápay 1808. 403.). Franciául tudni illő volt a XVIII. század második felének művelt erdélyi családjaiban.

A Királyhágón túl elszórtabb volt a francia nyelv és kultúra kedvelése, de a XIX. század 30-as, 40-es éveitől ott is intenzívebbé vált. Elég annyit mondanunk, hogy a Magyar Nemzeti Színház nyelvtanárt is foglalkoztatott; nem egyszerűen csak nyelvismerő színházi embert, hanem képzett személyt: „angol, francia és olasz nyelvtanító T. Lemouton úr, a’ p. m. K. Egyetemen, angol és franczia nyelv’ és litteratura professora” (Gillyén Sándor–Keresztessy Ambrus 1841. 265. zsk.).

Az előző évi zsebkönyv szerzője bemutatta a professzort, értékelte a könyvtár javára tett érdemleges adományát, és méltatta szakképzettségét is.

Nyelvtanár népszerűsítésére a zsebkönyv kínálta keretek között több példát nem találtunk, de ez kellőképpen utal a külföld felé való tájékozódás egy lehetséges módjára. Meg arra, hogy a színház vonzerejét személyi állományában – de nemcsak színésztársadalmában kell keresnünk.

Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy Vörösmartyék Shakespeare-fordító tervének kialakulásához – az idegen nyelvről való színvonalas fordítások gondolatához – az ilyen mozzanatok hozzájárultak, mármint, hogy kéznél volt egy inspiratív jellegű, idegen nyelvű dráma-gyűjtemény: „megemlítendőnek véjük, még itt, T. Lemouton János, magyar királyi egyetemi angol és francia nyelv, és litteratura tagjaink mivelésére hozatott hazafiságos áldozatát, ki azonkívül, hogy a’ szini könyvtárnak egy válogatott franczia színműtárt ajándékozott; bele számlálva Corneille, Racine, Molière ‘stb. régibb classikusokat is, és egy nagy franczia szótárt

ajándékozott; még azon felül, az 1839-iki Junius hónaptól kezdve, a’ fenn említett nyelvekben, az intézet tagjait, hetenként háromszor ingyen tanítva, az intézetben egy rendes angol és francia nyelvtanító helyét tölti be” (Gillyén Sándor–Nagy Ferenc 1840. 32., 265. zsk.). Itt még igen összefonódott a modern idegen nyelv fogalmán belül francia és angol...

(Lemouton János leánykája, Emília már egyéb miatt emlegethető a francia hatás példajaként: a női szerepkörök rendjén a bátrak, a felszabadultabbak közé tartozik, vállalja az írónöiséget – Shakespeare-t fordít –, elvi-esztétikai döntést hoz a munkával kapcsolatban: a blankverseket prózában adja.)⁴

2.2. Nyelvismeret: otthonosság? Idegenség?

A XVII. századi francia klasszicizmus erős recepciója a magyar nyelvterületen a XVIII. századra tehető. Erdélyben a franciát műveltségi nyelvnek kell tekintenünk, a nemesi életforma lényeges összetevője volt a pallérozottabb nagyvilággal való kapcsolatra (nyelvismeretet is jelentő) felkészülés.

Tudjuk, hogy nők is tanultak idegen nyelvet, elsősorban franciát, s hogy a vidéki kiskastélyok női könyvgyűjteményei francia imádságoskönyvet és románt egyaránt tartalmaztak.

Az ifjabbik Wesselényi Miklós gróf Párizsban úszó- és festészeti leckét vesz (francia földön), angolórákra jár. De hát franciául nem kell tanulnia, tud: ez az otthoni jó, rangjához illő és hagyományos nevelésből adódik. S mert ismeri a nyelvet, nem tűnnek idegennek a francia újdonságok. Minden estét a színházban tölt, élvezettel hallgatja a színpadi beszédet: „A Théâtre français-ben valék ma este. Talma, Sylla szerepében elragadott. Nem hittem volna, hogy annyi igazságot és erőt ily helyes kifejezést beszédben és mozdulatokban valaha is láthassak. Az első felvonás harmadik jelenetében felülmúlhatatlan, midőn e két szóban „il vivra” oly rémítően sok értelmet olvaszt. Mesterien kidolgozott álomban való beszédje és lemondása is” (Wesselényi 1925. 80.).

2.3. Nyelvismeret olvasmányok és színpadi kultúra céljaira

Bécs (a császári udvar) olasz–francia kulturális hatása tagadhatatlan a XVIII. században. A bécsi kormányhivatalok (köztük az Erdélyi Kancel-

4 Fábri Anna a fordítónők sorába illeszti az Andersen-fordító Szendrey Júlia, Wohl Janka, Gineverné Győri Ilona és Wachottné mellé. (Fábri 1997. 67. in: Nagy Beáta–S. Sárdi Margit. szerk. 1997)

lária) intézményes kapcsolatot tartott a Habsburg Birodalom fővárosa és a függetlenségét elvesztett, gazdaságilag-társadalmilag eléggé heterogén képet mutató erdélyi terület között. A hivatalnokok néhány év után hazakerültek, és a Habsburg adminisztráció „alkatrészeiként” folytatták tevékenységüket a megyei irodákban. Az erdélyi nemesség egy-egy tagja általában pörös ügyeit intézni ruccant fel Bécsbe, de arra is van példa, hogy európai utazása kezdetén vagy annak zárómozzanataként megállt a fővárosban; ilyenkor természetesen bekapcsolódott az éppen aktuális újdonság észlelésébe, értelmezésébe. Ilyen volt Teleki Sámuel, a későbbi kancellár, aki főleg visszaújtjában sokat remélt a bécsi „udvarlásoktól”; komoly hivatalt, megbecsülést.

A francia kultúra közvetlen hatásáról is beszélhetünk azonban. Művészek, oktatók, nevelők az egyszerű nyelvleckénél többet adtak tevékenységük területén – és viszont: a megtanult nyelv ellensúlyozni volt képes az elszigetelődés (Erdély „tündésége”) okozta (nyilván nem tudatosított) pszichés problémákat.

Ruzitska György házi muzsikusnak szegődik el Bécsből – Nagyfaluba és felfedezi a francia könyvtárat, a francia nyelvtanulás ízeit a földbirtokos Bánffy János vidéki kastélyában (azért magányosság ellen olasz verseket memorizál: Tasso *Felszabadított Jeruzsálemét*). Hadd idézzünk Ruzitska *Naplójából*: „El sem képzelhető, mily sokat tanulhat egy fiatalember, ha tehetsége, ideje, alkalmá és feltett erős akarata van. Ez időben csaknem kizárólag tanóráimnak és magántanulmányaimnak éltem, és a francia nyelvben tíz hónap alatt annyira vittem, hogy a rendelkezésemre álló nyelvtannak vagy háromszori szorgalmas áttanulmányozása után, szótár segítségével, a Barthélémy Anacharsisát megértettem, és annak egyes fejezeteit le tudtam fordítani. Nagy hasznát vettem Fenelon Telemaque-jának a francia nyelv tanulmányozásánál. E művet a könyvtárban kitűnő, bő magyarázó jegyzetekkel ellátott kiadásban találtam meg. A francia nyelv elsajátításában a grófkisasszonyok mellé alkalmazott festőnek született francia felesége volt segítségemre, aki hat hónapig tartózkodott Nagyfalun.” (Ruzitska 1973. 58.)

Ez a feljegyzés 1810-re vonatkozik; az említett irodalmi művek pedig a közép- és kelet-európai felvilágosodás sikerkönyvei voltak az 1760-as évektől kezdve! Az *Anacharsis* Deáki Filep Sámuel-féle fordítása ugyan pénzt nem hozott, de egy eredeti francia nyelven és német fordításban itthon már ismert mű nyolc kötetben való kiadása fordítástörténeti szempontból jelentős eseménynek számít (*Az ifju Anacharsis utazása Görögországban*. Barthélémy apátur után ford. Deáki Filep Sámuel. Kolozsvár, 1820–21.).

Kótsi Patkó János értekezésében drámatörténeti forrásnak használja nem is egy ízben a tudós francia szerző munkáját. A fantáziával egybeszerkesztett utazási opus valóban a művelődéstörténet breviáriumának számított: az antikvitás mentalitásának, műveltségének megközelítését jelentette.

Játszottak francia darabokat Magyarországon és Erdélyben is. Részben átírásokat, másrészt műkedvelők színpadára készült adaptációkat.⁵

Az első időszakban Molière mint a komédiázás klasszikusa kapott kiüntetett figyelmet, Voltaire pedig mint a társadalmi szatíra képviselője és mint az erkölcsdráma történelmi változatának művelője.⁶ Később a kortársi francia szerzők egyike-másika is szabad utat kapott. Teleki Ádám Corneille *Cid*jének fordítójaként is ismert volt, nemcsak mint kolozsvári kerületi biztos, majd guberniumi tanácsos és a reformátusok szószólója az iskolaügyekben. 1773-ban a *Cid* eszmevilága az antik virtus viselkedésmódeljét jelentette az olvasók és a publikum számára, a választékos verses beszédmód, a világos dramaturgia, a klasszikus tragédia iskolája volt, és nem is maradt Erdélyben hatás nélkül. Valóságos fordítói mozgalom vette kezdetét.

Id. Wesselényi Miklós a *Regulus* fordítója (Collin H. I. nevű francia szerzőtől), Aranka *A budai basáé*. (Bécs 1791). Az *Újmódi gonosztevő, a fiú szeretnek példája* franciából való átültetés (Fenouillot *Falhair* című munkájából 1791). Ez Aranka másik drámafordítása, a darabot elő is adta a marosvásárhelyi Református Kollégium ifjúsága (Szász 1905).⁷

Id. Wesselényi Miklós Schiller *Don Carlos*át fordította magyarra abban a szellemben, amely Erdélyben megkövetelte a színvonalas idegen nyelvi gyakorlatok folyamatos végzését és az anyanyelv írásos változatának tudatos, naponkénti használatát. Péczeli az *Alzire*-t 1790-ben publikálta. Kazinczy ugyanazon évben már a *jó színészek próbaköveként* emlegeti Ráday Pál grófnak szóló levelében (KazLev. II. 6–7 – Kiemelés tőlem, E.E.).⁸

A kolozsvári játékrendben az *Alzire* a pesti bemutató (1793. november 22.) után alig néhány hónappal, 1794. április 5-én szerepel (a *Zair*-t

5 (Műkedvelőkön a XVIII–XIX. századi magyar nyelvű színjátszást illetően az iskolásokat és az önszervező – többnyire város lakó – csoportokat értjük.)

6 Itt jegyezzük meg, hogy Voltaire népszerűségét a XVIII. századi Marmontel-olvasmányok is elősegítették. Marmontel mint az *Enciklopédia* esztétikai természetű szócikkeinek szerzője és mint a kortársi problémák jó tollú megfogalmazója vált kedvelté az erdélyi magyar világi írástudók körében.

7 Nem sikerült kiderítenünk, miért hagyta abba a színművek fordítását Aranka, de az, hogy volt ilyen jellegű gyűjteménye, mégis a színházi illúzió értékelését jelzi.

8 Német nyelvű levélben értekezik a magyar drámafordításokról és színi repertoárról.

ugyanazon év októberében mutatták be). A zsebkönyvfeltárás során felbukkant kolozsvári teljes *Alzire*-kézirat,⁹ gyakorlott verselőt mutat, és két-féle javítás figyelhető meg a különben tisztázatnak is elfogadható példányon: az egyik markáns stiláris igényességből következik, a másikhoz néhány utólagos törlés, átfogalmazás tartozik (valamiféle öncenzúra – a kényes témák, sarkított kritikai megfogalmazások elkerülésére).

Naláczy József báró a testőrírók franciássága jegyében végezte érzékeny, a műfajok több változatával kísérletező fordításgyakorlatait: ilyen az *Eufémia, vagy a vallás győzedelme* (1783 Pozsony), *A szerencsétlen szerelmesek avagy gróf Comens*. A „szomorú darab” 1793-ban jelent meg magyarul, mindkettő d’Arnaud francia műve nyomán. Ezek a színpadról is terjesztették az érzékenységet, amely a felvilágosodás gondolatáramainak igen hatásos összetevője lett, és nem is mellékesen a társadalmi-lélektani emancipáció módozatának számít.

Kótsi Patkó János kéziratban és töredékben maradt értekezése a színház történetéről, *A régi és új theátrum históriája*, a görögök majd a franciák színházkoncepciójának időbeli alakulását vizsgálva ihletett módon „adagolja” a színháztörténeti terminusokat, szinte retorikai precizitással „bontja le” a színház- és drámatörténeti előítéleteket. Azzal, hogy egy-egy szerzőhöz rendeli az egyes műfajok újabb változatát, valósággal hozzászoktatja olvasóját a váratlan színpadi megoldásokhoz: hogy az elvárásait ne az ókori görög-római vagy a francia klasszicizmus kori színház szabályai felől fogalmazza meg, hanem értékelje a színpadi produkció egyediségét, a szerző tudatos dramaturgiai döntéseit – és keresse azt, amit a magyar írástudó épületességnek nevezett a XVIII. században.¹⁰ Fontosak ezek a történeti és a szerző tudatosságát bizonyító indoklások, hogy tehát a darab olvasója vagy a nézője a tragédiában a kórus vagy a versbeszéd hiányát ne fogyatékoságként, az egyes műfajok újszerű megnevezését ne hatásvadászatként ítélje meg, hanem fogadja el a színházművészet változatosságát, időbeli változásának lehetőségeit és a dramaturgiai és színpadi szabályok időszaki érvényességét. Alaposan foglalkozik a franciák színjátszó hagyományaival és az egyházi, az udvari, a vásári színjátszásra külön figyelmet fordít. Magukat a drámai műveket a hős és a végkifejlet szempontjából vizsgálja.

9 *Alzir vagyis az Americanusok*: lásd: Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Igazgatósága, a kolozsvári Magyar Színház iratai 313.

10 A kifejezést kiszorította aztán a *művelődés* szó, bár ennek jelentéséből az ‘erkölcsi javító’ elem hiányzik.

Szakkönyvei többnyire franciák, La Harpe-tól a klasszikus elvek tiszteletét, Charles Rollintól a történetiség iránti érzéket tanulja el. Értelmet keres a történelemben és a zsenialitás fontosságának felismeréséhez jut el elszigeteltségében és a génuszelv és a romantikus zsenikultusz közötti idősvárában: a tehetséget a színpadi munka számára is mindennél előbbrevalónak tartja. (Hogy ezt Corneille személyében ismeri fel, számunkra a korai erdélyi *Cid*-fordítás miatt is jelentős megállapítás, hiszen Teleki *Cidje* 1773-ban már megjelent.)

Göde István, aki először (1846-ban) közölte egy almanachszerű kiadványban Kótsi tanulmányát – kissé át is írva –, maga is a francia színházi hagyományok elkötelezettje volt: *Színfűzér mint nyugdíj* című kötetében Voltaire-től két levelet, Victor Hugótól akadémiai beköszöntő beszédet közöl. A Rousseau-hoz írott levél refutáció, a civilizáció értékeinek keresése, a kultúra – ezen belül a színház – apológiája a történelem háborúszerzőivel szemben.¹¹ (Göde a francia szerzőnek csak *L'orphelin de Chine* c. tragédiájához írott bevezetőjét publikálja, a drámai művet magát nem.) Voltaire a színház morális céljának hangsúlyozásával egyrészt az ismert Diderot-eszme terjesztője¹² a magyar olvasók körében is, másrészt a szerzői szabadság hangsúlyozója (hiszen arra utal, hogy együtt akarta festeni a kínai és a tatár „népszokásokat”)¹³, a drámai mese egyetemességét hangoztatva pedig – legalábbis e programírás erejéig – valamiféle kultúroptimizmus ideológiusa.

Victor Hugo 1841-es akadémiai székefoglalójának – nem pedig a *Cromwell* (1827), az *Ernani* (1830), a *Borgia Lukrécia* (1833) vagy a *Ruy Blas* (1838) előszavának – mint irodalomszemléleti alapmunkának lefordítása és közlése 1846-ban arra utal, hogy a (külföldi) tekintélyt a nem-

11 „a’ faragatlan Sylla, a’ nyalánk Antonius, az erőtlen Lepidus, keveset olvasák Platont vagy Sophoclest (...) Azt is tudjuk, hogy az olaszthoni mozgalmakat Petrarque es Boccace nem idézték elő: Marot tréfái szinte nem a St. Barthelemi éjjel, ‘s Cid szomorú játéka éppen nem okozá a’ parittyás lázzadást. A legnagyobb bűnöket legtöbbször tudatlan hatalmasok eszközlék...” (Voltaire levele J. J. Rousseau-hoz in: Göde 1846. 60.)

12 „a’ legérdekesebb mesék előttem becsnélküliek, ha azok néperkölcsök festésére nézve nincsenek, ‘s viszont e festés, mely a művészetnek valódi segédkeze, csak léha edelgés akkor, ha céljául nem az erényt tűzé ki. Részemről bizton állíthatom, hogy Henriedemtől Zairemig, s’ ismét ezen chinai színművenig, minden jó vagy rossz dolgozatom iránya ez volt.” (Victor Hugo: *A Chinai árva*. In: Göde 1846. 67.)

13 „Darab idővel ez előtt olvastam egy Chinai szomorú játékot, Brémaire atya fordítása szerint azon gyűjteményből, melyet du Halde atya ada a’ közönségnek, e cím alatt: Tchao árva (*L'orphelin de Tchao*) ‘s jelen szomorú játékom eszméjét ez ébrezté fel bennem.” (Victor Hugo: *A Chinai árva*. In: Göde 1846. 62.)

zeti értékrend elfogadtatására is segítségül lehet hívni. Hugo akadémiai székfoglalóját a cenzúrával ellehetetlenített, nemzeti témákat kedvelő tragédiaszerzőnek, Lemerrier-nek (1771–1840) laudációjára építette.¹⁴ A pozitív nemzeti önkép példáját adta, nem hódító, hanem gondolkodásra késztető, bár vezető európai szerepet szánt a franciáknak. Az analógia a magyarsággal könnyen adódik.

A Victor Hugo-hatást jelzi Teleki Sándornak a száműzött költőnél tett látogatása is Guernesey szigetén.¹⁵

A könyvgyűjtés is az értékkonzerváló tevékenységek közé tartozik; korábbi művek francia kiadásait keresték az erdélyi írástudók, a napóleoni idők francia irodalmának gyenge a kortársi magyar recepciója (ebben az időben már Chateaubriand romantikus értekezését is olvashatták volna..!).

2.4. Élőbeszéd helyett francia nyelvű levelek és naplók arisztokratikus intimitása

A francia nyelvű levelezés, levelek címzése francia minta szerint történik, bármilyen nyelvű a levélszöveg! A Bethlen-család nőtagjai, de a Bánffyak is francia nyelven váltanak egymással, rokonaikkal is levelet. A levelek a társasági életről és természetesen a színházról is szólnak. Czegei Wass Sámuelné franciául írja leveleit a kormányzó osztrák feleségének, Palm Jozefának. Bánffy György magyar színházpártolásért is népszerű asszonya francia nyelvű naplókban rögzítette az eseményeket. A *Journal intime*-nek valóságos kiáradása figyelhető meg a szépirodalom és rögtön a színház felé: gondoljunk az Európa-szerte elterjedt Fanni-történetekre és a színpadi fordulatokat hozó naplóba-kukkantásokra.

A levélírás mint téma jelenik meg a XIX. század – nemcsak francia – színpadán, és azzal együtt az elvágyódó nő alakja.

A franciául megfogalmazott személyes hangvételű, érzékeny beszámoló, a közlemények továbbítása a széplelkek európai közösségét hozta létre a XVIII. század derekától kezdve: a bécsi udvarban is beszélt és ismert nyelv elsajátítása a nemzetközi kapcsolatteremtés ígéretét nyújtotta.

14 „Lemerrier azon ritka emberek egyike, kik az elmét higgadásra készítetik, a’ gondolkozást segítik e’ szép földadat megfejtésében: mily állásba helyezze magát az irodalom a ‘ társasággal szembe, az időszakhoz,... a’ néphez... a’ kormányhoz képest?” (Victor Hugo akadémiai beköszöntő beszéde. In: Göde 1846. 89.)

15 Bajomi Lázár Endre: *Arpadine*. Bp. 1980.

2.4.1. A szalonok és a kényelem illúziója. A vágyakozás átélése

A francia a nőkkel való és a „történetfilozófiai” jellegű csevegés nyelve! Nem szűnik meg presztízse a XVIII–XIX. század fordulójával. Barcsay Ábrahám a krinolin „letiltásakor” nemcsak gúnyverset – hanem francia nyelvű gúnyverset ír... De franciául vált leveleket Bánffy gubernátor osztrák feleségével és magával Bánffyval is, francia verssel kedveskedik erdélyi barátnőjének, Bethlen Rozália grófnőnek is... A szellemes csevegés nyelvének értékelése már át is vezet a fordultatos színpadi beszéd elfogadásához: mindjárt kevésbé csodálkozunk a francia darabok reformkori magyar színpadi sikerein.

„Míg az érzelő ember, olvadékony odaengedésénél fogva könnyelmű s azzal tart: nolite solliciti esse de crastino: – a ki mélyen érez, s valakit inkább szeret, mint önmagát – vigyázni fog arra, hogy: C'est que le premier pas qui coute! S nem fogja azt, kit szeret – ha valóban szereti –, oda vinni, honnan nő soha sem kel fel többé.” – miközben a regényei révén a korban oly kedvelt Jósika amúgy szalonba való módon pszichologizál, természetesen tér át a lelki és szerelmi életről való csevegés idiómájára.¹⁶

A francia olvasmányok hazai recepciójának példáját láthatjuk abban, ahogyan George Sand (és id. Dumas) hat Vay Sarolta grófnőre: férfiasan öltözött és a Vay Sándor, illetőleg a d'Artagnan írói nevet használta; Szendrey Júliára; Teleki Sándorné Kende Juliskára („Szikrára”) további tanúságai a francia olvasmányok hazai recepciójának (Fábri 1997. 70.).

A franciaság a XVIII–XIX. században a kevésbé iskolázott ember számára kiváltképpen a „hívságok,” a szabadosság kifejezésére alkalmazott terminus volt. A bizarrság szinonimája.

3. Utazók

Mikes Kelemen olvasmányélményei, fordításai, Bethlen Miklós *Ön-életírásának* francia kompilációja jelentik azt a hagyományt, amelyet a XVIII. századi (transzszilván) franciaság folytat. Teleki József *Európai úti-naplója* 1761-ből („Voltaire uramhoz mentünk”..., „Rousseau uramhoz

16 Értékeljük azért, hogy a Jakab–Nagy sűgópáros a Habsburg udvar előtt kegyvesztett, emigrációba kényszerült szerzőtől publikál! Jósika Miklós: Érzés-érzelgés. In: Jakab István–Nagy György szerk. 1868. 605. zsk.

mentünk”) a felvilágosodás gondolkodásmódjának polémikus lehetőségeire is ráébredt. Barcsay erdélyi testőrként a futárszolgálat teljesítése közben felcsípi a királyi udvarból kiszivárgó híreket, franciául ír főrangú magyar barátjának, többek között a nyakláncbotrányról is, amelyet Dumas későbbi feldolgozásából ismer az európai olvasóközönség.

Hadik András generális úti följegyzéseit, Albert szász-tescheni herceg, Mária Krisztina férje naplóit, a császári udvar felügyelője, magyar ügyekben a császár-királynő tanácsosa, Khevenhüller-Metsch báró naplóját a kezdeti években franciául írta (aztán tért át a németre). A már említett ifj. Wesselényi Miklós ugyan a lovak és a borkészítés iránt érdeklődik leginkább francia földön, de a Société des Belles lettres-et sem mulasztja el meglátogatni (unja a keresztes hadjáratokról, a Holdról és a „planétákról” való felolvasásokat), sorra veszi a párizsi színházakat: az Académie Royale de Musique, a Théâtre Français, a Théâtre de la Porte Saint Martin, a Théâtre des Variétés, az Opéra comique, Franconi cirksza mind följegyzésre érdemes élményeket jelent a számára.

Ifj. Wesselényi Miklós, Széchényi Ferenc gróf, báró Eötvös József ugyan nem franciául jegyzi fel franciaországi élményeit, de különösen Párizs politikai és kulturális megosztottsága, a nyilvánosság sokfélesége valamennyiükre hatással volt.

4. Könyvek

Könyvtárak és napi olvasmányok jelenlétére gondolva a kultúra rendszerében a tudományos igényre kell kitérnünk. Az *Enciklopédia* egyetemes világismeret lehetősége mellett a részletek jelentőségére is rámutatott, és ábráival, a természet és az emberi alkotmányok működésére vonatkozó magyarázataival szöveg és kép dinamikus összefüggéseire is tanított. A francia *Enciklopédiát* beszerezték az erdélyi magánkönyvtárak is, a korból Orczy Aradra került gyűjteménye is ismerős. Az arisztokrácia leginkább a francia „felvilágosodás” irodalmát gyűjtötte. Máig meglevő gyűjtemény az a néhány ezer francia kötet, amelyet gróf Csáky István és neje, szül. gróf Erdődy Júlia gyűjtött össze leginkább bécsi közvetítéssel homonnai kastélyában. Utóbb az Atzél-könyvtárba olvadva ez Aradra került, s az ottani kultúrpalotában nyert elhelyezést. Ma Vásárhelyi-Orczy gyűjtemény címen tartják számon a Városi Könyvtár állományában. Éppen azzal a gyűjteménnyel került Aradra, amely színházi kiadványokat

is tartalmaz, és francia színművekben, librettókban, sőt balettprogramokban gazdag igazán.¹⁷

Az iskolai könyvtárak a janzenizmust a vallásos elmélyültség XVIII. századi formáiba olvasztva propagálták. Ez az eredetileg francia eszmrendszer a magyar felvilágosodás sztoikus hajlamú szerzőinél, Orczynál, Barcsaynál, Ányosnál – de Kalmár Györgynél is – meglepő világgépi változatokat eredményezett.

A magángyűjtemények francia könyvei az alkalmi olvasmányok és fordítások lehetőségeit alakítják ki, Báróczy Sándor *Cassandra*-fordítása, a heroikus és európai viszonylatban már egy avítottabb ízlést kifejező román alapján (La Calprenède) ilyen szebeni magángyűjteményből származhatik.

A napi olvasmányok, széljegyzetek ritkábbak, de léteznek: Montesquieu erős hatása Széchényi Ferencre ismert – de már Széchényi előtt a politizáló erdélyi nemesek többségénél kimutatható. (A *Perzsa levelek* excerptuma olvasható Széchényinél, A *törvények szelleméről* azonban a XVIII. század végén művelődéspolitikai célzattal megalakult Diana vadásztársaság létrejöttében kétségtelenül közrejátszott: a vagyonos, de az állammal a politikai filozófia szintjén törődő csoport, az erdélyi történelmi családok férfiainak önszerveződésében. Ezt a francia gondolkodók iránti szimpátiát csak növelte a politizáló nemesség csalódása a Habsburg kormányzatban (az 1794-et követő megszorító kulturális és politikai rendelkezésekre gondolunk).

Más a helyzet a nőkkel. Az ő számukra a nőiesség ideálja a kifinomult érzékenységgű francia hölgy (torzképe a dáma). A szerelmes francia nőről szóló történetek a későreneszánsz óta a magyar „olvasónék” számára is egyre ismerősebbek lettek.

5. Fordítások

Magyarországon a kegyességi irodalom fordítását polgárokból álló magisztrátus támogatta; Erdélyben inkább arisztokrata hölgyek foglalkoztak ilyesmivel. Az erdélyi protestáns főnemesség körében erősebb volt a franciás orientáció, mint Magyarországon. A fentebbi állításhoz hadd szolgáljunk egy illusztrációval: a svájci protestantizmus klasszikusának, Jean-Frédéric Ostervaldnak posztumusz munkája 1752-ben jelent meg Bazelben; 1753-ban már kéziratos magyar fordításáról másolat is készül

¹⁷ Sajnos, a közelmúlt hónapjaiban ez a könyvtári részleg nem volt látogatható.

(nyomtatásban ezt a magyar változatot Hídvégi Nemes Julianna bárónő költségén publikálták 1761-ben). *Cyrus nyugodalma* c. francia regény – ismeretlen szerzőtől eredő fordítás – 1778-ban Kolozsvárt báró Wesselényi Farkas 300 forintos adománya terhére jelent meg (Gulyás Pál 1923. 185.).¹⁸

A műfordítások még a XVIII. században is többnyire közvetítő nyelvből készülnek vagy legalábbis a közvetítő nyelv felhasználásával, hiszen a beszélt (és a franciaországitól kissé eltérő) „erdélyi francia” nyelv ismerete az írásbeli szöveg minden jelentésárnyalatának felismeréséhez nem volt elegendő. Magyarországon többnyire német közvetítő/segítő nyelvet használtak ilyesmire. Erdélyben a latint. Így készült például Fénelon *Télémaque-jának fordítása* (Haller László főnemes majd Zoltán József orvos változatában – 1751, ill. 1783); bár Zoltán József azért kisebb mértékben támaszkodott Trautwein latin változatára.

Nemcsak protestánsok fordítanak, hanem a Port-Royal-i janzenizmusra igen figyelő katolikus rendek tagjai is. A nyelvgyakorlás egyik eszközének tekintették az irodalmi művek lefordítását. Így magyarázható például a XVII. századi heroikus regény anakronisztikusnak tűnő, de a romantikus érzékenységet előkészítő fordítása Báróczy Sándortól, francia szerelmes történetek magyarítása prózában és versben Kónyi Jánostól.

A történetfilozófiai és politikai irodalom kedvelése nemcsak a descartes-i tanokkal való folyamatos vitát jelentette, hanem Batteux és Helvetius, Napóleon és Victor Hugo szövegvilágával való kapcsolatot is.

Vörös Imre, amikor összehasonlítja a fordítói gyakorlat megvalósulását a két magyar nyelvi területen, különbségeket észlel: határozottabbak a barokk stílus jegyei az Erdélyben készült fordításokban, és nyilvánvalóbb a vallásos érzés növelése mellett a gyönyörködtetés szándéka; valamiféle patriotizmus is megfigyelhető ezekben az Erdélyben született fordításokban mint stílusárnyalat... „Nemes hazánkhoz, nemzetünkhöz való” szeretetet emlegetnek a fordítók, illetőleg a kiadók valami már nemcsak nemesi rendi, még nem romantikus nemzetfogalom jegyében.

A francia hugenották eszmevilágát konzerválják, és saját kultúrájukba építik az Európát járt és otthon aztán egyszerű falusi papként vagy kollégiumi tanárként működő írástudók. A kolozsvári Református Kollégium tanára, Bodoki József például egy francia hugenottának az *Új Testamentum* görögéből készült fordításához írt előszavát fordítja.

18 Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig*. II. közlémény. MKSz 1923.186.

A protestáns kegyességi irodalom egyik XVIII. századi erdélyi magyar fordításemleke nem a Magyar Nyelvművelő Társaság létrehozójának, Zágoni Aranka Györgynek munkája; ő csak kiadta apjának, a széki református lelkésznek kéziratban maradt írását. Ezt a kiadványt anyagilag Rhédey Drusianna támogatta, akinek a birtokán teljesítette – népnevelést is jelentő – szolgálatát a lelkész... A halálfélelem leküzdését szolgáló tanulmányról van szó: Drelincourt: *Consolations de l'ame fidele contre les frayeurs de la mort – A keresztyén léleknek halál félelmei ellen való orvosságai*. Drelincourt XVII. századi szerző Párizsban volt prédikátor; a kései keleti recepció a kulturális jelenségek centrum–periféria: változás–örzés elvével magyarázható.¹⁹

1791-ben 35 tógátus diák önképzőkört szervezett Enyeden, amelynek fő célkitűzése a nyelvművelés volt. Céljuk megvalósítására legeredményesebb eszköznek éppen a színjátszást tartották. Kezdetben görög, latin, francia és német drámákat fordítottak magyarra. Ebben a körben született meg később az állandó színház gondolata is.

A francia irodalomnak a színháztörténetet is befolyásoló eseménye volt Marmontel *Bélisaire* című nagy sikerű regényének megjelenése és elterjedése a Habsburg Birodalomban. A latin majd a magyar változat a közönség kedvence lett, ezt a népszerűségét három fordítás is mutatja.²⁰ A fordítások ritkábban eredeti franciából, többnyire azonban német közvetítéssel vagy magyar átírásból készültek. Marmontelnek ilyen közvetítője volt a magyar nyelvű színpad felé a prózaíró-fordító Báróczy Sándor. K. Boér Sándor például nem közvetlenül Marmontel *Laurette*-jéből, hanem Báróczy *Leonorkájából* írta *Az óbestert* (Ferenczi 1890. 369.). Marmontel egyik érzékeny történetét dramatizálja *A havasi juhászeleány* címmel az enyedi kollégium diákja, Kótsi Patkó János, később az első állandó erdélyi magyar színtársulat vezetője.

19 Annál érdekesebb ez a vállalkozás, hogy tudjuk: Erdélyben nemcsak a boszorkánypörök és a hagyományos étkezési szokások maradtak fenn több ideig, mint a nyugatibb részekén, hanem a temetkezési szokások XIII. században kialakult mozzanatai is. Nemcsak a lovagi temetés külsőségeit követő pompára gondolunk az egyes főúri családoknál, hanem a szövegeknek a temetkezési szertartásban való szerepére is. Ezek modernizálásának láthatjuk a latin és magyar mellett a francia nyelvű búcsúztatót, pedig mint a főúri reprezentáció megnyilvánulása, a misztikumot, a nagyság élményét növelte: barokkosan, tradicionálisan! (Barcsay Ábrahám felett Haller Gábor francia nyelvű világi búcsúbeszédet mondott még 1806-ban is!)

20 A történet az uralkodó és az alattvalók közötti egyetértés lehetőségét sugallja, nem csoda, ha a Pesti Magyar Színház 1837-es megnyitására éppen e történet bemutatását tartották alkalmasnak. (Vörösmarty *Árpád ébredése* mint prologus ezt a tragédiát előzte meg az ünnepi megnyitókör.)

Voltaire *Brutus*-át az enyedi drámafordító diákok készítették el 1792-ben (kéziratból is játszotta a kolozsvári társulat), Kibédy Sámuel Molière-t fordított (*Scapin csalárdságai*. Kolozsvár, 1793), ezt a társulat *Szolgák csalárdságai* címmel tartotta műsorán sokáig.²¹ A Magyar Hírmondó 1793-ban 25 Erdélyben fordított vagy fordítás alatt lévő színdarabról számol be, köztük Molière (*Scapin csalárdságai*), Schiller (*Maria Stuart*), Plautus (*Az egy hassal születettek*) Diderot (*A házi atya*) darabjairól!

Diderot hatása külön vizsgálat tárgyát képezheti, hiszen az erdélyi vándorszínész-társulatok meghatározó személyiségű tagja, Kótsi Patkó János az általa propagált előadásmód elkötelezettje volt, ha magában a francia dráma történetében nem jut is el a nagy előd életművének értelmezéséig.²²

Valóságos erdélyi fordítóiskoláról beszélhetünk Teleki Ádámra, Barcsay Lászlóra, Arankára, K. Boér Sándorra gondolva a romantika kitörési programjai előtt, számukra a francia irodalom az akkorra már klasszikus értéknek számító színpadi szerzőket, elsősorban Corneille-t, Racine-t, Molière-t jelentette. Eötvös Victor Hugónak az *Angelo, tyrán de Padue* című drámáját lefordította, két tanulmányt is szentelt a már nagynevű szerzőnek (*A francia drámai literatura és Victor Hugo*, 1735; *Victor Hugo mint drámai költő*, 1837), Hugón kívül Guizot-val, Lamartine-nal, Chateaubriand-nal is megismerkedett 1836–37-es nagy nyugat-európai utazásakor.

A XIX. század elejére kialakult és Magyarországra is kiterjedt könyvkereskedői hálózat dráma- és regénykatalógusaival lehetővé tette a gyors szövegbeszerzést, az újságok hírt adtak a nagyvárosok sikerdarabjairól. Eugène Scribe sikere a XIX. század második felében a városiasodással is összefügg: a bulvárdarabok és a zenés színház újabb változata iránti igény következtében, ha nem is fordítják le mind a háromszázötven darabját, Kotzebue valamikori népszerűségét mondhatja magáénak Magyarország és Erdély magyar színpadain is.

21 Az előbbi fordításra az erdélyi értelmiséghez (formálisan csak Kozma Gergelyhez) címzett leveleiben Kazinczy is reflektált. (Bayer 1895. 282.)

22 A Diderot-eszmék népszerűsítője az annál inkább elismert – és értékrendjében a szövegek szintjén ismert – Marmontel volt.

6. „A franciás ízlés”

Francia kertészek, táncmesterek, rajzoktatók erdélyi jelenlétét jelzi a művelődéstörténet. Az úri nevelésnek, a nemesi életvitelnek természetes tartozéka volt a civilizáció európai eredményeinek „háziasítása”, a hétköznapiakba illesztés, noha ez nem valósulhatott meg anyagi áldozatok nélkül.

Ezt annál is inkább hangsúlyozzuk, mivel köztudott, hogy Erdélyben nem voltak nagybirtokok és az erdélyi „arisztokrácia” sokkal inkább az életvitel iránti elvárásaiban, mintsem a tényleges anyagi helyzete következtében tarthatott számon erre az elnevezésre.

A testőrírók például, akik számára a Bécsbe kerülés kiváltság volt 1760-tól kezdve (hiszen nem reménykedhettek költséges európai utazásban), Barcsay, Baróczy, Naláczy nemcsak fordítói kísérleteinek színhelyeként tarthatta számon a császárvárost, hanem azért is, mert ott megtanulta a különböző kultúrák rafinált elegyítését; étkezésben, öltözködésben, lakás- és kertkultúrában egyaránt.

Ez nem ért véget a XVIII. századdal – Széchenyi István a francia színházlátogatási szokásokat szerette volna meghonosítani hazájában, az ünnepélyesség helyett az otthonosság helyét kívánta a színház révén teremteni: többek között a franciás színházépülettől várta a változást: „Egy magyar színháznak mindenekfölött otthonosnak és kényelmesnek kell lennie. Én a párizsi színházakban éreztem magamat a legjobban”.²³ A kapcsolattartástól társadalmi energiákat remélő politikus a színházat nemcsak a művészet, hanem „a találkozás, a társalkodás, a jelenlét” helyének tekintette, ezért ábrándozott egy francia színházról mint a felépítendő hazai – a Pesti Magyar – modelljéről.²⁴

7. A reformkori franciaság

Egy kis terminológia: a *souffleur* a német nyelvű zsebkönyvek francia szakszava. Ezt a magyar nem vette át. A sűgő terminus jelentése azonban a XIX. század közepére kissé devalválódott. A magyar nyelvújítási hullámok a színházban később érvényesültek, mint a szépirodalom-

²³ Széchenyi István gróf Apponyi Antal grófnak. In: Kerényi Ferenc szerk. 1987. 202.

²⁴ „akarsz-e, tisztelt barátom, azzal foglalkozni, hogy egy működő párizsi színház tervrajzát megszerzed és hamarosan elküldd? (...) Az Olasz Opera, az újonnan elrendezett Théâtre Français például nekem nagyon tetszenek...” Kerényi szerk. 1987. 203–204.

ban. Az osztrák közvetítéssel átvett francia (néhánykor a franciába olaszból átkerült) színházi szakszavak használata azonban a tájékozottság, sőt az igényesség látszatát adhatta a kevésbé értékes szövegek esetében is. A városi öltözködés darabjának neve, a színházi ruhatárra vonatkozó szókincs, az előadás technikai megoldásaira vonatkozó kifejezések a színházi személyzet és a kritikusok szóhasználatát gazdagították. Abonnement, entrepreneur, garderób, debü, külisszek, lózsai, roll, theatercoup – csak néhány terminust említettünk a francia jövevényszók közül.²⁵

8. Színésznők és színpadi hősnők

A francia színészek vagy előadóművészek jelenléte eseményszámba ment mind a Pest-Budai, mind a vidéki színpadokon. Mind Pietro Bono, a „párisi acrobat-iskola első tánczosa” (Gillyén Sándor–Nagy Ferenc 1838. 265. zsk.), mind „Vieuxtemps úr, violin virtuóz” Párizsból érkezett vendégfellépésre a Nemzeti Színházba (Gillyén Sándor–Gönczy Soma 1843. 270. zsk.)

A francia zenét operában, zenekari hangversenyen szívesen hallgatta a közönség. Számon tartotta minden vendég (és valójában minden színész) származását. Murányiné Lefèvre Terézia, aki Pesten Déryné a színészmesterségre oktatta, és akivel sokáig jó barátságban is volt, éppen Kolozsváron lépett fel először (1803-ban). De Cau Mimi, aki Petőfinek is volt vándorszínésztársa, több társulatban szerepelt. Csak egy színházi zsebkönyv magyarosítja Mari-ra nevét: az idegenség előkelő patináját hosszú életén át megőrizte. (Fekete Sándor nem fogadja el a hipotézist, amely szerint Petőfi éppen azért vált volna meg vidéki társulatától, mert Mimi a pesti színházhoz szerződött, de elismeri a francia–magyar színésznő honleányi és múzσαι érdemeit.)

Mimiről Jókai a rá jellemző nyelvi túlzásokkal, de nagy rokonszenvvel emlékezik: „Soha tökéletesebb női alakot nem lehet elképzelni. Olyan volt, mint Thorwaldsen Eufrosinéje: az arca örök mosolygásra gömbölyült; termete magas, ruganyos, karcsú, telt idomokkal. Hangja csengő, mély regiszterű.”²⁶

25 Csak válogattunk néhány franciás kifejezést a század első négy évtizedének hétköznapi használatú színházi szókincséből. Vö. Szómagyarzatok In: Kerényi szerk. 335–343

26 Jókai: A Nemzeti Színház múltjából 1914. 31. (Idézi Fekete Sándor 1973. 226.)

9. Francia műfajok?

A francia klasszicizmus tragédiájának etikai természetű konfliktusa az érzékenyjátékban lassan feloldódik, a romantika francia eredetű színpadi bohózatai a politikai célzatosságot kizáró cenzúra idejében áthidaló megoldást jelentettek, és inkább szoktatták a (magyar) színházba járásra az erdélyi közönséget, mint a keveseknek szóló, ékes nyelvű, de komor (többnyire történeti tárgyú) tragédiák.

Elvárható volna a francia hatás, ha már a bécsi színjátszásra olyan meghatározó volt, de ez a hipotézisünk tévesnek bizonyult. A humoros műfaj a színjátszás, a nemzeti nyelv terjesztése mellett a nemzeti kultúra személyiségeinek népszerűsítését is felvállalta. Ilyen értelemben sok Petőfi-, Kölcsey-, Vörösmarty-szövegre jut a zsebkönyvekben egy *Il baccio* (szerzője Rosen, Szabó szerk. 1869. 51. zsk.).

Az 1845-ös évre szóló (ugyanazon évben Aradon kiadott) Játékszíni zsebkönyv Auber Daniel François Esprit *Bál-éj* című ötfelvonásos daljátékának szöveggönyvét közli, ez Eugene Scribe munkája alapján készült, fordítója Szerdahelyi József (Dózsa-Görbe szerk. 1845. 559. zsk.). A pesti színházban nagy sikert aratott François-Adrien Boieldieu *Párizsi Jánosa*, ezt a komédiát a másság iránti kulturális kíváncsiság tette olyan népszerűvé. Arago és Vermond operája, *Az ördög naplója* Nemzeti Színház-beli siker után a vidék játékindéjebe is bekerült, az 1861-es évre kiadott *Búcsúvérteli Nemzeti Színházi könyv* januártól májusig számba vett 114 produkciója között a február 19-i előadás tanúsítja, ahol is a háromfelvonásos vígjáték vendégművésze Komáromi Alajos volt. (Jakab szerk. 1861. 586. zsk.)

Az a Szigligeti Ede, akinek verssorai aforizmává zsugorítva zsebkönyvmottóvá vált, mint az avíttágból kibontakozott, megújulni képes színházi szerző jelenik meg a korszak színházi sajtóvitáiban – éppen a pályatárs, Egressy Gábor biztatja, hogy maradjon a vaudeville-műfaj közelében: „A körülmények szerencsés összehatása úgy hozta magával, hogy mi most talán egy új színészeti korszak hajnalát éljük, mellynek fölvirrasztásában a legmunkásabb okok egyike bizonyára Szigligeti (...) Azon fordulat, mellyet ő a történeti komoly pályáról a Vaudeville mezejére tön, melly őt a múltból a jelenbe röpité, valóban életének legszerencsebb ötlete, talán végzetének intése gyanánt tekinthető.” Ilyen értelemben a történeti dráma és a vaudeville szembeállítás a nyers múlt és a kulturált jelen képévé válik. A hatásosság érve helyett a korszerűségé didalmaskodik ebben a retorikában.

A francia vaudeville-lel szinte egyidőben váltak közkedvelté a francia társalgási drámák. Itt is érvényesült a bécsi Burgtheater ízlésalakító szerepe: 1849 után a Heinrich Laube irányította társulat gyakran játszott kortárs francia szerzőket, a polgári közönség számára külön vonzerőt jelentettek a kényes témák. (Kerényi szerk. 1990. 394.) Siraudin és Moineaux vígoperettje, a húshagyókeddi mulatságnak szánt *Dunanan úr és fia utazásának* például teljes szövege olvasható az 1869-es kolozsvári *Nemzeti színházi Zsebkönyvben*, méghozzá elég durva szerkesztési megoldással – talán a „borúra derű” elv alapján. – A vígoperett szövege ugyanis a zsebkönyvben egy nemzeti történelmi „emlékeztető”, *Petőfi utolsó költeménye. Szörnyű halál*²⁷ című vers után olvasható, a zsebkönyv záróegységeként „beszerkesztve” (Jakab István–Nagy György szerk. 1869. 605. zsk.).

Kolozsváron is volt tehát hagyománya a francia szerzők színpadi munkáinak! Benke József is fordított. 1824-ben Étienne Nicolas Méhul (1763–1817) *József és testvérei* című operáját mutatták be, ebben a darabban Déryné is énekelt Kolozsváron. Pályi Elek (Lukics Pál) énekelt is franciául!²⁸ Déryné Tisbét játszotta Hugo *Angelójában* 1839. május 8-án, 1843-ban, 1845-ben (a dráma szövegét Eötvös József fordította magyarra). Eugène Scribe *Hó* című operájának szövegét Pályi Elek fordította magyarra, a négyfelvonásos darab 1830. augusztus 20-án került előadásra, ugyanazon szerző *Fra diavolo* vagy *A terracinai fogadó* című háromfelvonásos vígoperáját Szerdahelyi József fordításában 1833 júniusában játszotta a kolozsvári társulat, mert a haramiátéma itthon is, a színházban is sikert ígért. (Lakatos 1977. 123.)

Néhány művet említünk meg, amelyek a zsebkönyvek révén is terjesztik a francia színpadi divatokat: *Erdélyi magyar nemzeti színházi zsebkönyv 1842-dik évre*: (Duveyrier, Anne Honoré Joseph) Melesville – (Bully) Beauvoir, Roger de: *Saint Georges lovag, vagy: a mulát*. Színjáték 3 felvonásban, Ford. Csepregi (Lajos) Kolozsvár (1841. 555. zsk.) 1843 szeptemberében Scribe *Egy pohár víz* című darabját Brassóban adja a kolozsvári társulat: Déryné Malborough hercegnő szerepében lép fel. (561. zsk: Játékszíni zsebkönyv 1847-dik évre), Premieray (Jules Regnault) Julius: *Robin tanár*. Vígjáték 1 felv. Ford. Egressy Béni. Kolozsvár 1847.

A 730-as tétel kolligátum: egy 1844-es szebeni Magyar Játékszíni Zsebkönyvhöz az 1844-ben Kolozsvárt a Királyi Líceum betűivel nyomtatott háromfelvonásos vígjátékot kötötték. Ez nem más, mint a Bayard

27 Ilyen címmel közli a zsebkönyv (Bibliográfia, 605. zsk.).

28 Mellesleg fordításra is vállalkozott, mint sokan a színészek vagy a kardalnokok közül.

Jean François Alfred–Wailly (Gustave, de) szerzőpáros bohózata, a *Nóm és hivatalom* – Tompa Imre fordításában.

Az 590. zsk. címe *Búcsúvételi nemzeti színházi zsebkönyv* 1863-dik évre. Ebben Caraguel C(lément): *A gyertyatartó* című egyfelvonásos vígjátéka olvasható, fordítója Tarnay (Madarassy) Pál volt. A 605. zsk.²⁹ *Nemzeti színházi zsebkönyv* szerint 1868. október 29-én Dumas *A kaméliás hölgye*, 30-án az *Ernani* című darab „ment a kolozsvári színpadon.” (A műsorrend itt sem írja ki a szerző, Hugo nevét, mint ahogy a november 15-i *A notre dame-i toronyőr* című esetében sem – Hugo még emigráns, ha nem is a magyar forradalomból szökött.)³⁰ És a sort folytathatnók.

Maguk a zsebkönyvek is jelzik tehát a francia kultúra valamilyen szintű recepcióját a XIX. században, és aki azokból alkotott magának képet a franciákról, egy incselkedő, a polgári megállapodottságnak fittyet hányó, életszerető, egyszersmind kissé komolytalan emberfajtát ismert meg. A komédizás, a zenés színház elve hatott, a színidirektorok nem sokat kockáztattak műsorpolitikájukkal.

10. Színpad és erkölcsiség

A magyar romantikus dráma Nemzeti Színház-beli megjelenését vizsgáló pályaművében Vértessy Jenő a francia szerzők lassú térnyerésére hívja fel a figyelmet, és jegyzékében a klasszikus szerzők vannak kisebb számban.³¹ Mégis az általa vizsgált tizenhárom esztendő mérlegét megvonva Scribe *Egy pohár vizét* látja a legsikeresebbnek. Scribe a legnépszerűbb francia szerző a zsebkönyvek tanúsága szerint is, a színpadi beszéd, az elmésség és általában a cselvígjáték mestereként.³² Műveiből többször adnak szemelvényt az erdélyi színházi zsebkönyvek is.

29 E műnek a Bibliográfiában az OSzK-beli példánya szerepel.

30 1870-ben tért vissza Guernesey szigetéről Párizsba.

31 Alphonse, Ancelet, Anicet-Bourgeois, Arago, Artigues, Bailly, Barbieri, Bayar, Beauvoir, Bouchard, Clairville, Cognard, Cormon, Courey, Dartois, Dehery, Delapet, D'Ennery, Denvers, D'Eparny, Des Arnold, Deslandes, Desnoyer, Dessoir, Dianux, Duchange, Dumanoir, Dumas, Duperty, Dupin, Duvert, Duveyrier, Etienne, Fourqueot, Fournier, Gozlan, Gramngé, Hugo, Labat, Lafontaine, Laurencin, Lausanne, Lenoir, Leuven, Locroy, Mailau, Mazières, Moreau, Picard, Ponsard, Prix, Pyat, Rosier, Rougemont, Scribe, Soulié, Souvestre, Sue, Théaulon, Vanderburch, Vermond, Xavier (Vértessy 67.).

32 1837 és 1849 között, ha az operaszövegeket és az átírásokat nem számoljuk is, tizenhét vígjátékát tarotta műsoron a Nemzeti színház! (Kerényi szerk. 1990. 307.)

Petrichevich Horváth Lázár, aki a Honderű vezető kritikusaként mit sem tudott kezdeni Eugène Sue, George Sand új irodalmával, Chateaubriand-nál mint „szent öregnél” tiszteleg 1845-ben: „személyesen tisztelkedem ama szent öregnél, ki ifjúságom álmait vezérlé, kinek életem legszebb perceit köszönöm, Chateaubriandnál.”³³ A Victor Hugó-i romantika színpadi átköltésben hat ugyan, de magát a színpadi szerzőt a legkevesebben keresik a publikum tagjai közül. Itt nem érvényesül a Kibédi Varga Áron által megfogalmazott olvasói sztereotípiája, az életrajz építgetése helyett a színházi felszabadult lelkiállapotot, az illúziót magát keresi (önmagát az illúzióban), amikor színházba jár Jókai, Sue, Jósika és a többi olvasója.³⁴

A francia kultúra kompromittálódása a Habsburg birodalmi kultúra hivatalos szervei előtt az 1789-es francia Révolutiontól és a jakobinus diktatúrától kezdve a napóleoni háborúk idején át egészen az 1848–49-es magyarországi eseményekig figyelhető meg. A színpad műsorrétegeiben a klasszikus darabok mellett (tragédiák és komédiák mellett, sokszor azoktól elhódítva a közönséget) egyre inkább jelen van a bohózat.

A Helytartótanács például figyelmeztette a Könyvvizsgáló Hivatalt, hogy a már fél éve tiltott művek közé tartozó *Ruy Blas*nak (Victor Hugo művének) magyar fordítását minden könyvkereskedés büntetlenül hirdeti – tegye meg a törvény megkövetelte lépéseket.³⁵ A kolozsvári magyar színház iratanyagában A Don Salluste de Basan, illetőleg a szolga végszavas „szerepének” sűgőpéldányára ceruzával jegyezték fel a *Gyulai úr és Albisi ur* szavakat – feltehetőleg övék (Gyulai Ferencé és Albisié) volt e két szerep.³⁶ A *Ruy Blast* – Nagy Ignác fordításában – nemcsak ismerték az erdélyi olvasók, hanem ugyanazon év, 1839. június 15-én játszotta is a kolozsvári társulat! (Déryné Mária szerepében lépett fel). A Pesti Nemzeti Színházban különben 1849. május 29-én adták a *Ruy Blast*. Az *Angelo, tyran de Padoue* magyar változatát Nagyváradon először 1836. április 14-én adták (Indig 1971. 265.), aztán három év múlva, de 1872-ig többet nem! Hogy német és francia művek szerepelnek többnyire a korabeli magyar színházak repertoárján, nem újdonság, de a magyar kritika- és drámatörté-

33 PHL: Új levelek Emiliához VI. *Honderű* 1845. I. 98.

34 V.ö. Bánházi Emőke itt közölt tanulmányabeli „zsebkönyv-irodalmi” szerzők „toplistájával”.

35 A felirat eredetileg latin és német nyelvű. Lásd O.L. Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1839. Fons 7. pos. 12.

36 Az 1860-as évek elején dolgoztak ugyanannál a társulatnál, a sűgőpéldány tehát ebből az időszakból származik.

net érdekessége, hogy ez a tény (amely persze a zsebkönyvek műsorrendjében is követhető) mint drámák (pontosabban: nemzeti drámarepertoár-
rok) vetélkedése jelenik meg a kritikai gondolkodásban. Henszlmann Imre egyenesen a Magyar Tudományos Akadémia kisgyűlése elé viszi aggodalmait a kortárs francia színművek erkölcsromboló hatásáról.³⁷

Báró Eötvös József külön értekezést szentel a drámaíró Victor Hugónak.³⁸ Hugo mint szerző a forradalmas időben alkalmasnak tűnhetett a közhangulat zenés színház iránti elvárásai teljesítésére. A szenvedélyek intenzitása, az igazságkereső hős szerepeltetése, a felvilágosító szándék a klasszicizmus színpadi bővületében felnőtt magyar szerzők számára az ideál maga volt. Itt jegyezzük meg, hogy más neve alatt, de mégis az *Ernani*-t adták 1848. április 25-én! A színlap Hugót nem, csak a Verdi-opera librettóját kialakító Piave F. M.-et tünteti fel szövegíróként (Lakatos 1977. 121.).

A reformkori országgyűlések színházi vitaanyagát tanulmányozva tapasztalhatók a magyar megyei politikai elit előítéletességének jelei is: a színház érvényes műsorpolitikájára utalva Veszprém megye követének éppen a francia drámák ellen volt kifogása mint erkölcsrontó művek ellen, általánosan és különösen.³⁹ Bajza is pártolta a francia színművek magyar színpadi megjelenését – színpadszerűségüket, bevált fordulataikat a színi hatás kiváltásában értékként fogta fel, nem mint Henszlmann, aki Scribe-et, Auber d’Artigues-t, de még Hugót is sablonossággal vádolja, hiányolja munkáikban a színpadi hősteremtést-ideálkövetést.⁴⁰

Egy zsebkönyvbeli drámaszöveg persze nem lehet azonos azzal, amit a szépirodalmat közlő könyv a maga sajátos önállóságával képvisel. A zsebkönyvi próza, vers vagy dialógusrészlet, de még a benne megjelent teljes drámaszöveg is kicsit közelebb áll a hétköznapiak rendjéhez: a művészet „kéznél van” – alkalomhoz köthető. Továbbvive ezt a gondolatmenetet: a franciák „élete” ilyen módon közel van – egy színházi este vagy a zsebkönyvolvasmány maga feltárja a kíváncsi előtt.

37 Az előadás *Az újabb francia színiköltészet és annak káros befolyása a miénkre* címmel a Regélő Pesti Divatlapban folytatásokban jelent meg.

38 A *Hugo Viktor mint drámai költő* 1837-ben jelent meg, a fővárosi színház magyar otthonának felépülése szimbolikus jelentőségű évében!

39 Különösen Félix Pyat és Eugène Sue *Mathilde* című drámáját marasztalta el, amelyet Irinyi József fordításában 1842. november 19-én mutatott be a Nemzeti Színház.

40 Szoros kapcsolatot tételez társadalom és művészet között, ilyen értelemben a sablonfordulatokból álló francia színi irodalmat az elsivárosodott francia társadalom természetes tünetének tekinti, ettől a hatástól félti népművelő indulatú kultúrpolitikusként „a színház iskolájába járó” közönséget, kis túlzással: a kiművelendő magyar társadalmat.

Az 1844 évre kiadott *Nemzeti színházi zsebkönyv* Egressy Béni fordításában közöl egy Lukrécia-drámát. Ponsard ötfelvonásos tragédiája itt közölt változatában a zenész fordítóhoz képest meglepően gördülékenyen, mégis veretes magyar nyelven szól a jambus. Egressy Béni, aki a színészek névsorában az „előadó személyek” közé tartozik, aki „operában is foglalkozik” – elrejtőzik a női érzékenységet Racine szenvedélyességével taglaló sodró szópárbaj mögé. A sűgók (Gillyén–Gönczy szerk. 1843. 270. zsk.) úgy ajánlják a darabot, mint ami Párizsban nagy sikert aratott, és mint amelyet a francia fővároson kívül csak a magyar nemzeti színházban játszanak. Ez is a viselkedéskönyvek világa, csak színpadnak nevezik. Olyan elvárásban foglalják össze a sűgók a darab értékét, amely emfatikussága miatt már érthetetlen (milyen az igazi honleány), rá is nehezedik a különben játszható, fordultatos „szomorújátékra”.

A darabot 1843. szeptember 13-án láthatta először a pesti Magyar Nemzeti Színház közönsége: Lucretiát, Catullus nejét Laborfalvi Róza, de Tulliát, Brutus (a darabban Fánecs) nejét a színházhoz frissen szerződött De Cau „Mari” alakította.

„Rabnő: *Asszonyom!*

Virágokkal behintve a terem,

Az asztal megterítve, rajta

Édes borokkal töltött vedrek, a’

Vendégek egybe gyűltenek, csupán

Te hiányzol közüllök.

Tullia: *Megyek, megyek! (Rabnő elmegy.)*

Dobjuk tehát a vigadók közé

*Hazug szívünk, keservvel telt szívünk. (El.)*⁴¹

A darab férfiak harcba szállásával ér véget, nyoma sincs nőnek a jövődöt jelentő, Brutus nagymonológját is hozó utolsó jelenetben. Mert Laborfalvi Róza a negyedik jelenetben a nyílt színen „törrel, melly nála rejtve volt, átdöfi magát”, De Cau „Mari” – Tullia pedig előbb megátkozza csábítóját (a Lendvay Márton alakította Sextust), majd ígéri kísértet formájában való látogatását, tehát távozása balsejtelemmel tölt el parterre-t páholyt, színpadot. Hallgassuk a francia színésznőt fővárosi magyar nemzeti színpadon bemutatkozni a fúriákká lett szentek szavával

41 A zenész műfordító női mondatait, de az egész darabot olvashatjuk a zsebkönyvben (270. zsk. 49.)

(antik római téma, Racine-reminiszcenciák és a darab párizsi előadásainak önérzetnövelő tudata hatnak egyszerre).⁴²

Nem volt igaza Vachot Imrének, hogy színész és közönség alig különbözik egymástól: néha a sugó – gondoljunk a művet beharangozó bombasztikus ajánlásra⁴³ – könyörtelenebb zsarnok tud lenni a legvaskalaposabb kritikusknál. A magyarok franciábbak akartak lenni a franciáknál: a klasszicizmus kori eszményeket – a legelkedvetlenítőbb életterveket mutogatták a reformkori Szendrey Júliáknak...

Pedig ekkoriban a franciák színpadain Scribe *Hölgycsatáját*, Labiche *Olasz szalmakalapját*, az ifjabbik Dumas *Pénzkérdését*, az operaszínpadon például Jakob Meyerbeer *Afrikai nőjét* adták. Táncosnőket, vasalónőket, asszonyi pillantásokat festettek a párizsi festők.

S hogy más jelentést is adjunk tanulmányunk címében a „szín”-nek: a kolozsvári társulat az 1866-os újévre elkészült zsebkönyve a november-decemberben tartott előadások jegyzéke, a kötelező színésznévsor és néhány alkalmi költemény mellett a „főlaptestben” minden bevezető és magyarázat nélkül közli a kilencedik színt az *Ember tragédiájából* (sic!). A zsebkönyv nem tartalmazza a szerző nevét. A Madách-kultuszhoz ily módon nem kívánt a szövegközlés hozzájárulni. A szövegösszefüggésből kiragadott szín, „Páris Greve piacza” (mi most francia színnek nevezzük) a mindenkori politikai ellenzékiiség rémképeként jelenik meg, ráadásul a szín végi guillotin-jelenetet Ádámmal a vesztőhelyen egy Heimweh-tartalmú Szász Károly-dalszöveg elé szerkesztették a zsebkönyvben...

42 „Tullia: Csak egy szót még, 's azonnal távozom. / A megvetés sarából felkelek / Es többé nem panaszklok: ám de mi- / Előtt leszállnék a' holtak honába – / Fölseprem annak mérges hamvait / S elrablom a' dühös lángok közül. / Boszúm ölelve szálllok a pokolra, / Részemre hajtom azt egészen És / Ha majd a' balsorsnak csapásai / Alatt fejed mélyen meggörbülend / Árnyékom akkor hozzád eljövend! – / És most jövel, te égi szent igazság / Elítélt Brutus, és megátkozott! / A' többi majd az én gondom leszen. / Nagy büntetéssel tartozom magamnak / Keményen kell lakolnom, a' miért / Magamról igyen megfeledekzem; / És kincsemet, nevem becsületét / Ily undoknak karába vethetém (*Elmegy.*).”

43 „Ponsard világhíressé lett Lucretiájának fordítása, melynek előadásában a' párisi után minden egyéb európai színpad előtt járt nemzeti intézetünk, úgy hisszük, nem csekély része új évi kedveskedésünknek, mert lehetetlen, hogy a' legmagasabb nőrénny érdemlett apotheosisa szent ihletségre ne költse azon nemzet lelkes hölgyeit, melynek történet-könyvében, véres napjaiból, ha más névvel is, de hasonló szellemmel, a' nő erénnyel párosult hősi szellem számtalan fényesen ragyogó példái, arany emlék-betűkkel följegyezve diszlenek.” (Gillyén Sándor-Gönczy Soma 1843, számozatlan előzéklap.)

Ilyen perspektívából a franciaság a zenebona, a politikai kalandorság, a tömeghisztéria kiváltásának színönimájaként jelenik meg. A nő: forradalmárgódó, erőszakos némbor: „Éva mint rongyos felgerjedt pórő kibontakozik a sokaságból, és egyik kezében törrel, másikkal egy véres fejvel Dantonhoz rohan.” (Babos Károly–Nagy György szerk. 1866. 596. zsk.).

Hugo komolyságot, a nemzeti, társadalmi, emberi missziókat várt el – az 1833-ban publikált *Borgia Lukrécia* előszava szerint – a drámától. E dráma- és színházfelfogás hatása hosszan tartó volt, de kifejtése helyett hadd emlékeztessünk itt arra, hogy Hugo ugyanakkor három csoportot különített el a mindenkor közönségben: elsősorban a nőket, aztán a gondolkodókat, végül a tömeget.

Miféle tükröt tartott a női közönség elé az 1866-os zsebkönyv nőalakjaival? Töprenghetünk a Victor Hugo-féle modell alkalmazhatóságán. Az egyszerűsítés retorikáján ne csodálkozzunk: a nagyszabású színházi zsebkönyvek az első sorozatok (1778–79) óta kísérleteztek a színházi dolgok formalizált megértetésével: hányféle taps, hányféle sügő, hányféle tragédia létezik.

A zsebkönyv a nemzetkarakterológia iránti kíváncsiságunknak is tápot adhat. Szó volt a francia klasszikus kultúra pozitív képéről a XIX. századi magyar színházi miliőben. A XX század küszöbén a franciáság pejoratív értelemben a megtévesztő társadalmi látszatokat, az élvhajhászatot, politikai kalandorságot, pozitív értelemben a nő mivolta iránti eredendő kíváncsiságot, a közösségi komorodás ellenében a magánélet valóságát, a helyzetmegoldó nevetés felfedezését jelentette.

NÉPI VISELET – SZÍNHÁZI VISELET

Az 1865. évre szóló színházi zsebkönyv műsorrendközlése szerint 1865. március 20-án a kolozsvári színházban bemutató volt. Az előadásról a zsebkönyv a következő adatokat tartalmazza: „*Tell Vilmos*. Történeti nagyszerű dalmű 5 felvon. Új jelmezekkel, diszes kiállítással és tánccsal, itt először. Fölemelt árral. A jelmezek Nagy Dezső, főruhatárnok felügyelete alatt készültek.” (Jakab István–Nagy György szerk. 1865. 593. zsk.).

1867-ben, a kiegyezés évében pedig látványos előadást rendeztek a magyar felelős minisztérium beiktatásának alkalmára:

„Márczius 17.

Dísz előadás a magyar felelős minisztérium beiktatása tiszteletére. *Első szakasz: Éljen a hon! Éljen a király! Éljen a minisztérium!* allegorikai képlet változással, új díszleti kiállítással, színes fénnel világítva. Ez alatt *Isten áldd meg, Hymnus* az összes személyzet által. Második szakasz: *Kemény Simon*. Er. Tör. Dráma 2 felv. Harmadik szakasz: *A király áldása*. Koronázási jelenet az előidőkből nagy kiállítással. Felvonások között Komoly magyar táncz Róth Erzsí és Leövey Victoria által.” (Jakab István–Nagy György szerk. 1867. 601. zsk.)

A zsebkönyvek közlése szerint mindkét esemény különleges jelentőségű: a *Tell Vilmos* bemutatója a színház életének lehetett kiemelkedő momentuma, míg a minisztérium beiktatása a nemzet életének létfontosságú állomását jelenti, amely előtt a színház is hódolt a maga eszközeivel, egy látványos díszelőadással. A két színházi eseményt összekapcsolja a róluk való tudósítás módja, a kellékek pazarságának, a látványelemek különlegességének hangsúlyozása. A Schiller-bemutató kapcsán új jelmezekről és díszletről olvashatunk. A kellékek új voltának kiemelése s nem utolsósorban a „fölemelt ár” mind arról hivatott meggyőzni, hogy a nézők – a korabeli színházi viszonyokhoz képest – díszletekben és jelmezekben gazdag és látványos előadást csodálhattak meg. A minisztérium beiktatásának tiszteletére rendezett díszelőadás egyesíti magában azokat az elemeket, amelyeket a köztudat a magyar nemzet szimbólumaiként ismer: a Himnusz, a korona, a nemzeti történelem s a nemzeti nyelv. Természetesen egy ilyesféle ünnepség elképzelhetetlen a nemzethez való

tartozás egyik legfontosabb jele, a nemzeti viselet nélkül. Bár erre szövegünk explicite nem utal, a három „szakasz” mindegyike feltételezi és megköveteli a nemzeti viseletet.

Mindezek arra engednek következtetni, hogy a színjáték korántsem csupán egyszeri, lineáris történet, cselekvések sora, hanem egyszerűsmind látványosság, amelyben a látványelemek már önmagukban önálló jelentést hordozhatnak, illetve esetenként a színjáték világán belül dominánsakká is válhatnak. A színházi illúzió megteremtésének, a nézői figyelem megragadásának hatékony eszközei tehát a díszletek és jelmezek. A tárgyi elemeknek erre a funkciójára reflektál a Gothai Színházi Almanach egyik értekezése: „So lange das Auge die Thür eines der fünf Sinne bleibt, wird es eben so gut Täuschung heischen, als ein jeder der vier andern Sinne sie verlangt. Es giebt zwar zuweilen Fälle, wo allenfalls auch ohne Auge, Befriedigung eines, oder aller anderen Sinne, zu erlangen ist, aber gewiß dieser Fall wird nie bei einem Zuschauer eintreten, der voller Erwartung ins Schauspielhaus tritt, um sich täuschen zu lassen. [...] Wenn nun das Auge verlangt, so gut, als jeder andrer Sinn, befriedigt zu werden, so ist es die nothwendigste Pflicht des Schauspielers, diesem Verlangen so gut als jedem andern Verlangen, das mit Recht geschieht, Gnüge zu thun. [...] Nicht genug, daß er seine Rolle memorirt und studirt hat, daß Stimme und Aktion mit einander harmonisieren und in seiner Phantasie, gleichsam zusammen aufgewachsen sind, – auch seine Kleidung muß in die Zeit, in die Lage gehören, wohin er sich versetzt hat, um seine Zuschauer dahin zu versetzen.”¹

Az értekezés ismeretlen szerzője a nézői elvárásokhoz való igazodásról, illetve a színházi illúzió megteremtésének lehetőségeiről értekezik az öltözetekkel kapcsolatban. A díszleteket és jelmezeket a színjáték fontos

1 „Addig, amíg a szem az öt érzék egyikének ajtaja marad, éppúgy megköveteli az illúziót, mint a másik négy érzékszerv bármelyike. Vannak ugyan néha esetek, amikor a szem nélkül is az egyik vagy másik, vagy akár mindegyik érzékszerv igényeinek eleget lehet tenni, de ez az eset sosem fog annál a nézőnél fellépni, aki az illúzió iránti elvárásoktól telve a játékszínbe belép. [...] Ha a szem – bármelyik más érzékszervhez hasonlóan – megköveteli, hogy igényeinek eleget tegyenek, a színjátékos legfontosabb kötelessége, hogy ennek az elvárásnak éppúgy megfeleljen, mint bármely más jogos igénynek. [...] Nem elég, hogy szerepét memorálta és tanulmányozta, hogy hang és cselekedet egymással harmonizálnak, és hogy fantáziájában egyszerre születtek meg – öltözetének is abba az időbe és helyzetbe kell tartoznia, ahová ő magát helyezte, mégpedig azért, hogy a nézőt is abba a korba ragadja.” (Ford: János Szabolcs. Lásd: Einige Bemerkungen über Schauspieler-Kostum. In: *Theater Kalender auf das Jahr 1786*. Gotha. 23–28.)

látványelemeiként határozza meg. Díszletek és kosztümök mint optikailag hatásos elemek segítik a színművészetet kifejező szándékaiban; mindkettőnek az a szerepe, hogy a drámai művet érzékletes, szuggesztív vizuális módon közvetítse. Ezért a jelmezeknek szervesen kell illeszkednie a színpadképbe, a látványelemek összességének pedig meg kell felelnie a színpadi történet különböző körülményeinek.

Azt, hogy a díszlet és a jelmez önálló jelentést is hordozhat, szerzőnk még nem ismeri fel. Mindenesetre a kortárs színháztudomány már ilyen nézőpontból közelít a színjáték tárgyi kódjaihoz. Székely György a színjátéktípusok leírásáról és elemzéséről szóló művében tizennégy olyan szempontot jelöl meg, amely szerint bármely színjátéktípus leírható és elemezhető. (Székely 1963.) Így a színjáték világának alkotói az olyan elemek, mint a játék alkalmá és helye, a közönség, a játékos, a játékeszközök stb. A játékeszközök sorába a maszkok, jelmezek és kellékek kerülnek. A színháztörténeti kutatás azért nem mondhat le ezen eszközök vizsgálatáról, mert ezek leírása nélkül nem valósítható meg egy komplex elemzés, hisz a színjátékmű világán belül ezek a tárgyak önálló jelentésre tesznek szert.² Ennek a tételnek szemiotikai szempontokkal kiegészített megfogalmazását adja Bécsy Tamás: „A színjátékmű világát nem csak a színészek építik föl, összetevő eleme a díszlet, kosztüm, bútor, fény, zene, zöreje stb. Ezek azonban soha nem lehetnek a felidézett alakok társadalmi létrétegének valamely részétől függetlenek; ezzel, ennek valamely részével viszonyban kell lenniük. Ha pedig viszonyban vannak, jellé válnak. [...] És ha jellé lesznek, akkor szükségszerűen jelentésük is lesz. A díszlet éppúgy nem pusztá fakeret és vászon, mint ahogy a fény, a zörejek, vagy egy asztal, szék, könyv stb. nemcsak önmaga. Mindezek önmaguk tárgyszerűségéhez képest többletjelentést hordoznak, akár az alakok közötti viszony tartalmával megegyezőt, akár azokkal ellentéteset vagy azoktól különbözőt.” (Bécsy 1988. 110–111.)

A jelmez a legfontosabb azon színházi elemek közül, amelyek együttesen meghatározzák a színész külső megjelenését. A figura első azonosí-

2 Mindez persze csak akkor igazán lehetséges, ha rendelkezésünkre állnak olyan források, amelyek segítségével rekonstruálható egy színházi előadás. Az újkori és kortárs színház kutatója számára gyakorlatilag korlátlan lehetőséget jelentenek a különböző hang- és képfelvételek. Mindezekkel a XVIII–XIX. század színházának kutatója nem rendelkezik, így csak írott forrásokra támaszkodhat. A jelmezekről azonban forrásaink eléggé szűkszavúan tudósítanak. Részletes leltár csak kevés maradt ránk, így a jelmezekről csupán a színészi emlékiratok, drámaszövegek, színpadok, zsebkönyvek utalásaiból, illetve kikövetkeztetéssel tudhatunk.

tása a jelmez alapján történhet: a báborszínű palást a király (a Mérey-jegyzék *király szín* dolmányt is tartalmaz!), a csuha a szerzetes, a páncél a lovag attribútuma. Jelmez és szerep ebben a konstellációban specifikus módon egészíti ki egymást. Ezt fogalmazza meg az 1781-es Gothai Színházi Almanach jelmezekről szóló írása: „Die Kunst, dem Charakter seiner Rolle gemäß, auf dem Theater zu erscheinen, ist an sich selbst kein so unbedeutender Gegenstand, als man wohl denken möchte. Der Schauspieler der die Szene betritt, kann fast keinen größern Beweis geben, daß er seine Rolle versteht, als wenn sein Aeusserliches damit übereinstimmt. Der erste Blick des Zuschauers haftet darauf, und manche Akteurs verdanken den guten Ausschlag einer Szene, mehr ihrem Anzüge, als ihrem Spiel.”³

Az öltözködés szimbolikus értékéről szóló tanulmányában Bo Lönqvist abból a tételből indul ki, hogy a ruhadarabok az emberek értékítéleteit tükrözik, „ez részben az öltözet megjelenéséből és összeállításából derül ki, részben pedig abból, hogy mennyire fontosak az egyes ruhadarabok és öltözékek az egyén, illetve a csoport számára a szimbolikus értékek létrehozásához, fenntartásához és megváltoztatásához” (Lönqvist 1980. 263.).

A hagyományos értékrendszerek által teremtetett öltözködési módok mind az egyén, mind a csoport által ismertek és elfogadottak (l. népviseletek), az új értékrendszerek alkotta öltözködési módokat viszont kívülről erőltetik az egyénre.

Annak függvényében, hogy a ruhadarabok szimbolikus értéke mennyire könnyen dekódolható a kívülálló szempontjából, Lönqvist két csoportot különít el: az úgynevezett „hivatalosan kommunikatív” öltözetek, illetve a rejtett szimbolikus értéket hordozó öltözetek csoportját. Az első csoportba olyan öltözetek tartoznak, mint az egyenruhák, rituális öltözetek, munkahelyi öltözékek, vallási és ideológiai csoportok öltözékei stb., tehát olyan ruhadarabok, amelyek csak bizonyos helyzetekben töltenek be szimbolikus funkciót. Ahhoz, hogy ezek az öltözetek jelértékűvé váljanak, szükséges, hogy mind viselőjük, mind a viselőt néző sze-

3 Annak tudománya, hogy a színész szerepének megfelelő jelmezben jelenjék meg a színpadon, önmagában nem olyan jelentéktelen dolog, mint azt gondolni lehetne. A színész, aki a színpadra lép, nem adhatja jobb bizonyítékát annak, hogy szerepét megérti, mint hogy külseje ennek megfelel. A néző első pillantása erre tapad, és sok színész sokkal inkább öltözetének köszönheti egy jelenet jó végkimenetelét, mintsem játékának. (Ford: János Szabolcs. Lásd: Vom Costume. In: *Theater Kalender auf das Jahr 1781*. Gotha. 88–89.)

mély azonos kóddal rendelkeznek. (Lönnqvist 1980. 263.) Az öltözékek másik csoportja a rejtett, azaz csak a viselettörténeti kutatás során felfedhető szimbolikus értékű ruhadaraboké. Ez utóbbira a szerző példája a finn női kalapviselet köréből származik: Finnországban kezdetben a kalap a nemesség kiegészítő öltözéke volt, a nem nemesi csoportok körében az 1920-as évektől terjedt el, és egyben a társadalmi státuszváltozás kifejezőeszközeként is funkcionált. (Uő. 267–69.)

A viselet tehát többé-kevésbé explicit módon informál arról a szerepről, amelyet hordozója játszani akar, de ugyanakkor a szemlélőben bizonyos elvárásokat támaszt az egyén viselkedését illetően. Viselet és szerep specifikus viszonya tehát már a viselet társadalmi jelentésében is körvonalazódik. Ugyanígy működik ez a viszony a színházi jelmez esetében: a színházi viselet funkciói és azok a funkciók, amelyeket a ruházat a szociális életben kifejt, messzemenően megfelelnek egymásnak. A jelmez mindig utal arra a szerepre, amelyet a színész megjelenít, így a színpadi folyamat fontos hatástényezőjévé válik.

Mindennapi viselet és színpadi jelmez viszonya azért is specifikus, mert – egyes vélemények szerint – minden ruházat, viselet eredetileg teátrális funkciókat töltött be. A *teatralitás* interdiszciplináris kategóriaként értelmezhető, s olyan viszonyfogalomként fogható fel, amely a színháznak a művészeteken kívüli területek bizonyos magatartásaihoz fűződő dinamikus viszonyát jelöli.⁴ Ilyen például az önmegmutatás a mindennapokban, a szociális szerepjátszás, a rendezvényeken való magaviselet stb. A különleges alkalmakra való ruhák – báli ruha, gyászruha, szabadidőruha, munkaruha stb. – pontosabban úgy írhatók le, mint különböző társadalmi szerepeknek megfelelő viseletek. Ahhoz, hogy az egyén egy közösségen belül egy bizonyos szerepet „eljátszhasson”, szüksége van egy bizonyos öltözetre, amely ennek viselőjét mint egy bizonyos szerep hordozóját jelöli: kultúránkban a fekete ruházat jelöli a gyászolót, a csuha a szerzetest, az uniformis a katonát stb. Tehát amikor valaki egy bizonyos szerepet kap, akkor nemcsak az ebből következő sztereotíp viselkedést kell felvennie, hanem gyakran egy bizonyos öltözetet is, amelynek még csak nem is kell rendelet által egységesítve lennie ahhoz, hogy

4 A teátrális helyzet azon értelmezéséből indulok ki, amelyet Eric Bentley a következőképp fogalmazott meg: „*A* megszemélyesíti *B*-t, *C* pedig figyel”. A lényeg tehát az, hogy az *A* valaki olyat játszik, aki nem önmaga, s ezáltal jellé válik, s mindez valaki előtt zajlik. Az, hogy egy esemény teátrálisnak minősül-e vagy sem, sokban függ tehát a nézőtől, ennek ismereteitől, az eseményekhez való viszonyulásától is. (Bentley 1998. 123.)

funkcionálni tudjon. Ezek szerint „jelmez” és „szerep” a társadalmi életben is egységet alkotnak, az öltözködés technikailag, illetve funkcionálisan lehetséges variánsai különösen alkalmasak az egyén különféle szerepeinek megfelelő cselekvési minták alátámasztására. Az öltözködés a kommunikálható szerep eszköze.

A jelmez, a viselet minden esetben azzal a funkcióval rendelkezik, hogy megmutassa az egyén, a figura, a szereplő identitását, éppúgy, mint a társadalmi életben a ruházatnak is az a szerepe, hogy viselőjének társadalmi funkcióját jelezze. Ennek az általános funkciónak a betöltésére a ruházat és a jelmez azért felelhet meg, mert egy specifikus jelentésteremtő rendszert hoznak létre, amelynek egységei az anyag, a szín és a forma. Ezeknek az egységeknek a segítségével a viselet és a jelmez olyan jelentéseket tud teremteni, amelyek az egyén (szereplő) identitására utalnak.

A viselet tehát tárgy és jel egyben, azaz gyakorlati funkcióján túl másodlagos – szimbolikus, esztétikai, mágikus vagy akár erotikus – funkcióval is rendelkezhet. (Bogatirjov 1986. 91.)

Az öltözet szimbolikus értéke a rituális ruhacserékben a legeggyértelműbb: az átmeneti rítusok közül a lakodalomnak önálló, kiemelt mozzanata a menyasszony átöltöztetése, mivel a menyasszonynak a leányok sorából az asszonyok sorába való bekerülését viseletének felcserélésével fejezik ki. A viselet mellett a hajviselet – lebontott haj helyett konty – illetve egy szimbólumértékű tárgy, a koszorú eltávolítása is az új állapot kifejezőeszközei.

A viseletnek sem a gyakorlati (a hideg, a fagy, a nedvesség stb. elleni védelem), sem pedig a mágikus funkciói (amelyek a természetfölötti erők elleni védelemben nyilvánulnak meg) nem képezik vizsgálódásunk tárgyát, mivel a színházba való átmenet folyamán a ruhadarabok elveszítik praktikus/mágikus funkcióikat, és szimbolikus funkcióknak tesznek eleget. A színházi jelmez mindig az X figura ruházatát denotálja. Ebből következik, hogy a jelmez az X figurára vonatkozóan átveszi azokat a jel-funkciókat, amelyeket a társadalmi életben a mindennapi ruházat viselőjére nézve megvalósít, ugyanakkor a színházi jelmeznek eleget kell tennie egy sor specifikus jelfunkciónak is. Mivel a színházi jelmeznek nem célja a különböző praktikus funkciók betöltése, az olyan ruhadarabok színpadai viseletét, amelyek elsősorban ilyen funkcióknak tesznek eleget – mint például esőkabát –, speciális okok indokolják: utalhatnak a darab cselekményének körülményeire, avagy a szereplő egyéniesítésének eszközévé is válhatnak. A színházi viselet két speciális szereppel is rendelkezik, amennyiben historikus és mitologikus jelentést közvetítő funkci-

óknak kell eleget tennie: a viselet utalhat egyrészt a korra, amelyben a cselekmény játszódik, de a történeti jelmez egyúttal lehet a tipizálás eszköze is: egy történeti típus – pl. a reneszánsz ember, a rokokó ember stb. – jelölőjévé válhat. A jelmez utalhat mitológiai kódokra is, amelyek istenek, angyalok, ördögök külsőjét szabályozzák.⁵

A viselet szimbolikus funkciói azok, amelyek az egyén identitására, illetve a társadalmi struktúrán belül elfoglalt helyére utalnak. A továbbiakban – a viselet társadalmi és színházi jelentésének a fentebbiekben körvonalazott összefüggését figyelembe véve – a viselet és jelmez különböző funkcióinak a társadalmi életben és a színházban való megnyilvánulásait vizsgálom néprajzi és színháztörténeti adatok felhasználásával.

Mivel minden kultúra eltérő öltözködési szokásokat és előírásokat mutat fel, a ruházat nemzeti és regionális identitás jelölője lehet. Ennek a funkciónak leginkább és leglátványosabban azok a ruházati formák felelnek meg, amelyeket nem érintenek a különböző divatváltozások, vagyis a különböző nemzeti és regionális viseletek. A néprajzi csoportokként, sőt még falvanként is eltérő népviseletek természetesen a regionális identitás jelölői. Ezt a funkciót a népviselet–városi viselet szembeállítás is igazolhatja: a városi emberek „többé-kevésbé tetszőleges, személyes ízlés szerint megválasztott öltözeeteivel szemben, egy-egy viseletben járó falu a közös szabályok szerinti öltözködésre ad példát” (Flórián 1997. 587–590.). A kontextusukból kiszakított, színpadra vitt népviseletek – például a népszínművek esetében – vagy az alábbiakban tárgyalandó „magyar ruha” épp ezekkel a szimbolikus funkciókkal nem rendelkezik, csupán sematizált, stilizált változatai eredetijüknek.⁶ Mindazonáltal a színházban sem veszítik nemzeti identitást jelölő funkciójukat. A XVIII. században a nemzethez való tartozás kifejezői voltak az olyan másodlagos jelek, mint például az öltözet, szokások stb. S a színház mint társadalmi intézmény keretet adhatott e jelfunkciók megnyilvánulásának. Ebben az értelemben a színház a nemzeti jelleg manifestálásának intézményes keretévé válhatott. Erről tanúskodik Kazinczy Hamlet-fordításának előszava: „...ímé közelítő ló-kopogást hallok, a' lobogó kalpag, a' sűgár kótsag-toll, az idegen szabású hosszas tóga helyjett fel-öltött kato-

5 A színházi kódrendszernek napjainkban legátfogóbb, szemiotikai szempontú elemzése Fischer-Lichte 1994. Számunkra azért bizonyult jól hasznosíthatónak, mert elemzése során történeti anyagra is támaszkodik.

6 A népviseletek alkalmi használatáról értekező tanulmányában Halasy Márta egy konkrét példán, az Erdélyrészi Kárpát Egyesület 1896-ban, Kolozsváron megrendezett néprajzi bálján mutatja be ezt a jelenséget. (Halasy 1989.)

nás sagum, a' tsillámló széles kard, 's tarsolyain vissza-nyert koronánk' képe vagy az őr-bagoly, a' tárogató súp' keserves emlékezetű hangja, a' kard-tsörtetés, az ágaskodó lovak nyerítése... Hazámnak kegyelmes Istenségei! Mi ez illy hirtelen? illy véletlenül? – [...] Ímé Férfijaink és Asszonyaink elhányták a kölcsönzött öltözetet; el-állottak a' káros idegen szokásoktól, most már, nem úgy mint ez-előtt kevéssel, gyönyörködve beszélnek azon a' Nyelven, a' mellyen Etele és Etelka beszélt. (...) de ki ne fakadna örömsikoltozásra, midőn el-rontsolt, el-taposott Nemzetünk ismét fel-emeli a' porból fejét, és vissza-véven Nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a' miről az-előtt fél esztendővel a' gyenge hit álmodni sem bátorzkodott, egy szabad Nemzet, egy tulajdon törvényeivel, nyelvvel, ruhával bíró Nemzet...”

Nyelv, viselet és szokások nemzetkonstituáló szerepe áll Cserey Ferenc nemzethalál-víziójának alapjánál is. Ezek pusztulásával, elhagyásával maga a nemzet is megszűnik önálló nemzetként létezni, elkorcsosul, a művelt nemzetek szolgájává válik: „Vannak köztünk is Polgár Társak! oljak kik se aszt nem akarják hogy Emberek, sem aszt hogy igaz Magyarok légyünk. Vannak elegenden kiknek esztelen Intézete, és fortélyos intselkedései által előbb Nemzeti össi Characterünk, azután Öltözetünk, Szokásaink el enyésztetvén végre lassan, lassan Nemzeti Nyelvünkül is meg akarnak fosztani azért: hogy a Bárdolatlanságnak vadságába borulván néhány idegen Nemzetet rosszba maimozo Magyar nevet bitanglonak tetszéseit teljesítő és Intéseire Szolgai módon figyelmező Vasokat, és mozgo Maschinokat formáljanak belöllünk.” (Cserey é.n.)

A pesti magyar társulat jelmezlistájának – az ún. Mérey-féle jegyzéknek – a kiadását Bayer Józsefnek köszönhetjük. (Bayer 1891.) A *Magyarországi Nemzeti Játzó Társaság Köntösseinek Laistromának* első és második tételét a mai, illetve a régi magyar ruhák adják. Ez érthető is, hisz a színház kezdettől fogva hazafias intézményként lépett fel, s így a magyar történelmi múlt is megjelent a színpadokon. S ez nem is volt feltétlen követelmény, hisz sok esetben a színpadról hangzó magyar nyelv, illetve a látvány vált a legfontosabb hatástényezővé, ahogy erről a Hamlet-fordítás előszava is tanúskodik. A hazafias programnak felelnek meg az olyan darabok, mint *Az arany pereczek*, *Bátori Mária*, *Etelka Karjelenben*, *Zrínyi Miklós* stb. A lajstrom „rég” és „mostani” magyar viseleti ruhadarabjaiból összeállítható az a XVIII. században keletkezett öltözetegyüttes, amelyről Flórián Mária mint „magyar ruhá”-ról ír. A ruhatári alapelejtár vonatkozó adatai tehát a következők:

A)

Régi magyar

1. Virágos fél selyem magyar dolmány, sárga csipkével, nagy gomb.
2. Alma szín zöld dolmány sárga paszamantal.
3. Tenger szín materia dolmány, sárga paszomantal.
4. Megy szín materia dolmány, sárga paszom.
5. Sárga *kráddli* dolmány.
6. *Király* szín materia dolmány, fehér pasz.
7. Habos megyszín materia kurtább dolmány, sárga pasz.
8. Kék materia dolmány, rövid.
9. Kék *kasztor* kurta dolmány.
10. 5 hosszú dolmány bagariából 2 veres, 2 zöld, 1 sárga (ócskák).
11. 3 süveg *felberből*.
12. 5 magyar öv.
13. Egy pár csizma veres materia.
14. Megy színű materia hosszú mente, sárga pasz.
15. Alma szín mente, fekete prém, fehér paszom.
16. Világos kék materia mente, sárga pasz.
17. Egy gallér fehér *felberből*.

Mostani Magyar

18. Gránát szín hosszú mente, ócska.
19. Kék posztó mente, sárga gomb, sárga pasz.
20. Veres posztó, kurta dolmány, fehér pasz.
21. Veres posztó nadrág 2. egy paszamántos.
22. Alma szín materia nadrág, fehér pasz.
23. Fekete, civilis hosszú mente, dolmány, öv.
24. Materia civilis mente, *nyertz* prémmel.
25. Par szín újjas, és újjatlan dolmány és egy nadrág.
26. Fejér *flaner* nadrág, veres pántlikával.

Különbféle

Két magyar kard, és 1 civilis, ros.
Egy csomó gomb.

B)

Debreczeni köntösök.

Veres uniformis kaput 2.

5 katona nyakravaló.

Egy pár *klápli*. (Lábjegyzt. Hajtóka [Aufschlag] katonaruhához.)

C)

Pesten szaporodott.

Király szín dolmány, sárga pasza.

buza virág szín dolmány, fehér paszom.

Világos zöld dolmány, sárga keskeny pasz.

2 setét kék nadrág, rekli és lajbli.

1 pár fehér paszamántos csizma.

2 veres nadrág, sárga pasz.

egy öv paszamántos.

2 Tiszti csákó arannyal.

2 forgó.

kék materia mente nadrág dolmány fehér pasz.

kék materia mente nadrág dolmány fehér sinorral.

setét zöld *stikkerezett* mente lajbli, nadrág nyertz prémmel.

Kávészin mente nadrág dolmány.

barack virág szín *stikkerezett* mente, dolmány, nadrág.

Megy szín selyem mente, lajbli nadrág nyest prémmel.

Fejér *stikkerezett* lajbli.

Kék posztó mente *felber* prémmel, hozzá lajbli, nadrág.

6 megy szín materia magyar dolmány.

1 nagy fekete dolmány.

1 veres csizma réz sarkantyúval, sárga pasz.

1 stabalis tisztnek való *kupli* csattal.

D)

Szegeden szaporodott.

Fekete hosszú magyar mente.

Fekete posztó mente, lajbli *kazimir* nadrág.

Liberia dolmány fehér sinorral, más sárga sinor.

Egy huszár kék mente.

5 régi magyar dolmány.

Két sárga sinor öv.

Egy gyalog tiszti öv.

1 kék katona nadrág, s 1 veres.

1 gyalog kard *kuplival*.

A Bayer által közölt ruhatári jegyzék párszavas leírásainál bővebb információt a fennmaradt ábrázolások nyújtanak. A képhagyomány több forrás-típusa közül – mint kéziratot vagy nyomtatott gazdaságföldrajzi, népismereti munkák, gazdasági szakkönyvek, kalendáriumok, térképek – Cserbák András és Gáborján Alice XVIII. századi kéziratot és nyomtatott térképek figurális díszítéseit dolgozta fel. (Cserbák–Gáborján 1990.) A „magyar ruha” viseletdarabjai közül ebben az anyagban a következők fordulnak elő: süveg (csákó), nyakravaló, zsinóröv, dolmány, mente és csizma. Ezen viseletdarabok rövid bemutatásánál az idézett tanulmány adatait használom fel.

A süveg keleties, henger formájú fejfedő, szorosan rásimuló széles karimával. Ha a karimát rézsutosan bevágták, csákós süvegnek nevezték. Később e második forma önállósult, a *csákó* szó csakhamar ezt a fejrevalót jelölte. A csákóra vonatkozólag Nagy Géza a következőket írta: „A csákót legelőbb (1757) a Nádasdi huszárok viselték. 1769-től pedig a többi huszárezrednél is fölcserélték vele a kalpagot, s csakhamar Európa-szer- te átvette a hadsereg a magyar nevével együtt. Ezen időben a csákó már teljesen a katonai viselethez tartozott, a század közepén azonban még a nép közt is sokan hordták...” (Cserbák–Gáborján 1990. 56.)

A *nyakravaló* divatja a XVII. század végi európai viseletben kezdődik. Ekkor fehér, gyakran csipke. A XVIII. században vegyesen fehér vagy fekete.

A magyar ruha egyik legjellemzőbb eleme a *dolmány*, amelyik *zsinór- övvel* van leszorítva. E keleties övfajta legkorábbi magyar ábrázolását az úri öltözet részeként ismerjük, 1645-ből gróf Esterházy Miklóson látható. A zsinóröv katonákhoz, szolgákhoz is elkerült. A zsinóröv a magyar viselet szerves részévé vált, a Mérey-gyűjtemény szerint a pesti társulat törzs- vagyonában öt „magyar öv” is volt.

A dolmány fölött viselt *mente* a paraszti viseletnek ritkábban tarto- zéka, lassan a női viseletbe is átkerült. Általában prémmel (fekete, fehér) van szegélyezve, az alatta lévő dolmányhoz hasonlóan zsinórozással dí- szített. A XVII. században a zsinóros dolmány és sötét prémmel szegett mente a magyar vitézi viselet része volt.

A *csizma* a török hódoltság korában került a magyar viseletbe, erről tanúskodik a szó oszmán-török eredete. A XVII. században a paraszto- knak tilos volt a kordován és karmazsin bőrből készült csizmákat viselni. „...mesteremberek, Ruralis Personak, Aszony Emberek és Szolga rendek ... Karmasin, Kordovany Czizmakban ... Az illen draga Öltözetekben jár- ni ne mereszbellyenek...” (Eperjes, 1666. Cserbák–Gáborján 1990. 70.). Soós Márton *Etelka-dramatizálásának* előszavában – feltehetőleg a kész- leték ismeretében – részletes jelmezelőírásokkal szolgált, amelyek szerint

a főrangú asszonyok magas sarkú, a szolgálók patkós, fekete vagy más színű csizmát viseljenek (Kerényi 1990. 75.).

A *négyszögletes gallér* a klasszikus magyar cifraszűr jellemzője, de vannak olyan adatok is, amelyek azt mutatják, hogy e gallérforma a múltban nemcsak a szűrhez kapcsolódott, ugyanis már a XV–XVIII. században változatos formájú úri felsőruhákon is előfordult. Egy XVI. századból való rézmetszet magyar főurat ábrázol I. Ferdinánd udvarában, mentéjén négyszögletes gallér látható. XVII. századi ábrázolásokon magyar urak hosszú mentében láthatók, négyszögletes gallérral (Cserbák–Gáborján i.m. 66–67.). Csak feltételezhetjük, hogy a Mérey-jegyzék tizenhetedik tétele, a „gallér feje *felberből*” a magyar viselet kiegészítője lehetett.

A fenti felsorolásban együtt szerepel valamennyi öltözetet alkotó elem, amely az évszázadok folyamán – kisebb-nagyobb formai változásokon átesve – mindvégig a „magyar” ruha alkotója volt, s a külföld is eként érzékelte. A külföld szemében igazán magyarnak a nemesi öltözetegyüttes, illetve annak huszáruha változata bizonyult. A bécsi udvar magyar nemesi viseletét fedi a „magyar ruha” megnevezés, amely széles népszerűsége katonai egyenruha formájában tett szert. Az, hogy a bécsi udvarban elfogadott volt a magyar ruha, egyáltalán nem jelentéktelen tény, hisz a császári udvar sokáig nem tudta felejtetni az osztrákellenes magyar érzelmeket, hiába vettek részt a magyar huszárok is Bécs felszabadításában. Megemlítendő az a tény, hogy a XVIII. század elején Bécsben tilos volt magyar karakterű, illetőleg huszáruhát viselni. Legfeljebb gyerekek vehettek fel huszár- vagy dragonyosjelmez karnaválok alkalmával. A magyar ruhával szemben megnyilvánult ellenséges hangulat csak 1740-től enyhült, amikor a Nagy Friggyessel Sziléziáért folytatott küzdelem hősei épp a magyar nemesek, illetőleg a magyar huszárok lettek. A bécsi udvarban ennek következtében megjelenhetett a magyar gárda is a többiekétől messziről megkülönböztethető skarlátvörös uniformisában. A hímzett dolmány a széles övvel, a prémes, vállra akasztott mente valóban kiríhatott az udvari környezetből. A magyar ruha tehát nemcsak részleteiben, hanem teljes XVIII. századi egységében udvarképessé vált, ha alkalomhoz kötve is, egy császári-királyi udvar gáláján szerepelt. A látványos aranyos zsinórozású huszárijelmez a császári-királyi udvar ruhatárába is bekerült: Mária Terézia a magyarok iránti háláját azal is kifejezte, hogy koronázásakor ő maga és József is magyar gálában jelentek meg, sőt Józsefet a későbbiekben is a magyar huszárok viseletében járatta (Flórián 1991. 341.). A nemesi öltözet ünnepi változata ezt követően már csak gálaként került elő, a rendszerint nemzeti színezetű tör-

ténelmi események jelmezeként. A magyar nemesi öltözetegyüttes végül teljes egészében gálaöltözetként nyert létjogosultságot a bécsi udvarban, huszárruha változatban pedig katonai uniformisként jelentkezett más népek öltözködési struktúrájában. Ezt a folyamatot már csak betetőzi, hogy a polgári divat is átvette, magába ötvözte a magyar huszárruhára jellemző vonalakat, díszítményeket.

Ugyancsak Flórián Mária tanulmányában olvashatunk a magyar stílusnak az európai hadseregek uniformisára tett hatásáról: a walesi herceg a furcsa ruhák iránti szeretetétől indítva öltöztette saját huszárait a magyarokéhoz hasonló egyenruhába; huszárcsákót, mentét, dolmányt és tarsolyt viseltek a Cumberland-, Luckner- valamint a hesseni huszárok; a német huszárok viseletének magyaros darabjai pedig a széles szalagöv, a dolmány, a mente és a tarsoly. (Uo.) De nem csupán a különböző nemzetek katonai uniformisára tett hatásról számolnak be a viselettörténeti írók, hanem a „magyar ruhá”-nak a nem katonai életben betöltött szerepéről is: házi szolgák, inasok viseletdarabjain, illetve iskolai egyenruhákon – elsősorban angol, olasz és holland példákon – is kimutathatók a huszáröltözet főbb jegyei. Az angol udvarházak rendszerint néger ajtónállója zsinóros dolmányban feszített, akárcsak William Hickey indián szolgája 1772-ben, aki zsinórozott libériában járt „à la hussar.” (Uo.) A „magyar ruha”-divatról a korabeli sajtóból is tájékozódhatunk: a „híres pesti szabók, Jámbor Endre, Kostyál Ádám a Napkelet és a Férfi Divatközlöny lapjain bemutatott Zrínyi-, Hunyadi-, Kölcsey- és Árpád-mentéket, Hunyadi-palástot, Kazinczy-atillát, Zrínyi- és Dobó-fövegeket varrtak a hazai és külföldi „magyar ruha”-rajongóknak”. (Uő. 342.)

A magyar ruháról, ennek jelfunkcióiról és európai népszerűségéről – csupán a külsőségekre való korlátozódás miatt kis rosszállással is – ír Pázmándi Horvát Endre 1815-ben megjelent, s több kiadást is megért „szózatá”-ban:

*„El-nézek sok büszke Magyart: azt véli, ki-pödrött
Bajsza, ezüst gombbal ki-rakott dolmánya, sinór-öv,
Kalpag, arany füsttől tündöklő kardja, Magyaroknak
Hirdetik őt. Mind kérges ezek, kitsiny érdemek arra,
Hogy benne magyaros létünk’ helyhetni lehessen.
Nézd Európának tsínosb Országait, ők is
A’ magyar öltözetet betsülik: hát őket is Árpád’
Vére közé kevered, ‘s Magyaroknak tartod-e őket?
Látni elég majmot katzagányban, Themse’ körétől*

*Fogva Etel partig; mi nevet fogsz adni ezeknek?
 Ott lehet a' kótsag, de azért nem fogja Magyarra
 Tenni, sem a' nyakról le-eresztett Szittyai köntös.
 Hát le-vonod rólam mentémet? kérdezed: Ah nem!
 Tartsa-meg a' Magyar öltözetét, vállára ez illik.
 Római szoknyában Hunyadit nem nézhetem én is...” (Horvát 1815. 4.)*

A magyar viseletjellemzők megfogalmazásában gyökeres változás a XIX. század közepén történt: az újraéledő nyugati orientalizmus hatására is – és az erre egy új típusú népszerűség kedvéért rájátszó művészet közreműködése révén – „a »nemzeti karaktert« immár – egy csapásra – gatyás munkaruhájában a csikós, pásztor, gulyás, juhász, vagyis egy szűk foglalkozási csoport képviselője testesítette meg akkor, amikor »jobb paraszti körökben« a gatyás viselet jobbára csak nyári könnyű öltözetként, illetőleg munkaruhaként volt használatban. Ezt az inges-gatyás figurát, mint egy palást, dúsan hímzett szűr foglalta ünnepi keretbe” (Flórián 1991. 342–343.).

A korábbi zsinóros, csizmával hordott szűk nadrág helyett tehát ezentúl a bőgatya jelöli az igazi magyaros férfiviseletet. Ezt a „nemzeti karaktert” népszerűsítik a XIX. század képzőművészeti alkotásai, a népszínművek, illetve később a népszínművekből készült némafilmek.⁷

A Magyarországi Nemzeti Játsszó Társaság Köntösseinek Laistromában már megjelenik ennek a keleties viseletnek néhány eleme:

Mostani magyar

Búza virág szín paraszt dolmány, veres pasz.

Debreczeni köntösök.

4 paraszt rékli és lajbli.

2 paraszt leánynak való rekli.

Paraszt gyermeknek való lajbli és nadrág.

2 paraszt fekete rekli.

2 paraszt köntös.

3 asszony lajbli és 2 *mejre való*.

Szegeden szaporodott.

1 paraszt fejér rékli.

7 Mivel ezek a némafilmek már a XX. század termékei, részletesebben nem érintem őket. (Bővebben l. Flórián 1992.)

A későbbi magyaros bőgatya ebben a lajstromban még nem szerepel. A fenti ruhadarabok megnevezéseit szinte minden esetben a szerepre utaló jelző kíséri: „paraszt”, „paraszt leánynak való”, „paraszt gyermeknek való” viselet. Ha az itt közölt paraszti viseletet összevetjük a korábban tárgyalt „magyar ruha” viseletdarabjaival, érdekes különbséget fedezhetünk fel: a „magyar ruha” leltára kizárólag férfiviseleti darabokat tartalmaz, szemben a paraszti viselettel, amelyben külön szerepel az aszszonyi viselet. A „magyar ruha” eme hiányossága azzal magyarázható, hogy a színésznők saját ruhatárából kerültek elő a színpadi jelmezek.

A „búza virág szín *paraszt dolmány*, veres pasz.”⁸ szövszerkezet valószínűleg elírás, ugyanis a viselettörténeti/néprajzi szakirodalomban a dolmány nem szerepel „viseleti szálladékként”, azaz ez a ruhadarab kizárólag a nemesi-kisnemesi viselet része volt, a hagyományos paraszti viseletbe nem került be.

A történeti fejlődés folyamán először a színpadon végbement a jelmezek differenciálódása és tipizálódása. Ezt a tényt jelzi a Mérey-féle jegyzék is, hisz a magyar ruhák mellett tartalmaz *török, görög, régi és mostani német, vad és szerecsen* jelmezeket. Ez a differenciálódás azonban korántsem volt hiteles, hanem csupán a franciás viselet egy feltételezett tipikus antik, illetve orientális jegyekkel való ellátását jelentette: például a római viseletet mindössze egy tóga és egy színes kötény, vagy a törököt egy turbán, egy prém és egy bugyogó jelölte.⁹ A vándortársulatok pedig még ennél is kezdetlegesebb jelmezekkel rendelkeztek, egy-egy bemutató esetében legtöbbször saját találékonyságukra voltak utalva. Balogh István az első magyar vándortársulat ruhatáráról a következőket jegyezte le: „A ruhatár leginkább csak egy *Toga* nemből állott, ez térdig ért és csak színe különbözött: veres, sárga, fekete, fehér. *Abból került ki majd minden jelmez*. Ha spanyol darabot adtunk, puflikat varrtunk reá, tricot, czipő, öv, tollas kalap – kész a spanyol. Ha Bátori Máriát adtuk, lefejtettük a puflikat, magyar dolmánynak(!) mentének(!) alakítottuk. *Ha látta a*

8 (Kiemelés tőlem – Sz. I.)

9 A török jelmezek legfontosabb elemei a ruhatári lista tanúsága szerint:

Megy szín materia *stikkerezett* kaftán.

Király szín materia kaftán sárga csipk.

Veres *kásztor* kurta dolmány, fekete prém.

Király szín stráfos selyem bugyogó.

7 Török kés fából.

4 turban, 1 zöld, 3 fejr, sárga pasz.

néző, hogy e lényeges segédeszközök híjával vagyunk, elengedte, csak a színdarab meséjét adjuk jól, összevágólag” (Bayer 1891. 276.).¹⁰

A keleti jelmezek az egzotikus tárgyú színművek népszerűségének következtében szaporodtak el az egyes társulatok ruhatárában. A drámában két okból is nagyon kedveltek voltak a keleti tárgyak. Az első ok az egzotikus dekoráció és kosztüm lehetősége. A másik ok a fiktív, keleti jellemekben keresendő: az egzotikus ember, aki előtt ismeretlenek a civilizáció konvenciói, a tiszta emberségesség megtestesítőjévé válik. A civilizáción kívül élő embert olyan tulajdonságokkal ruházzák fel (hűség, önzetlenség, áldozatkészség), amelyek a civilizált embernek már nem sajátjai. Az egzotikus emberről azonban nem csak ez a kép él a kor drámairodalmában: a keleti ember vad szenvedélyessége, ösztönössége, erőszakossága, bosszúszomja stb. szintén foglalkoztatta a kor színházi alkotóinak és nézőinek képzeletét.¹¹ Az induló magyar nyelvű színjátszás műsorának kedvelt darabjai voltak például a Kazinczy által fordított *Lanassza*, illetve Kotzebue egzotikus környezetben játszódó drámái (a legnépszerűbbek *A formentéri remete*, *A nap szüze*, *A spanyolok Peruban*, *Az indusok Angolországban*). A zsebkönyvekben a XIX. század második feléből is bőven találunk adatokat egzotikus környezetben játszódó, a látványnak fontos szerepet juttató előadásokról, 1868. november 7-éről például: „*A mekkai basa*. Operette 2 felvonásban új jelmez-díszlet és chinai tánczczal először”. (Jakab István–Nagy György 1868. 605. zsk.)

A pesti társulat jelmezlistája arról tanúskodik, hogy közismert volt, mit jelöl a *6 szerecsen köntös, egész rendbeli*, illetve a „6 vad ember köntös és 5 surtzi.” Ugyancsak az egzotikus ember jelmezét alkotta a „3 párducz bőr, sárga kásztorból, Asszonynak való tunica, világos kék atlatz, illetve a 2 rekli és nadrág, fekete bagariából.”

A viselet a kor és a nem, illetve bizonyos állapot jelölője is lehet. A legtöbb kultúrában nemcsak a gyerekek és a felnőttek öltözete között tesznek különbséget, hanem az idős embereknek is specifikus viseletük van. Ez a felnőttek általános viseletétől sok esetben egy specifikus tartozék vagy specifikus szín által tér el, vagy pedig az anyagok és szabásmin-ták által. A legtöbb kultúrában a két nem ruházata is szorosan eltér egymástól. A fent megnevezett szimbolikus funkciók közül a hagyományos

10 A német vándortársulatok sem voltak mindig jobb helyzetben: „Einige Buch Goldpapier konnten eine ganze Garderobe aufstutzen”. Értsd: Néhány köteg aranypapírral egy egész ruhatárat fel lehetett díszíteni. (Löwen 1905. 51.)

11 Az egzotizmus magyar hagyományairól lásd Staud 1999.

értékrend által kialakított viseletegyüttesek, a népviseletek példáján jól szemléltethetők a kor, nem és állapotjelző funkciók. A kor és nem jelölését a népviseletekben is elsősorban az öltözék színe valósítja meg. Fél Edit martosi példája szerint a női viselet a gyermekkortól a menyecskekorig egyre színesebb, a menyecskekorától kezd fokozatosan halványodni, elsötétedni. Eszerint a leányok viselete fehér, a fiatalabb asszonyoké cifra, az öregebbeké barna, az 50–60 éveseké pedig fekete. (Fél 1942.) A városban élők viseletéhez képest a népviseletek sokkal árnyaltabban utalnak viselőjük állapotára. A gyász példáján ez jól érzékeltethető. Nemcsak egy bizonyos néprajzi csoport, hanem egy-egy község öltözködési rendjében is különböző fokozatai és különböző formái jegyei vannak a gyásznak. Egy Nógrád megyei község viseletében például a gyászos öltözetnek három fokozata ismert: nagy gyász – tiszta fekete, gyászos és félgyász – barna. A gyászos öltözet alkalom szerinti tagolódása pedig így alakul: személyes gyász, jelképes gyász (például háború idején a besorozott családtag miatt öltött gyász), véglegessé tett gyász (például özvegyi viselet), vallási gyász (például advent idején) és kegyeleti gyász.¹² A legszembetűnőbb formai jegy ebben az esetben is a szín: a feketén kívül gyászosnak minősülhetnek még a kék, lila, barna, zöld és bordó színek. A ruha színe mellett a gyász kifejezhető a mintával, valamint az anyag minőségével is: az egyszínű anyag a leggyászosabb, a tarka mintázatú kevésbé gyászos, mint a fehér mintás, illetve a jó minőségű, drága anyagból készült ruhánál gyászosabb az olcsóbb anyagból készült viselet. (Uo.)

A ruházat lehet a társadalmi helyzet jelölője is, amelyek a legtöbb esetben oppozíciókban jelenhetnek meg: egy-egy jellemző ruhadarab is utalhat viselője társadalmi helyzetére, korára, nemére. Például a női fejviselet darabjai hordozójuk kora szerint így csoportosíthatók: a nagyleányok gyakori viseletdarabja a pártá, a fiatalabb asszonyoké a főkötő, az öregebbeké a fejkendő. A színházi ruhatári jegyzék is megkülönböztet úri és paraszti viseletdarabokat. A viselet sok esetben a vallási hovatartozás jelölője is lehet: miközben a keresztény szerzetes fekete vagy barna csuhája révén ismerhető fel, a beduin szerzetes legfontosabb ismertetőjele sárga köntöse. Bár a szerzetesek, zarándokok színpadli megjelenését a cenzúra szigorúan szabályozta, a társulat jelmezlistáján szerepel „8 Szarándok köntös, és 8 bot”.

A ruhatári lista nagyszámban tartalmaz különböző fegyvereket, páncélokat: „4 páncélz bagariából, 4 rosz fakard és rosz sisakok, két magyar

12 A példaanyagot Kapros Márta gyűjtéséből vettem. (Kapros 1992.)

kard, és egy civilis, roszt” stb. Ezek a különböző uniformisokkal, palástokkal egyetemben viselőjük foglalkozására utalnak: lovag, huszár, honvéd. Az 1846-os pesti színházi zsebkönyvben közölt *Szökött színész és katona* című Haray-népszínműben találjuk a következő utalásokat:

„(Toborzók, zenészcigányok)
Veres csákó süvegem,
Most élem gyöngvéletem. [...]
 (Huszárok)
„Zsíros hajam vállam veri,
Gyolcs az ingem, bekeveri.”¹³

A viselet nem csupán viselőjének általános társadalmi helyzetét jellemezheti, hanem saját individuális identitásának is jelölőjévé válhat. Ez is csupán az illető kultúra, vagy egy bizonyos színházi kódrendszer kontextusán belül értelmezhető. Egy szereplő identitását egyetlen jelmez is jelezheti: sem a *commedia dell'arte*, sem a görög tragédiák szereplői nem változtatták ruháikat. Mindenkor ruházatuk, amelyet a teljes előadás folyamán viseltek, identitásuk bizonyítéka és hitelesítése volt. Szerep és jelmez ebben az esetben gyakorlatilag azonosul egymással. Ezt az összefonódást bizonyítja a jelmezlista egyik tétele is, az „Arlekinnek való rekli és nadrág”. Ezen túl azonban a színházban is – éppúgy, mint a társadalmi életben – fennáll a jelmezcsere lehetősége az ennek megfelelő funkcióval, mivel a figura identitása bizonyos körülmények között több szerep révén bontakozhat ki.

13 (*Szökött színész és katona*. Eredeti népszínmű dalokkal, írta Haray Viktor. In: *Nemzeti színházi zsebkönyv, 1846-ik évre*. Kiadták: Gillyén Sándor és Gönczy Sámuel. Pest 1846. 272. zsk.)

A katonaruha használatára utalnak már a zsebkönyvek által közölt darabok címei is. Például: *Huszárcsiny*. Eredeti népszínmű, dalokkal, toborzó tánczczal. 3 felv. (In: Jakab István–Nagy György 1865. 595. zsk.); *Az obsitos huszár, Az üldözött honvéd*. (In: *Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1868-dik évre*. Kiadták: Jakab István és Nagy György. A kolozsvári dalszintársulat sűgői. Kolozsvár 1868. Ev. Ref. Főtanoda ny. 602. zsk.)

ZSEBKÖNYV ÉS SZÍNLAP

A dolgozat célja a színház körül megvalósuló sajátos szövegvilág vizsgálata.

Az irodalmi alapú színházban különleges jelentőség illeti a szöveget, az előadás reliktumát, illetve a színházi estet megelőző és ezt követő publikációkat.

A színház körül szerveződő szövegvilág különleges viszonyban áll a teljes életet élő színházzal, amely csupán az előadás perceiben a nézőközönség előtt érvényesül.

A drámai szöveg az előadásnak csak puszta váza, az üres épület nem tudja érzékelteni a zsúfolt nézőteret, kép nem idézheti fel a személyes jelenlétet, a színházban kapott életteli benyomásokat.

Miközben a számítógép által irányított mikrotechnológia addig ismeretlen módon megnöveli a színház tárgyi lehetőségeit, és a számítógépes kutatási eszközök is mérhetetlenül megnövelik a színháztörténetét is, egyre nyilvánvalóbbá válik az is, hogy a múltékonyságnak kitett előadásokat, alakításokat a filmfelvétel sem képes mindenhatóan tartósítani. A film ugyanis nem rögzíti a befogadóközeget. A társadalmat, a közönség műveltségbeli ízlésszintjét, hallgatólagos kívánságait nem teszi láthatóvá, mellőzi a leglényegesebb kérdést, hogy a színpadi mű összetalálkozott-e a kor közönségével vagy sem. S mivel a színházművészet öröksége legtöbbször nyomtatott szövegek formájában jelenik meg, a színháznak fontos érdeke fűződik a történetiséghez.

A XVIII–XIX. századi erdélyi színházat körülvéő szövegekorpuszokhoz a drámai szövegeken kívül hozzátartoznak a szövegekönyvek, színlapok, a sajtótermékek különböző színházi műfajai (hír, kommuniké, nekrológ, kritika), valamint az egyéb színházi aprónyomtatványok is, melyek nagy számmal kerülnek ki a színházi üzemből, s többnyire a közönséggel való kapcsolat szolgálatában állnak: a műsorok, meghívók, újévi üdvözlő versek, színészeket ünneplő szóróversek.

Mindezen szövegek nem csak adatokat szolgáltatnak az erdélyi magyar színház történetéhez, hanem a színháztörténet nélkülözhetetlen forrásai is.

A régió színházi élete a színházi publikációk tartalma, fogadtatása és terjedésének vizsgálata által nyer teljesebb képet. A színház mint a társas viselkedés módja és kapcsolatok kultúrája ezen irodalmi vagy csekélyebb értékű szövegek – de mindenképpen a színházi előadások alkalmaihoz kötődő szövegegyüttesek által – tűnik fel valóságos és élő művészetként az elmúlt századok távlatában. A dolgozat épp ezért a színház, az élet valósága és a társművészetek között húzódó határokat nem vonja meg élesen.

A színpadot, a rivaldafényt körülvevő szövegtenger felvillantja a kulisszák mögötti világot is: a személyzet, szervezés, műsorpolitika, a közönség és társadalom világát, a korántsem egyoldalú színházi ember típusát, a színházi produkcióhoz egyaránt hozzájáruló: az egy személyben szerző-fordító-rendező, a színész-súgó-zsebkönyvszerkesztőt, valamint közönségszervező-színlapkihordó-szertárnokot.

A zsebkönyvekhez és a színlapokhoz mint a színháztörténeti kutatás nélkülözhetetlen forrásaihoz és műfajaihoz való közelítés, egyszerre két járható úttal is kecsegtet:

1. Csak forrásszöveggé kezelni és segítségükkel, adataik felhasználásával továbbírni, kiegészíteni, új adatokkal bővíteni Erdély színháztörténetét.

2. A második megközelítési mód a zsebkönyvet és színlapot a színház köré szerveződő, önmagukban megálló műfajoknak tekinteni, melyek időrendi sorrendben magukban is színháztörténetet írnak.

Azonban a teátrumi művészet összetettségét, sokrétűségét tekintve mindkét megközelítés elégtelennek bizonyul.

A zsebkönyvek és színlapok párhuzamos történetét megírni, az egyes színházi évadok zsebkönyveinek műsoradatait, illetve a megmaradt színlapok hirdette műsoradatokat egymás mellé helyezni és összevetni dicséretes vállalkozás lehetne, de egy pillanatig sem szabad szem előtt tévesztetni, hogy a műsoradatok mögött élő személyek és élő előadások rejlenek, s a színház mint a mindenkori társas viselkedés módja a közönséggel való relációjában nyeri el valódi létmódját. Ezért úgy véljük, hogy különös fontossággal bír a színházi apparátus mögött meghúzódó személy vizsgálata.

A színlapok és zsebkönyvek hitelességének kérdésén túl (ugyanis nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a színlapok az előadást megelőzően készültek, és nem biztos, hogy az előadást valóban meg is tartották, illetve úgy tartották meg ahogy az előadás hirdette, a zsebkönyvek műsoradatai meg nem teljesek, mivel legtöbbször a címek mellett nem tüntetik fel a darab szerzőjét és ezért félrevezetőek is lehetnek) a színházi embert is különös figyelem illeti.

A dolgozat nem az erdélyi színlap- és zsebkönyvtörténet áttekintője kíván lenni, hanem a zsebkönyv és színlap műfajának fő jellegzetességeit emeli ki. Egyik fő szempontja a két műfaj érintkezésének elvitathatatlan elve. Amint a színházi mesterségek határvonalai: színész, sűgő, színlap-kihordó nem jelentenek áttörhetetlenséget, éppúgy ez az átjárhatóság a színházat körülövező szöveges műfajok érintkezésében is tetten érhető.

A dolgozat többnyire kolozsvári zsebkönyvekre utal, illetve a Sepsi-szentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum ömlesztett anyagában fellelhető kb. négyszáz darabból álló színlapgyűjteménynek XVIII. század végi és XIX. század közepére vonatkozó színlapjaira, mivel ez utóbbiak feldolgozatlan anyagok, és adalékul szolgálnak a vándortársulatok vidéki előadásaihoz, hová sem az eddigi színháztörténetet jegyzők, sem a lexikonok szócikkeit írók adatai nem jutottak el.

1. A színházi zsebkönyv Erdélyben

A színházi zsebkönyvek műfajának határai meglehetősen elmosódottak.

A szakma színházi zsebkönyvnek tekint minden olyan kiadványt, melyet hivatásos színtársulat egy vagy több tagja adott ki, a naptári év, a színházi évad vagy egy-egy városban való tartózkodásának végén. Színháztörténeti szempontból a legfontosabb adatai a társulat névsora és repertórium.

Van olyan zsebkönyv is, amely nem közli a társulat műsorát. De sokuk a társulati névsorok és lejátszott színművek jegyzékén kívül számos színmű szövegét is közlik, tudósítást a társulat viszontagságos életéről, népszerű színészek életéről, fogadtatásáról, buzdítást a haza s a magyar nyelv védelmére és ápolására, költeményt a magyar színészet pártfogóinak és barátainak címezve és más verseket, dalokat, beszélyeket, színészadomákat. Ritkán a kiadó még egy-egy színész könyomatos arcképével is meglepte a pártfogó közönséget, de erre csak nagyobb városokban Kolozsvárott és Pesten számíthatott az érdeklődő.

A színházi almanachok forrásértéke igen nagy. A társulati névsort és a napról napra kimutatott műsort általában hitelesnek lehet elfogadni. Szerzőik a társulat sűgői, akiknek az előző évre vonatkozó adatok (színlapok, számadások stb.) rendelkezésükre álltak, s ők maguk az események közvetlen szemlélői lehettek. Viszont nem voltak egytől egyig különösen művelt emberek, ezért ajánlatos az általuk felsorolt szerzők és címek ellenőrzése, mert elírás, torzítás, tévedés gyakran előfordul.

A Bibliográfia a zsebkönyvek körébe utalja és közli is a függelékben az egyleveles emlények és az országos színházi naptárak és évkönyvek megfelelő adatait is (Bibliográfia 1961). Ez nyilván a zsebkönyv műfaja körülhatárolhatóságának a problematikájához tartozik.

Az országos jellegű almanachok szerkesztői már nem színházi sűgók többé, hanem írók, újságírók, színészek. A XIX. század közepétől kezdve a színházi zsebkönyvek mellett kezdtek megjelenni hozzájuk hasonló, de általában magasabb igényű, tartalmasabb országos színházi évkönyvek. Ezek a művek is naptárral egybekötött, évenként megjelenő kiadványok, de túlnyomó részben irodalmi szövegeket közölnek. Az egyleveles emlények, köszöntőlevelek kiadása pedig általában a színlaposztó feladata és joga volt.

A dolgozat a magyar nyelvű almanachokkal foglalkozik. Noha ezek kezdetben a német minták formátumát és beosztását követik, később némileg eltérnek tőlük és a Nemzeti Színház megnyitását (1837) követően tetszetősebb formában és gazdagabb tartalommal jelennek meg (Staud 1962. III. k. 77–79.).

A dolgozat többnyire a kolozsvári zsebkönyvekre utal, mivel Erdélyben a kolozsvári színházi zsebkönyvgyűjtemény tekinthető a legnagyobb és összefüggő gyűjteménynek (ha nem is hiánytalanak), de nyilván nem kerülheti meg, hogy a „szomszédos haza” almanachjaira is ne legyen figyelemmel. Egységesebb és teljesebb e gyűjtemény, mint a marosvásárhelyi vagy nagyváradi és más magyar színházi centrumnak nem nevezhető, de magyar színtársulatok által érintett városai: Brassó, Temesvár, Nagyszeben német nyelvű zsebkönyvei mellett magyar nyelvűek is vannak. Arad, Déva, Lugos, Nagyenyed, Nagybánya, Máramarosziget, Szatmárnémeti, Gyulafehérvár csak néhány évad zsebkönyvével rendelkezik.

A XIX. század hetvenes éveiből több erdélyi városban zajló színielőadás dokumentumára bukkanhatunk az országos színházi évkönyvekben: Kézdivásárhely, Csíkszereda, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy stb. Ezen városokban nem találunk sűgók által szerkesztett zsebkönyveket. Sokáig kiestek ezen városok a Kolozsvár–Pest-Buda–Marosvásárhely között rendszeresen járó színtársulatok útvonalából. De a zsebkönyvek hiánya nem a színészkedéstől való idegenkedés feltétlen jele. Erre bizonyítékul korai színlapok és hírlapi tudósítások állnak. Vándortársulatok a biztos jövedelmet ígérő városok mellett felkeresték az addig ismeretlen helyeket is, és sokszor nem várt pártfogásban részesültek. Zsebkönyvek mégsem jelentek meg ezen városokban, mivel a vándorlások korában nem volt itt rendszeresnek mondható színházi élet. Talán mégsem sza-

bad ezt ilyen szigorú következetességgel állítani, hisz még mindig lap-panghat ismeretlen zsebkönyv múzeumok könyvtáraink feldolgozatlan anyagai közt vagy levéltárakban elvértve valamilyen aktához csatolva.

2. Ki a sűgő?

Hogy mikor alakult ki a színháztörténet folyamán ez a szerepkör és hogyan vált a sűgő fontos és nélkülözhetetlen elemévé a színházi apparátusnak – a színháztörténet jegyzőjévé lépvén elő –, az alighanem a színháztörténet során bekövetkező változásokban kereshető.

A hivatásos magyar színjátszás kezdetén a sűgő feladatkörébe még nyilván nem tartozott az, hogy a színre kerülő előadások jegyzékét összeállítsa s azt ki is próbálja adni, mivel nem volt még akkoriban igény és nem mutatkozott megfelelő körűlmény az ilyen jellegű nyomtatványok kiadásának terjesztésére és persze nyilvánosságra juttatására. A napi nehézségek meg akadályok előbbrevalóak voltak a jövőre tekintő összegzést, számadást felmutató színházkrónikási igényeknél.

Az első magyar színházi törvénykönyv, melyet a Kelemen-féle társulat részére Kármán József szerkesztett, nem említi a sűgőt, és a Pesti Német színház törvényei között sem szerepel.¹

A legkorábbi erdélyi színházi törvénykönyvet² 1795-ben állítják össze, miután Wesselényi indítványa nyomán az országgyűlés megválasztja az első színházi bizottságot, s e bizottsággal került az erdélyi színészet országos felűgyelet alá.

Ekkor a kijelölt színházi bizottság a pesti és bécsi színházi szabályok alapján színházi törvényeket dolgozott ki. 1797-ben Wesselényi maga veszi át a társulatot és új „constitutiót” ad.

A Ferenczi Zoltán által közölt 1803-as új szabályzat is a br. Wesselényi-féle 1797-i szabályzaton alapul, amely módosítva sokáig érvényben marad (Ferenczi 1897. 117–125.).

1 Ráday Pál, a színtársulat igazgatója Kármán Józsefet, egyetemi évfolyamtársát bízta meg, hogy magyar nyelven törvénykönyvet állítson össze (Mályuszné 1956. 171.). A törvénykönyv nyomtatásban először Endrődy Magyar Játékszínének bevezetésében jelent meg: a *Nemzeti Játzó Társaságnak Alkotmánya...* (Endrődy 1793. III–XXXVIII.)

2 Bayer József annak bizonyítására, hogy a Kármán szerkesztette törvények a pesti német színházak törvényeinek egyszerű fordításai, a szövegnek az Országos Levéltárban őrzött konceptusát idézi. (Bayer 1887. II. k. 355–359.)

A *Magyar Színészet évkönyve. Név és Naptár 1875. évre* közli a Wesselényi-féle *Az Erdélyi Magyar Játék Színnak Constitutioját* (Lenhardt 1875. 80–95.), „eredeti orthographia szerint”, amely az 1803-as kissé bővített változata. Itt már találkozunk a sűgóra vonatkozó szabályokkal. A színházi törvények rendelkezései a színház tagjait kötelezik, s céljuk hogy a színház munkájának nyugodt menetét biztosítsák. A törvényeknek súlyos anyagi szankciói vannak, amelyeknek kiszabása a színházi bíróság feladata.

A sűgó szerepkörének alakulása szempontjából fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy általában mire kellett vigyáznia: „1mo Mint hogy külömbféle kéz írásokból állanak a’ Játék Darabok, tartozik azokat mindencor előre el olvasni hogy a’ Probákban, de annál kevésbé a’ Játékon ne hebegjen”.

Tehát először is tudnia kellett folyékonyan olvasni, ismernie kellett a szöveget.

A többi öt pontba szedett szabály a „Rollék” vagyis a szerepek rendben tartására vonatkozik; a játszó kötelesek a szerepeket visszaadni neki a hónap végén, és a sűgót a darabban előforduló írásbeli Requisitumok felügyeletére is kötelezi. A szín gondviselőjének illetve a ruhák gondviselőjének könyveibe továbbá köteles a darabokban előforduló színváltozásokat, valamint öltözetcsereket beírni, és végül „A könyvet és tsengettyűt mindjárt a Játék után tartozik a’ Directornak által adni 1. R. ff. büntetés alatt”. Vagyis a sűgókönyvet, amely nem volt meg több példányban a színház társulat könyvtárában, valamint az előadás kezdetét és színváltozásokat jelző, nagy becsben tartott csengettyűt is az igazgatónak kellett átadnia.

Van szó ebben a törvénykönyvben írásbeli jegyzésekről, melyek elhaskasztása pénzbeli bírságot vont maga után, de korántsem szól a megtartott előadások és előadásnapok feljegyzéséről, összesített kiállításáról. Ez nem tartozott hivatalába, legalábbis mindennapos feladatai közé nem sorolták. Alighanem önszántából, nem színpadi, de nyilvános szerepvállalási vágyból hajlott az évkönyv kiadására.

A budai színésztársaság törvényeinek (1833) a sűgóra vonatkozó része sem terjed ki az évkönyv összeállításának a feladatáig: „20. A sűgó tartozik a próbán, mint szinte játékon, idején megjelenni, rendes helyéről felvonások között eltávozni nem szabad a Rendelő tudta nélkül 2 fr. büntetés alatt, hasonlóan ha a felvonást idejében lecsengeti vagy vigyázatlanságból zavart okoz, változásra jelt nem ad, tettéhez képest büntetése leszen 5 váltó forint. 21. A Rendelő jót áll a játékszíni törvények betartásáról, ezen okból a sűgó a Játékszínen történt hibákat lelkiismeretesen

feljegyezni és a Rendelőnek minden játék után való nap beadni tartozik, ugyan ez az ügyelőnek kötelessége az álfalak közt esett hibákra nézve.” (Bayer II. k. 1897. 24.)

A színházi zsebkönyvek kiállítása a névtelenségből és ismeretlenségből kitörő sűgő évente egyszeri ünnepnapja, amikor maga is „teljes fegyverzetben” a nyilvánosság színe elé áll. És nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy ezek az évkönyvecskék a sűgők külön jövedelem-szerző forrása volt.

A szabályokból is kitűnik, hogy a sűgői szerepkör nem egyszerűen a szövegek felmondásából állt, hanem inkább a rendelő-ügyelő szerepkör felé tárgult ki. Érdekes adalék, hogy az Erzsébet kori színházban, a mai rendező elődje, az ún. „bookkeeper,” inkább a sűgő és ügyelő funkcióját töltötte be; legfőbb feladata az volt, hogy minden színész számára kiírja a maga szerepét a végszavakkal együtt, és papírra vesse a „plot”-ot, azaz a cselekményvázlatot, amelyből a színész nagyjából megtudhatta, milyen összefüggésben áll szerepe a mű egészével. Ugyanis a teljes szöveget egyetlen színész sem kaphatta kézhez (Simhandl 1998. 84.).

A sűgői szerepkör mítosza. A sűgői topika

*„Én vagyok a' főgépelyész
Ki mindent igazgatok;
Egyik este szomorítok,
Másikon vidithatok.”*

A zsebkönyvek formája és tartalma változó, de a sűgő előszava szinte hiányozhatatlan része az évkönyveknek, ugyanúgy mint az ajánlás is a színeszet hön pártoló honfiainak és becses hölgyeinek vagy Magyarhon nagy lelkű fiainak és lelkes leányainak. Az előszavakban bizonyos állandósult, rögzült formulák, a sztereotípiák szintjét megkövetelő gondolatalkozatok ismétlődnek.

Sajátos topikai rács alakul ki, mint az antik retorikákban használatos jelentést megcélzó formák korpusza. Amint az antikvitás s a klasszicizmus is számos topikát hozott létre, ugyanúgy kreálódik meg a sűgői topika is az érvelés, erkölcsök és szenvedélyek topikája.

A zsebkönyvek olvastán általános topika körvonalaódik, a sűgői szerepkör sajátos megalkotása:

1. A sűgő az örök szemtanú, ezért hivatott a színművészet történetét az évkönyvekbe jegyezni.

2. Nélkülözhetetlen tényező, hisz segíti a színészt, ha nem tudja szerepét.

3. Titkos és láthatatlan természetű állás a sűgőé, melynek pont azáltal van meg varázsa, de nehézsége is.

4. A sűgőösök példáira hivatkoznak, sűgői mivoltuk tudatos vállalását a hagyományba való bevonás szentesíti.

5. A terhes pálya hangsúlyozása, a tűdő és a hangszálak igénybevételének leírása a sűgők mártírúma.

6. A modoros szerénykedés toposza, kijelentvén, hogy nem a magamutogatás beszél belőlük.

Végűl a zsebkönyvek nyilvános jelei munkás életűknek, a nehéz pálya jutalmi fizetése, melyet az áldozatra kész sűgők a honszeretet, az anyai nyelv s a magyar színészet felsegítése érdekében tesznek. Ezek a tematikák, ezeket variálják, motivikusan kapcsolva egyiket a másikhoz. Adott körűlmények, kiadási lehetőség, költői véna ereje, valamint a színészet helyzete egyaránt módosítja az előszó szűvegét. Hol a színészetlet „deszperátus” helyzete okozta panasz, hol a pártfogó közűnséghez való segélykérés szűlama, hol pedig költői-sűgői szárnypróbálgatásoknak lehetűnk tanúi a zsebkönyvek olvastán.

A *Kolozsvári Magyar Játékszűni Zsebkönyv 1841-dik évre* című kiadvány, melyet „Erdély Nagy lelkű fiainak és Lelkes leányainak mély tisztelettel” ajánlanak Arday János³ és Emődy Pál sűgők, rövidcske előszava a fő sűgői toposzokat hangsűlyozza: a terhes pályát, a zsebkönyv értékét, mely a sűgői „érzemeny” kifejezése, végűl a dicséretet kiérdemlő pártfogó közűnség kegyeibe való ajánlás következik: „Nincs egy-egy szigorűbb a sűgő életénél. Ő homályban éldeli örömeit a jól, s fájdalmait a rosszul sikerűlt előadás fölött: Őt senki sem ismeri, senki sem méltányolja, minden mi körűben történik, tőle származik: s ő nem láthatja a mosolygó arczokat, s könyterhelte pillákat. E zsebkönyv az, melyet ajándékűl vevénk, hogy itt a közűnségnek, ne sugva, hanem tulajdon hangunkon mondjuk azt, mit szivűnk érez, s kifejezni ohajt. – Ezen egy az, mely megmaradt birtokűl mind azon érzemenyek kifejezésére, melyek hánykódó lelkeinknek ingert adhatnak. – Fogadd nyájás olvasó! ez ajándékot úgy, mint mi adjuk: és soha sem háborítand azon érzet »a sűgőt nem hallgatám meg hozzám szűlltakor«. Útnak indítjuk tehát zsebkönyvűnket, azon ohajtással, hogy

3 Arday Jánost e zsebkönyv a Kilyényi Dávid igazgatása alatti játékszűni szeműlyzet közű is besorolja. Arday 1846, illetve 1848-ban a Nemzet Szűnházban is felűlépett. A Schűpflin szerkesztette lexikon népszűnműűnekesként jelűli meg (Schűpflin 1929–31. I. k. 67.).

személyünk, valamint intézetünk, munkás kegyeteknél forró pártolást nyerjen.”(Arday–Emödy 1841. 554. zsk.)

A következő évre szóló *Erdélyi magyar nemzeti színházi zsebkönyv 1842-dik évre* Nagy Ferenc⁴ sűgó és Farkas Lajos⁵ segédje szerénykedve bár, de mégis büszkén ajánlják a szép Szathmáry P. Karolina litográfiát is tartalmazó almanachot, mely a könyvecske egyik ékessége. Ím előszavuk egy része: „(...) régi szokás szerint ugyan, új évre színházi zsebkönyvecskénkkel kedveskednénk, a színészet pártoló t. cz. erdélyi közönségnek, feladásul tűzénk ki magunknak, a régi, könyörület csengő alakú zsebkönyv helyett, milyennel előzőink az ajtók előtt ácsorogtak, az 1842.-ik évre, oly zsebkönyvecskével kedveskedni, melyet azon édes önérzettel nyithassunk e' lelkes hon tisztelt fiainak és leányainak, hogy zsebkönyvünk mind belbecsére, mind külsejére nézve olvasó-asztalaiknak sem leend szégyenére, s e célz elérésére semmit sem mulasztánk el, mi csekély helyzetünknel fogva, hatalmunkban állott; de szóljon a' tartalom melyre nézve a' kiadók legbuzgóbb óhajta: vajha a t. cz. olvasó oly édes megnyugvással tenné le kezéből annak elolvasása után a könyvet, mint a milyen őszinte indulattal mint határtalan tiszteletök zálogját nyújtják azt új évi ajándécul a kiadók, kik reménylik: hogy haladási buzgalmukat, mely minden bizonnyal nagyobb a tehetségnél e t. cz.- közönség méltánylata oly korba helyezendi, hogy jövőre, a' kor kívánatinak még inkább megfelelő nemzeti (adja Isten! már akkor az ország pártolása alatt álló) színházi zsebkönyvecskével kedveskedhessünk?”

A hosszú lélegzetű mondat végén a zárójel óhajában a kolozsvári színház és társulat egyre nehezebb helyzetének orvoslása rémlik fel. A színházpolitikai jellegű utalás az 1841-es erdélyi országgyűléstől remél kedvező törvénycikket a színügy rendbe szedésére, a színház felújítására és az állandó színésztársaság felállítására. S e legutóbbi hiánya talán a legérzékeltetőbb, mivel a kolozsvári színtársulat megszűnése (1827) után a kolozsvári színpadon a következő években különböző vándortársulatok váltják egymást s Kolozsvár városa nem kiindulópont, hanem kiszállási hely lesz. S ezt az állapotot a színházépület sínyle meg a leginkább.

Felismervén a helyzetet 1827 után sokan próbálják az orvoslás módzatait megtalálni. Azonban sem 1834-ben, sem 1837-ben az összehívott

4 Nagy Ferenc is színész-sűgó. Működött Kolozsvárott, majd a Nemzeti Színháznál. Több játékszíni zsebkönyv szerkesztője volt (Schöpflin 1929–31. III. k. 316.).

5 Farkas Lajos színész és sűgó egyszemélyben. Kolozsvárott működött, innen a Nemzeti Színházhoz szerződött. Kolozsvárott rendezősködött is (Schöpflin 1929–31. I. k. 477.).

országgyűlés nem foglalkozik a színház ügyével. Végre az 1841–43-as erdélyi országgyűlés napirendre tűzi a színészet ügyét, s az országgyűlés munkálataival párhuzamosan a sajtó is behatóbban foglalkozik a kolozsvári színészet ügyével. Sajnos a kedvező országgyűlési döntést nem tudják érvényesíteni, mert a király nem hagyja jóvá a határozatokat.⁶

Az 1849. évre kiadott kolozsvári játékszíni emlékkönyv nem közli már a Felek Miklós és Szákfy József vezette társaság műsorát, ellenben közli a katonákká lett színészek névsorát, közöttük a Szerdahelyi Kálmán nevével találkozunk. Ároki Szilágyi Imre, előbb tanító, majd sűgő, ki „püpos kis emberke” volt és kiváló e szakmájában (Schöpflin 1929–31. I. k.) forradalmi lendületű előszót ír hozzá: „(...) én kit a kaján sors arra kárhoztatott, hogy ne lássam Thália tisztelőinek arczain az öröm derülő hajnalát, ne a’ szánalom’- bosszú’-s szomorúság ‘magasztosságát, hanem szűk barlangom irigy falai közt, nem látva senkitől suttozjam le életmet, ‘s bár kis ded csöngettyűm hangjára, mindenkor ‘s rangyak százan figyelnek – mint egy el temetve – minden szebb élvezettől fosztva legyek: most elhagyom lakom szigorúságát, ‘s világosságra lépek, látni azokat, kiknek érzéseiket, most boszúra gyujtani, majd szánalomra olvasztani, majd ismét a’ legtisztább öröm’ élvezetére deríteni egyik fő mozgató valék, ki lépek látni azon nemes keblűek arczait, kik daczára a’ jelenkor megrázkodtatásának, ‘s nemzeti állomásunkat vég romlással fenyegető forrongásoknak, semmit nem kímélnek, hogy a’ nemzeti nagyság szilárdittassék, hanem kivetkőzve az elő ítéletek rongyaiból. Mint valódi jó hon polgárok pártoló kezeiket készséggel nyujtják azoknak, kik a’ nemzetiség fő kellékét gyarapítani ‘s virágoztatni iparkodnak. Ha azon hálát melyel ezen nemes lelkeknek, mint a magyar, ‘s mint egy kegyelt társulat egyéne tartozom (...) csak egy tiszta szívből keletkezett fohászt emelhetek az örök élő trónjához, hogy élthesse vég nélkül bennetek ezen hazafiuság mentőjét, hogy ezen legszentebb érzet kebleitekből soha ki ne aludjék, hanem kiirthatatlan gyökeret verve, örökké tartó legyen és erős, melyen mint rendületlen oszlopa magasodjék a’ haza, ‘s annak virágzása gyümölcsöző nyárat érve, jótékonyásával az egész magyar föld tekét boldogítsa, hogy ezen érzet mint fényt árasztó, s’ életet adó nap, minden hova termékenységet sugározzék úgy hogy a’ késő ivadék hála telt kebellemlegethesse az ősapák rájuk dicsőséget hagyott hazafiuságát.”

6 A vándorszíntársulatok kora kolozsvári színpadáról részletesebben Enyedi írt (vö. Enyedi 1999. 45–49.).

A zsebkönyv még két Ároki Szilágyi Imre verset tartalmaz Az egyik humoros, s a *Magyarokhoz* című zsebkönyvet záró vers ugyancsak erős forradalmi szellemre mutat:

„Fel magyar, fel a csatára! / Jogaidnak oltalmára. / A szorongó hon kiált!
// Lerázni a' szolgaságot / Nyerni ősi szabadságot. / Vagy a nagyszínű halált
/ Irtsuk ki az árulókat / A zsirunkon hizottakat / Hadd vesszen a söpredék //
Így felvirágzik a' haza / Babért fűz a' hű fiakra / 'S hálát mond a maradék.”

A külvilág szele nem hagyja érintetlenül a színház világát, noha az 1843-as kecskeméti zsebkönyv előszava épp a színház és a való világ határainak átjárhatatlanságát hangsúlyozva kezdődik: „A színészet ítélőszéke ott kezdi hatalmát, hol a világi törvények határa végződik, midőn az igazság vakultan enged az aranynek, s a vétek annak zsoldján dorbézol: akkor játékszín kardot s mérőszelencét ragad, a szívnek legbensőbb rejtekében állítja fel ítélőszékét, s a vétséget utolsó eszméig üldözi”(Keszty 1843).

E kecskeméti zsebkönyvben a Szabó József úr igazgatása alatti társulat névsorában a színésztagok között „Petőfi Sándor úr” nevével találkozunk. Irodalom- és színháztörténészeket egyaránt izgatott Petőfi színészélete.⁷ Íme egy adalék Petőfi kecskeméti színészkedéséről. Érdekes, hogy az *Emlény*⁸ című búcsúverset, melyet hosszú időn keresztül Petőfi-nek tulajdonítottak, éppen kecskeméti színészélete emlékei közé sorolták.

Nem meglepő, ha a sűgő költői erejét próbálván versbe szedi előszavát. Jakab István és Petri Sándor sűgők által kiadott *Játékszíni zsebkönyv 1852-ik évre*, melyet Marosvásárhely lelkes fiainak és leányainak mély tisztelettel ajánlanak, olyan verses sűgői előszóval indít, mely ötletességében sok előszót felülmúl. A verses előszó egyaránt származhat Petri Sándor és Jakab István tollából is, mivel az aláírás pusztán „sűgő”-ként van jegyezve.

A színész-sűgő Jakab István neve számos erdélyi város zsebkönyvének az összeállítójaként szerepel (Schöpflin 1931. II. k. 309.). Brassó, Ko-

7 Nem egyértelmű, hogy melyik elszegődését tekintette Petőfi színészélete kezdetének. Az 1842. november 2-i Szeberényi Lajosnak írt levelében „most már harmadszor színésszé” és az *Úti jegyzetekben* bevallotta az 1839. évi statisztalkodását, a *Levél egy színész barátomhoz* (1844 őszén) 1841 nyári vándorszínészéletét írja le, a Székesfehérvárott írott *Első szerepem* (1842 november) viszont a Szabó József társulat tagjaként határozta meg játékszíni pályakezdését holott – éppen verse tanúsága szerint – már 1841-ben is játszott a Dunántúlon. (L. Kerényi 2000. 60–67.)

8 Az *Emlény* című verset az ország széltében-hosszában különböző színű papírokra nyomva terjesztették a színlaphordók (általában búcsúzóul adták át). A vers alatt Petőfi Sándor neve volt feltüntetve. A versről azóta kiderült, hogy Barna Ignác *A költő* c. versének színészetre alkalmazott változata. L. „A színész útjain virág s tövis terem” kezdetű emlényt (Kerényi 2000. 64. Bibliográfia 398.).

lozsvár, Marosvásárhely városaiban is működött. Petri Sándor nevével csak ebben a zsebkönyvben találkozunk és lexikonadatunk sincs róla. Ez azonban nem is annyira feltűnő jelenség ebben a művészeti ágban, melyben sok művész folyamatos jelenléte viszonylag rövid ideig tart. Mire a kortárs lexikonok regisztrálnák őket, többen már el is tűnnek a közönség szeme elől. E versbeni előszó, tele csupa jó fordulattal, kiaknázza a sűgői lét minden lehető árnyoldalát, hogy aztán a helyzetet hirtelen megfordítva saját magától tegye függővé az egész előadás sikerét. Soha nem látható fáradozásai valóság, ő a „főgépelyész”, ki mindent igazít, az egész előadás terhét a vállán hordozza, már-már rendezővé avanszál és fontossága, nélkülözhetetlensége elvitathatatlan: „Sámuel próféta lelke / Az endorebeli varázs / Szavára megjelent hajdan / Így mondja a Szentírás. // Csuda-e ha a' sűgő is, / (Mint egy az alvilágból); / Ez újévnek kezdetével / Föllép kalodájából? // Csak más szája által szoktak, / Engemet megértetni; / Most személyesen akarok / Mindenkiel beszélni. // A' felső világ divatját, / Bár alvilági vagyok / Követvén azt beszélem el / Érdemeim milly nagyok. // Kezdjük hát: egyet csenditek, / S im a' függőny felgördül, / Ám de a' tudatlan színész / Arcán kitűnő félsz ül // Most el némul a' hangászkar, / Csinos hősink föllépnek; / De bár gőgösök őkelmék / Nálam nélkül mit tesznek? // (...) Fület hegyez a' rosz színész / Ha nem tudja szerepét; / Szemet mereszt, mint a' vén lúd / Ha meg látja a' képét. // (...) Ez ád lelket mindenkinek / A' hősnek bátorságot, / Csintalannak pajkosságot / Szendének nyájasságot. // Szóval: mi csak gyönyörteljes, / És csodás – kalodámnak / Köszönhetik ám kegyetek, / Kalodámnak és számnak. // Én vagyok a főgépelyész / Ki mindent igazgatok; / Egyik estve szomorítok / Másikon vigíthatok. // Én vagyok illy ezeremester, / Én 's hozzá a' jó tüdő; / Kivált ha nincs a' színésznek / Tanulásra kedv 's idő. // Illy kin közt kalodájában, / helyet foglal a' sűgő; / Kinek nyelve és tüdeje / Az egésznek fő rugó. // Lelánczolva szűkhelyébe, / mint Plutó caerberussa; / Nézők előtt megjelenni, / Soha sincs semmi jussa. / És így elrejtve maradnak, / Minden szép érdemei, / 'S akár mint fáradozzék is / Sokak a szükségei. / De ezen zsebkönyvecskémet / Tisztelettel átadva Kegyeteknek – reménylem, hogy / Megleszek jutalmazva.”

Gillyén Sándor személyében alighanem a sűgői szakma jelesével találkozunk (Schöpflin 1931. II. k. 119.). És neve nemcsak számos zsebkönyv kiadójaként maradt meg az emlékezőkben. Gillyén harmincöt évig volt vidéki színész és sűgő. Őrála röppent fel az a hír is, hogy 1820. ápr. 26-án, amidőn a Scotty vezette német társulat a *Costez Ferdinánd* c. darabot adta elő a főkormányzó névnapjára, az első felvonás után ellopta a

súgókönyvet, ami aztán nagy port kevert föl, óriási láрма keletkezett s az előadást is félbeszakították. Végül nem tudták a magyar társulat sugójára rábizonyítani a tettet. Akkoriban, az 1810–20-as években, amikor a német társulat kezdett Kolozsváron teret és közönséget nyerni, a két társulat között erős volt a rivalizálás, sőt még a magyar diákság 1818. nov. 5-én tüntetést is rendezett a német társulat ellen.

Ez a botrányba fúló csíny is, amely Gillyén nevéhez kapcsolódott, a színházi köztudatban valamiféle protestáció kifejezése volt az újonnan bejött német társulat működése ellen, és úgy is szerették sokan értelmezni, hogy ez a megmozdulás javított a magyar színészek sorsán (Ferenczi 1897. 254–260.).

De korántsem lenne ildomos, ha a Gillyén nevéhez ezt a színházi pletykát kötnénk csupán.

Déryné mint embert kedvezőtlenül írja, de igen jó sugónak tartja (Törs 1879–80. II. k. 95.). Egressy Gábor pedig ezt írja róla: „Az erdélyi, kassai és később a budapesti társulat egykori sugójában a néhai Gillyén Sándorban gyakran bámultam, hogy a foglalkozás (vagyis a rögtönzés, ha ti. a színész nem a szerepét mondja) a valódi műérzékét és műértelmiséget mily magas fokra képes kifejteni. A jóra való ifjú színésznek e derék ember valódi mestere volt a próbák alkalmával, a hanyagoknak és ostobáknak pedig irgalmatlan ostora. Sőt az első szereplők felfogására is gyakran oly észrevételeket tett, minőket csak a legavatottabb műértő tehet. Nem egyszer igazította meg őket, anélkül, hogy ezt tőle valaki rossz néven vette volna. Ő egészen bele volt merülve a darabba mindig, s a játsszóval együtt sírt és nevetett” (Egressy 1866. 95.). Egressy maga is a színészek szerepét átélő, együtt síró-nevető sugó mítoszát írja tovább, de a szerepek felfogására, alakítására vonatkozó megjegyzései már felülemelik őt az egyszerű sugó szerepkörén, és a darabokat nemcsak értő műélvezők sorába tartozónak mondja, hanem egy rendezői kvalitásokkal is rendelkező sugóképet tár elénk.

A *Magyar játék-színi almanach*, mely az 1828-as években lejátszott darabok nevét foglalja magában, és amelyet Kassán adtak ki, Gillyén újabb sugói arcát tárja elénk. Az előszó, melyet „A Nagylelkű hazafiaknak” ajánl nem csupán egyszerű előszó, hanem a Kolozsváron 1824-ben megalakuló első magyar operatársulat sorsáról való beszámoló, különös tekintettel az 1827-es és 28-as évre. Már az első mondat bemutatkozása büszkén vallja magát kolozsvárinak és úttörő társulatnak: „E jelen lévő Társaság, az Erdélyországi Mánásoktól, a’ kiknek pártfogása és igazgatása alatt három esztendőtt töltött, azon szándékkal botsátatott ki Kolosvár-

ról Magyar-országnak főbb városaiba; hogy azon bal-vélekedőket megcáfolja, kik azt hiték hogy a' Magyar nyelv alkalmatlan a' Dall-játékok (opérák) előadására: ezen czélból megjárta a' múlt 1827-ik esztendőben Szeged, Arad, Mária Theresiopolis, Baja, Péts, Székesfehérvár és Pest nemes városokat”(Gillyén 1829. 330. zsk.).

Közli ez a kis színháztörténeti értekezés azt az 1827. dec. 19-i utolsó előadásuk után elhangzott búcsúbeszédet, mely után a közönség nem akarta elbocsátani a társulatot, és hamarjában összegyűjtött még annyi pénzt, amellyel további nyolc előadás bérét kifizette a költségeket már fedezni nem képes társaság helyett. A pesti publikum ilyen jellegű megmozdulása „irigységet gerjesztett a Németben” és megtiltották, hogy a magyar társulat színlapján feltüntessék: „utoljára”, hogy hasonló skandallum ne következzen be („a Magyaroknak czédulájára nem volt szabad kitenni ezen szót (utoljára) nem volt szabad elbúcsúzni”). Mivel a színpadon való köszönetnyilvánítás megtiltatt, ezen zsebkönyvbeli előszóban közölt „Alázatos búcsúvétel”-ben mondanak köszönetet a Pest Sz. Kir. Város közönségének, hogy teátrumukban játszhattak.

A társulat névsora a kor magyar színházának élvonalát jelenti: Déryné, Egressy Gábor, Láng Ádám, Megyeri Károly, Pály Elek, Pergő Czelesztin, Szentpétery Zsigmond, Szerdahelyi József stb. játszanak. A zsebkönyv még egy egyfelvonásos daljáték szövegét is tartalmazza, melynek bemutatója Nagyváradon 1828. december 20-án Déryné asszony különös hasznára adatott, a címe: „*Cordélia*, igaz történeten épült szomorú Dall-Játék (Opera) egy felvonásban, fordította Szerdahelyi József, magyar nemzeti ének és színjátész”, muzsikáját Kreutzer Konrád szerezte. A Farkas utcai színház felépülése (1821) és 1849 között hozzávetőleg harmincöt-negyven különböző színtársulat fordul meg Erdélyben. Egyesek rövid időre jönnek, s utána nyomuk is vész, mások viszont huzamosabb ideig működnek itt. Különösen a harmincas évek közepétől figyelhető meg mértéktelen elszaporodásuk. Jelentős részük a színészet hitelét rontja, különösen az olyan helyeken, ahol korábban jobb színtársulatok is megfordulnak. A harmincas években a vándorszíntársulatok száma annyira megszorodik, hogy szükségesnek tartják országos fórumokon a különböző lapokban felszólalni ellenük. Enyedi Sándor idézi a Honművészen közölt, Marosvásárhelyről beküldött cikk részletét: „S ha látsz mint karavánként, látsz sokszor podgyászos szekeret igás lótól vonva, a szekérben magas szekrényeket, kinyúló rudakat, s kisszámú különös társaságot, némbereket s abafi hőőket: mit gondolsz, kik őők? Ezek azok kiket leírék: Nemzeti Színészek! Ezek az Othellok, Hamletek, Richárdok. Őők azok kik

a szívet nemesebb érzelmre gyűjtják. (...) hogy Erdély némely helyein a színész most is komédiás, szükségtelen mondanunk... – hogy valaki voltaképpen színész lehessen, sok kíváncsít: a tudományok minden ágában előhaladt ismeret, mely költői elmésségtől is legyen gyámoltva; de hiányozván benne a képzelőerő a tudományoktól nem táplált ízlés és józan kritika által nem igazított tanulmány – más mi lesz ebből? Mit hozhat ez létre? Lesz egy kontár belőle. Ki korunkban tanulás útján nem reméli előhaladtát e pályán, jó ha elkészíti magát, s nem fogja idejét vándortársaságoknál vesztegetni.” (Enyedi 1998. 50–51.)

A vándorszínészetnek nemcsak ellenzői, de pártolói is vannak. Egy-egy vándortársulat pedig azzal szerez hírnevet, hogy lehetőséget nyújt néhány a pálya kezdetén álló színésznek tehetsége kibontakoztatására. A vidéken működő társaságokból több jeles színész nő ki, akik a XIX. század közepére eljutnak a nagy színházak színpadára is. Ragyogó pályát fut be a Székelyföldön a legripacsabb társulatnál sűgőként induló nagygalambfalvi születésű Feleki Miklós, ki mint a színészek „pápája” halt meg. Egressy Gábor is Ungvárt 1828-ban a Göde és Láng egyesített igazgatása alatt mint sűgő kezdte pályáját. Azt is rebesgették, hogy Petőfi is sűgő volt egy ideig. A vándorszíntársulatoknál nem volt szokatlan, hogy a kezdő színészt sűgásra is felhasználják.

Ki kerül be a lexikonba?

A kolozsvári színházi zsebkönyveket jegyző sűgők neve többnyire bekerült a Schöpflin szerkesztette lexikonba (Schöpflin 1930–31. I-II k.). És ez a tény korántsem egyértelmű.

A színházi lexikonok összeállításának számos megnehezítő tényezője van. A legfőbb az, hogy a színházi világban sok művész folyamatos jelenléte viszonylag rövid ideig tart. A vidéki színjátszók alig-alig tudtak a névtelenségből és elfeledettségéből kitörni. 1837-ig a Pesti Magyar Színház megnyitásáig nincs a köztudatban egyetlen olyan színművész sem, aki kizárólag vidéki évekkal a háta mögött vált „halhatatlanná”. A vidéki színjátszás feneketlen kútjából minden merítéssel újabb és újabb nevek kerülnek felszínre, azonban viselőjük kilétét legtöbbször nem lehet ki-nyomozni. Ezért a lexikonok is többnyire olyan neveket vesznek fel, és nyilván ez valamilyen szelekciós kritérium is, aki bejut a Nemzeti Színház küszöbén vagy legalább a Budai Népszínházén, és egy jó pár zsebkönyvnek a szerkesztője, ha már sűgő is.

A legtöbb kolozsvári zsebkönyvszerkesztő nemcsak sűgóként, hanem színészként is működött. Sajátos ez a színész-sűgó konfiguráció, mely mutatja, hogy a két szerepkör határvonala korántsem átjárhatatlan.

Mátéfy József, Keszi Harmath Sándor, Csokonai Vitéz József, Nagy Ferenc, Nagy József, Gönczy Soma, Farkas Lajos, Arday János, Dózsa Kontra József, Jakab István, Nagy György mind olyan kolozsvári zsebkönyvszerkesztők, kiknek neve mellett a Schöpflin féle lexikonban a színész-sűgó elnevezés áll. Volt aki még színműveket is fordított, mint Mátéfy József⁹, de ez sem volt szokatlan, hisz számos olyan színész nevével találkozunk, akik gyakran fordítottak társulatuk szegényes repertóriumának bővítése érdekében. Sokkal kevesebb azon név, amely mellett pusztán a sűgó cím van feltüntetve: Ároki Szilágyi Imre, „a púpos kis emberke”, Emődy Pál, kinek apja református lelkész volt, Berei József, a vidéki sűgó, Ország János, és a Nemzeti Színház sűgójaként is működő Gönczy Soma. Nem nagyon volt szokásban, hogy nők menjenek sűgó pályára, de kivételek is vannak. Csiszér Istvánné, egy a nem gyakran előforduló sűgónők sorában. (Schöpflin 1931. I. k. 300.) Csiszér Istvánné Sarkadi Nagy Zsuzsa 1846 okt. 16-án lépett színpadra Feleki Miklós társulatánál, és Kolozsváron kiadott egy Játékszíni emlékkönyvet 1866-ban.

Amint a színész is csak rivaldafényben állva érdekli a publikumot, ugyanúgy a színész-sűgó, némelykor fordító és rendező-sűgó, zsebkönyveket szerkesztő, a színháztörténet krónikása tarthat csak igényt a felejtetlenségre.

Az egyleveles emlény. A zsebkönyv és a színlap érintkezése

Egészen más viszonyban áll a halhatatlansággal az egyleveles emlény szerzője, a legtöbbször névtelen színlaposztó, kinek nevét sem lexikonok, sem a színháztörténet adatai nem őrzik. A zsebkönyvek általában feljegyzik a színlaposztó, cédulahordozó¹⁰ vagy más néven a színi hírnök nevét, de aztán eltűnnek a névtelenségbe. Némelyikük nevét az egyleveles emlény alá is feljegyzik, de legtöbbször csak úgy mint a „fáradt színlaposztó” vagy „hálás tisztelettel a színlaposztó”. Az egyaránt színház és közönség kapcsolatát szolgáló zsebkönyv és színlap műfajainak fő különbsége abban áll, hogy a színlap szövege előzetes tájékoztatásul szolgál

9 Színműfordításai.: Kotzebue: *Szökött katona* vj. 1. fv.; Schiller: *Tell Vilmos* nézőj. 5. fv.; Molière. *A férfi iskola* vj. 3. fv.

10 A cédula a színlap régies elnevezése (l. Schöpflin 1929–31. cédula címszó).

a színre kerülő darabra vonatkozó tudnivalókról, a szereposztásról, a zsebkönyv viszont utólagos tájékoztatásul egy színházi évad egész műsorát közli s az összes színházi személyzet nevét.

A zsebkönyv és színlap műfájának érintkezéseit az egyleveles emlények külön műfaja mutatná.

Hogy a sűgó és színlapkihordó egyaránt a színházi mesterségek körébe utalható, ez is az egyik közös pontját mutatja a műfajnak. Hogy tartalmuk különböző, az már a színlap és zsebkönyv különféle rendeltetéséből származik. De ami a kettő egymáshoz való közeledését mutatja, az az üdvözlő illetve a búcsúzó formula állandósága és a pártfogó közönség kegyeibe való ajánlás azonossága.

A búcsúzó vagy búcsúzó cédula¹¹ és az újévi üdvözlő a színházi kellékes-színlaposztó egyik lényeges szereplési dokumentuma. Általában 10-22 cm-es kisebb nyomtatvány, melyet a társaság elköszöntekor, illetve újévkor a színlapkihordó a közönségnek átnyújt, vagy házról házra járva fizetés-kiegészítésként szétosztogat. A legegyszerűbb s egyik legnépszerűbb búcsúzó, melyet sok városban szétosztottak így szól: „Hon s művészet e kebelnek mindene / Ez melyért élnem s halnom kellene / Pártfogóim! Nyújtsatok hát pályabért / Hogy élhessek általatok a honért. Hálás tisztelettel a színlaposztó.”

Az egyleveles emlényeken általában ez a mottó állt: „Se pénz, se posztó, búcsúzik a színlaposztó”. Van egy másik népszerű búcsúzó, a „Zűg a válás tompa hangja ...” kezdetű, melyet úgyszintén a színházi előadások színhelyein szűltében-hosszában terjesztettek. Népszerűsége a Petőfinek tulajdonított *Emlénnyel* vetekedett.

Noha a színlap és egyleveles emlény grafikai formája eltérő, létezik színlapgrafikájú búcsúzócedula is. Ilyen jellegű egyleveles emlény a XIX. század végéről maradt meg, valószínűnek tartható, hogy korábban ez nem volt divatos, de nem kizárt. Az Országos Széchényi Könyvtár Színházi Tárának egyleveles emlénygyűjteménye két olyan búcsúszót is tartalmaz, mely egyleveles emlény nagyságú 22 cm, de a színlapgrafika formáját utánozza (132. f., 137. f.). A fantáziadűs színlaposztó búcsúszavának fiktív színjátékát kreálja meg az egyleveles emlény szűvegében: „Éljenek a jóakaróim! 10 piczula 1 frt. Vagy minél több annál jobb. Nagy zóna előadás csekély helyárrakkal! Senki kívánatára itt előszűr. Ma adatik: *A színlaposztó jutalma*. Nagy segélyelőadás 1 felvonásban.” A szemé-

11 Az indulást megelőző napon a vidéki társulatok színlaposztóját gyakran busásan kárpótolta gyenge keresetűért a búcsúzócedulából bejűvű pénz.

lyeket is feltünteti: „egyének kik pénzt követelnek”, „a mindennap lefáradt színlaposztó,” „végül jön a t. cz. közönség öltözve, mint gazdag bátya Amerikából, bőkezűségével megmenti a szorult helyzetben levő színlaposztót. Kezdeté reggel 8 órakor, vége az utolsó háznál.”

Elképzelhető, hogy mi a fő konfliktusa ennek a színlaposztó mindennapos drámájának, melyben minden a pénz körül forog. A jópofa, de ugyanakkor ironizáló szöveg végül ajánlással végződik, mely ugyanúgy a zsebkönyvek, mint a színlapok elmaradhatatlan tartozéka: „A nagyérdemű közönség b. pártfogásáért esd tisztelettel Szenesi István színlaposztó”. (132. f.)

A Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár anyagai közt fellelt egyleveles emlény szövege a színlaposztói feladatok nehézségét említi: „A *‘czédula hordozó’ búcsúvétele*. »A nemzeti nyelv ‘ügyében / Mint hogy én is fáradék, / ki szinte négyszáz czédulát / Naponként elhordozék // A’ mint töllem ki telhetett / Tisztemben híven jártam; / Mert jutalmat gondom mellett, / Tölletek nyerni vágytam. // No de örömet meg tettem / Terheim bármely nagyok, / ‘S ha ti is tesztek érettem / Úgy legboldogabb vagyok. A ‘nagy érdemű közönség’ alázatos szolgálja Kerekes György czédula hordozó»¹²

Ki a színlaposztó?

A színlapkihordó személye korántsem olyan érdekes, mint a sűgóé. Bár, ha az egyleveles emlények szerzőiként tekintjük, a vándortrupp műveltebbjei közé is sorolhatnánk, ha ez minden esetben így volna.

Kilétük a színházi törvényekben, zsebkönyvekben jóval szerényebben körvonalazódik, mint a saját maguk állította visszfényben, amikor is a színes-rímes búcsúvers-ajándékozókként tetszelegtek.

A színlapok nyomán indulva meg, úgy tűnik, hogy a színlaposztókellékes személye teljesen háttérbe kerül, hisz nem ő jegyzi le a színlapok adatait, hanem ő csak szétosztja. Az erdélyi színházi törvénynek (1803), mely a Wesselényi-féle 1797-es szabályzaton alapul a „czédula hordozó”-ra vonatkozó szabályai a színlaposztót amolyan mindenesnek tünteti fel.

12 Ezen egyleveles emlény szövege a zsebkönyv-bibliográfia egyleveles emlénygyűjtemény anyagába nincs felvéve. L. S.Á.L. f. 27. col. Nagy Jenő. fasc. XII. 4. 85. j. Kézírással : „1840-ben” van feltüntetve. Ilyen a bibliográfiában fel nem tüntetett egyleveles emlények a 37., 38., 41., 73. és 85. jelzetűek. (L. az ezekre vonatkozó anyagot a dolgozat függelékében.)

A zsebkönyvek legtöbbször feljegyzik a színlaposztók nevét is, de a színházi személyzet neveinek felsorolásakor az utolsó helyre kerülnek, általában az igazgató, rendező, színészek, sűgók, kardalnok, zenekar, díszítményi személyzet, könyvtárnok, pénztárnok stb. után.

A színlaposztó vágya csak újévi üdvözetkor vagy búcsúsúzókor teljesül, ez az ő szereplési alkalma.

Fontos megjegyeznünk, hogy az egyleveles emlényeknek elsősorban művelődéstörténeti értékük van, mivel színháztörténeti szempontból elég kevés adatot közölnek. A kiadó cédulahordók, esetleg sűgók vagy színészek nevén kívül alig található bennük értékes anyag a társulatok életére vonatkozólag, eltekintve az egykorú gyűjtők kézírásos széljegyzékeitől. Egyleveles nyomtatványok lévén, még nagyobb arányban kallódtak el, mint a zsebkönyvek, és felkutatásuk is körülményesebb, mert többnyire feldolgozatlanul, ömlesztett könyvtári állományrészekben rejtőznek.

Zsebkönyv, színlap és egyleveles emlény összefonódásának lehetünk tanúi egy színházi zsebkönyv által közölt egyfelvonásos vígjáték szövegében (Nagy-Szabó 1871. 610. zsk.).

Általában a zsebkönyvek közölte színművek többnyire nem éppen magas színvonalú, irodalmi értékű művek, amint e zsebkönyv *Új évi ajándék* című vígjátéka sem az. Érdekessége, hogy máshol fel nem lelhető, és rendkívül jellemző a kiegyezés utáni korra, a közönség ízlésére és a társulat műsorára.

A vígjátékban fellépő színlaposztó és sűgó szerepére érdemes egy pillantást vetni. A vígjáték története egyszerű. Egy mezővárosban, a vasút mellett van a színhely. Andori földesúr a hóvihar elől egy vendéglőbe menekül. Feleségét várja, s mivel a vonat a vihar miatt késik, a vendéglős újév előestéjén mulattatókat szerez számára. Felvonul a kéményseprő, a borbélysegéd, a magyarul is alig beszélő félrészeg lámpagyújtogató, majd a színlaposztó és végül a sűgó, hogy újévi köszöntőjével méltánylásért esdjen a tekintetes Andorinál. Egy kis félreértés és galiba után megjelenik a feleség is az újszülött ikergyermekekkel, hogy férjének meglepetést okozzon. Este a házaspár pedig színházi előadásra készül.

A színlaposztó a helyben működő vándorszíntárság aznapi színlapját hozza és színlaposztói fáradságainak reményét, vagyis az újévi üdvözetet a n. é. közönséghez. Andorai meglepődve veszi észre, hogy búcsúsúzt kap az újévi üdvözet helyett. A színlaposztó hamar megmagyarázza: „Az mindegy kérem alásan, mi vidéki, vándor kis társaság tagjai vagyunk, hordjuk a nemes érzelmű közönséghez a színlapot, elmene-

telünkör aztán ily búcsúszóval veszünk búcsút, remélve, hogy búcsúzóban minden látogatónk igyekszik kipótolni a jövedelem hiányát a színlaposztónak, e végre egy nyomdában nyomatunk egy pár száz ilyet, mit ily alkalmakkor kiosztunk a közönségnek.”

A következő jelenetben megjelenik a sűgő is, és újévi zsebkönyvével tiszteleg. Felvilágosítja a színházi mesterségekkel nem egészen tisztában levő Andorait, hogy aki előtte tisztelgett, az „csak a színlaposztó” volt, míg ő a sűgő: „egy oly elkárhozott lény, ki láthatatlanul él; a közönség szeme elől egy láda alá rejtve; mégis mint gépben a gőz, ő a lélek az egész szereplő társaságban, s csak egyszer áll a közönség elé ily emlénnel, melyben először a tagok nevei, a lejátszott darabok címei, vers, próza van – és ezzel pártolást esd” (Nagy–Szabó 1871. 14–16., 610. zsk.).

A zsebkönyv vígjátékja a házaló színlaposztót és sűgőt a különböző mesterségek sorába helyezve az újévi szokás gyakorlóiként mutatja föl és nem is kedvezőtlen színben, hisz mindketten megkapják jutalmukat, és Andorait meggyőzik afelől, hogy aznap este neki színházi előadáson van a helye. A búcsúszó, az újévi színházi zsebkönyv és a színlap tárgyi jelei az eljátszott és sorra kerülő színdaraboknak és a színházi emberek közönség szervezésének.

A színlapok

Nagyon fontos forrása a színháztörténeti kutatásnak a színlap. Egyike a színielőadás közvetlen dokumentumainak. Pontos tükre annak, hogy mit tart fontosnak az előadó és a közönség. Különös fontossága van arra a korra nézve, amikor a napi sajtó még nem foglalkozik részletesen a színházzal. Erre az időre nézve, olykor az előadás egyetlen, sokszor beszédes emléke. Annak megfelelően, hogy a különböző korokban a színtársulatok vezetői mit tartottak szükségesnek közölni a közönséggel, a színlapok tartalma, szerkezete és külalakja is változott.

A modern színlap magyarországi őse az iskoladrámák programjaiban vagy argumentumaiban lelhető fel. Ezek a programok a XVII. századtól kezdve kísérik az iskolai színielőadásoknak. 4–32 lap terjedelmű nyomtatványok, amelyek a darab címén kívül az előadás időpontját, helyét, a színjáték tartalmát és a szereplő személyek nevét is közlik. Külön színlap típust képviselnek a XVIII. századi főúri színházak színlapjai, melyek nem különálló nyomtatványok, hanem a nyomtatott szövegek könyvek részei. Legtöbbször a címlap verzóján vagy a szövegek könyv harmadik, negyedik oldalán találkozunk színlap jellegű tájékoztatással. Itt

sorolják fel a szerepeket, a színészeket, a díszlettervezőt, a karmestert és a díszletek változásait. A színészek neve gyakran geometrikus ábrában van elhelyezve, oly módon, hogy elhelyezkedésükből drámai kapcsolatokra is következtetni lehet. Ily színlap fakszimiléjét Horányi Mátyás közölte *Az Eszterházy-színházak szöveggönyvei* című munkájában. (Horányi 1957. 22–23.)

A modern, egyoldalas színlapokat a német színészek honosították meg Magyarországon a XVIII. században. Ezek semmiben sem különböznek az egykorú osztrák és német színlapoktól. (Staud 1962. I. k. 53.)

Az első magyar hivatásos színtársulat (a Kelemen-féle „Magyar Játzó Színi Társaság”) színlapjai igen tetszetős, fekete vagy piros szegélyrajzzal díszített negyedréti alakú nyomtatványok. A társulat legrégibb színlapja az OSZK Színházi Tárának színlapgyűjteményében *A talált gyermek*. A darabot 1792. június 11-én adta elő „A Nemzeti Játékszíni Társaság Budán a’ Híd mellett lévő nyári Játék-színben” (vagyis a Reischl bódédében).¹³

A kolozsvári magyar színlapok közül a legrégibb az 1793. november 16–17-i előadás színlapja, amikor is „A’ Méltóságos Gróff Rédeiné Asszony Ő Nagysága Házánál, Két érzékeny játékokat játszottak ezen nevezet alatt: *A meg-tébolyodott Ritter*.¹⁴ Két nagyobb szakaszokban és VII. Felvonásokban. *A Különös Tükör* I. Felvonásban.” *A Megtébolyodott Ritter*t két estére osztva játszották. A színlap közli a díszletek és egyéb látnivalók jegyzékét is. (OSZK. Színháztörténeti Tár színlapgyűjtemény. Kolozsvár.)

Ami a színlapok szövegét illeti, általában közlik az előadásra kerülő színdarabok címét, az előadás helyét és idejét, a szerepek és a színészek nevét. Ezek azok a lényeges mozzanatok, amelyek a közönség előzetes tájékoztatását szolgálják, vagyis amelyek a nyomtatványt vagy kéziratot színlappá avatják.

A szerző, különösen a XVIII. század második és a XIX. első felében nem mindig szerepel a színlapon, mint ahogyan a fordító és az átdolgozó nevét sem jelölik rendszeresen. Ezért olyan nehéz néha ebből az időből származó színlap alapján meghatározni, milyen darabról van szó. Megnehezíti ezt még az a körülmény is, hogy egyes színművek különfé-

13 A társaságnak ennél csak egy régebbi színlapjáról van tudomásunk, amely az Országos Levéltárban található: *A filozófus* színlapja 1792. június 9-i dátummal (l. még Harsányi 1913. 38–41.).

14 Ez Korompay József prágai német színész lovagi rémdrámája: *Rudolf von Felseck od Die Schwarzhaller Mühle*. Német színpadjaink kedvenc műsordarabja.

le címeken kerültek színre. Megtörtént az is, hogy a színlapon feltüntetett nevű író nem is élt egyáltalán.¹⁵

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum legrégebbi színlapja az 1798. január 1-jei kolozsvári előadásról ad hírt. „A’ Felsőbeknek Engedelmekből. Ma Hétfőn, Az 1798-dik Esztendőnek 1ső Napján A Nemzeti Játék Színen fog elé adodni. *Egy ujj esztendei ajándék*. II. Nagy Fel-Vonásokban, melynek az Első Fel-Vonása: Ama *Híres Inklé és Járíko* Nevű Nagy Operának (...) egész első Fel-Vonása. A’ Második Fel-Vonás pedig lészen *Piko Hertzeg vagy Jutka Persi* nevű Operának az Második egész Fel-Vonása. És az egész Játékot fogja bé-rekeszteni, egy nemes Publicumhoz intézett áldozattya a’ Játzó Társaságnak, Illuminációval, és éneklő Karokkal.”

A *Pikó Hertzeg és Jutka Persi* című énekes játékot a Kelemen-féle társaság 1793. május 6-án mutatta be Budán, melynek előadásáról fennmaradt színlap az első magyar opera színlapja.¹⁶ A két felvonásos Haffner által írt vígjátékot Szalkay Antal fordította, zenéjét Chudi szerezte, de nyilván ezeket az adatokat nem találták fontosnak, hogy közöljék.

Íme öt év eltolódással Kolozsvár városa is megismerkedhet e daljáték második felvonásával. Nincs tudomásunk korábbi bemutatásáról, Ferenczi Zoltán csak 1803-as adatot ismer (Ferenczi 1897. 521.). Érdekesebbnek tartjuk megemlíteni, hogy ez az 1793-as színlap nem tünteti fel a szereplő színészek nevét.¹⁷

Noha egy színlap legfontosabb adatai az előadásra kerülő mű címe, a szerepek mellett a szereplők neve, az előadás helye és ideje, vizsgált színlapjaink jóval több információt közölnek ennél.

Egy színlapgyűjteménynek nem feltétlenül a pompázatos megnyitó előadások, híres vendégszereplések, klasszikus drámák előadásainak kiemelkedő színlapjai vagy akár selyemre nyomott színlapjai a fő értéke.

15 A Pesti Magyar Színház 1837. aug. 22–1841. ápr. 3. közötti színlapjai sem fogadhatók el ilyen szempontból teljesen hitelesnek. Bíró Lajos Pál (a Péchy Gyula által összeállított műsora utáni jegyzeteiben) említi, hogy különösen az első évek adatai nem vehetőek biztos forrásnak „mert talán akaratlanul, de lehet, hogy reklámképpen az idegen drámák és színpadi műfajoknál nemegyszer a divatos, ismert írók neveit írták ki” (Bíró 1931. 135.).

16 A színlap fakszimiléjét l. Pesta László szerk. *Tanulmányok Budapest múltjából*. 1956. 11. kép.

17 V. ö. Az első magyar nyelvű színlapunk sem közli a színészek nevét. Az 1785. szept. 12-én, 14-én Simai Kristóf *Mesterséges ravaszság* c. darabját adta elő valószínűleg a Ráday Pál vezetése alatt álló Magyar Jászok Társasága. Az első magyar előadás fennmaradt színlapja megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. (Staud 1962. I. k. 53.)

Talán még értékesebbek a kis vándorcsapatok előadásainak színlapjai a magyar nyelvű színházi centrumoktól távolabb eső vidékeken, ahol ezek híján semmi színjátszástörténeti adatunk nem volna. A kolozsvári, marosvásárhelyi színlapok mellett brassói, nagyváradi, szebeni, valamint kézdivásárhelyi, sepsiszentgyörgyi és székelyudvarhelyi színlapok találhatók a gyűjteményben, melyeknek egyedüli összekötő szempontjuk, hogy magyar nyelvűek, és a XIX. század küszöbétől a század közepéig előadott produkciókat tanúsítanak.

A kezdő magyar színészet vidéki bolygásaiban, ahová a magyar színészet legelkelismeretesebb krónikásai sem követték a társulatot, ezek a színlapok maradnak egyedüli emlékül, melyek alapján az eddig ismert adatok kiegészíthetők.

Az első magyar nyelvű operatársulat 1826-os brassói és marosvásárhelyi vendégszereplésének is van nyoma a színlapgyűjteményben. A társulat három és fél éves erdélyi működése az egész színjátszásunk kiemelkedő fejezete. És különösen a vendégjátékok szempontjából fontos, mert olyan városok színpadjai nyíltak meg előttük, ahová azelőtt nehezen juthattak volna el.

Az 1826. szeptember 15-i brassói színlap hirdeti: „A’ Felsőség engedelmével az Erdélyi Magyar Nemzeti Játzó Társaság által fog elő adódni: A *Falusi Borbéj*¹⁸ énekes víg játék 2 felvonásokban, musikáját írta: Schenk”. „Szerdahelyi Ur” játsza Lux, falusi borbély szerepét, Dérnyé pedig „Susi a’ tutorság alatt”. A színlap jelentős részét, mint általában itt is, a szerepek és a szerepeket játszó színészek neve tölti ki, csakhogy e színlap egy közönségtájékoztató információt is közöl a bérletekre és a műsorra nézve: „Társaságunk ezen hólnap végével szándékozik bé végezni mutatványait az idő rövid volta tsak fél Abonamentet enged kezdeni mely’be többnyire mind énekes Játékok adódnak elő”. Az 1826. szept. 28-i brassói színlap Kotzebue ötfelvonásos vitézi játékát, *A keresztes vitézek* előadását hirdeti.

Az 1826-os marosvásárhelyi vendégjátéknak két színlap dokumentuma van a gyűjteményben. Június 13-án a „Felsőbbek engedelmével” előadódik a „Párisi *Vizhordó* Itt még nem adatott Énekes Játék (Opera) 3. Felvonásban Frantziából fordítatott Kolosvártt, a’ Mus’ikáját készítette Cherubini”.

A színlap nem közli a fordító Deáki Filep Sámuel nevét, sem az író Bouilly nevét, viszont a zeneszerző neve nagy érdeklődésre számíthatott.

18 A fordító nevét a színlap nem közli. Az énekes vígjátékot Ferenczi szerint Kótsi Patkó fordította. Ferenczi Zoltán műsoradatai, az Előadott színdarabok jegyzéke 1792–1850, nem jegyzik a brassói előadásokat. Az erdélyi városok közül Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad előadásai szerepelnek. (Ferenczi 1897. 505–527.)

Érdekes darabot hirdetnek a következő napon: „M. Vásárhelyt. Ez Uttal Utoljára. Ma Szeredán Junius 14-dikén 1826. A' Nemzeti Játsszó Társaság Által fog elő-adodni: Szerdahelyi Josef hasznára: *A három század 1726, 1826, 1926.*¹⁹ Phantáziai Idő Rajzolat 3 Szakaszban énekekkel, írta Meils, fordította Bántó Sámuel.” „A' Levegőí hajót-Repülő Machinát-magába szántó ekét-'s más egyéb meg kívántató Decoratiókat festette, 's igazgattyá Simonfi Ur Szinmester”. A közönség „phantáziáját” igencsak megmozgathatta ez a színjáték, amelynek az 1926-os esztendőben történő felvonásában „levegőben repülő követ” jelenik meg.

„A játék után egy Butszó Kar énekeltetik a Társaság által,” és ahogyan a színlapokon szokás, a jutalomjátékos Szerdahelyi a közönség kegyeibe ajánlja magát, de nagyon szerénykedő ez az ajánlás, amilyennel csak ritkán találkozunk színlapok szövegein: „Még semmi vagy igen csekély érdemet lehete szerentsém tenni e' Díszes Publicum előtt, mindazonáltal táplál azon édes reménység, hogy nem tekintvén azt, Hazafi Párfogoim tapasztalt Kegyességek által buzdítani és jelenléteikkel meg örvendeztetni fogják alázatos szolgálókat Szerdahelyi Jo'sef”.

Az 1827-es nagyváradi színlap június 19-i előadást jelez előre: *Az árva és a' gyilkos* nagy melodráma három felvonásban. A színlap közli a szerző Castelli és a fordító Lilien Antal nevét is. A szereposztáson kívül (Éder György, Demjén Mihály, Néb Mária, Éder Antónia stb. a szereplők) csak a „bileték” elővételéről és a bemenetel áráról közöl információt. A június 20-i előadás „Egy énekes *Quodlibet* egy felvonásban 5 scénára osztva” volt, melyet Kotzebue két felvonásos vígjátéka, *A' Tűzi próba* előzött meg.

Az 1829-es kolozsvári színlapok annál is figyelemre méltóbbak, minthogy zsebkönyv csak az 1828. nov. 2-a és 1829. jún. 9-e közötti műsort közli (Keszy Harmath 1829.).

Ebből a periódusból való az 1829. február 8. színlap a: „*Bátori Mária*²⁰ nemzeti szomorú történet ujonnan igazítva 5 felvonásban”. A közönség kegyeit kereső színész is tisztában volt azzal, hogy a legnagyobb reklám a hazafias érzésre apellálni. Íme az ajánlás: „Czelesztin, kit a Hazai vágy, s az iránt való háládatos érzet, visszahozott Hazájában; fellép ezennel 's magát alázatosan ajánlja hajdani Kegyes Pártfogóinak gratiájába”. A kortól egyáltalán nem idegen ez a stílus és Pergő Czelesztin volt egyike azon szí-

19 Vértessy Jenő említi még egy *Három század* c. „nagy allegóriai rajzolat” miskolci színlapját, melyet az 1831-es év első napján mutatnak be. És a három század egyes éveit nyilván aktualizálják az 1731, 1831 és 1931-es évet mutatják be. (Vértessy 1908. 209.)

20 Dugonics András darabja, a színlap ezt nem közli.

nészeknek, akinek a végletekig vitt pátosz az elemében volt, s a „színfalhasogató stílus” legnagyobbikaként ismerték. Megjelenése bármely városban diadalmas volt. A pesti színházat alapító nemzedék fellépése azonban dicsőséges pályáját vágta kettőbe, mivel már elmúlt az a kor, amikor játéktípusa hatásos tudott lenni (Jancsó 1942. 119.).

A *Barbarossa Ariadan* október 31-i előadásának dátuma sincs meg a Ferenczi műsoradatában. A Brassai Sámuel által fordított *Victor és Crosse* drámát másnap november 1-jén a *Valóság és Tréfa* című 3 felvonásos vígjáték követte, majd a november 3-i előadás *A' Természet és szerelem tusakodása* 5 felvonásos vitézi néző játékot Daniel Elek fordította. Ez utóbbi, az 1829-es év végi szórványos adatok is jól mutatják, hogy Dérynéék eltávoztával énekes darabokat ritkábban adhattak, és Udvarhelyiéknek az 1829–30-i tél sem ment a legjobban.

Az 1830. április 3-i szebeni színlapon a Keszy József igazgatása alatti társaság a nagy teátrumban *Cserni György* 3 felvonásos vitézi vígsággal elegy játékát hirdeti, magyar és rác énekekkel.

1830 elején a sikertelen tél miatt Udvarhelyiék társulata felbomlott, egy részükkel Keszy új társaságot szervez, és Nagyszebenben a színész, vándorszíntársulat igazgató Balogh István (aki még Zágrábig is eljut 1827-ben társulatával²¹) drámáját adja elő. És az igazgatói ajánlást német nyelven közli. Változik a helyszín, mint a társaság s az igazgatók, és közönségükhöz alkalmazkodnak a színlapok szövegei is.

Az 1830-as év egyetlen marosvásárhelyi színlapja Székely József társulatának életéről ad hírt. A március 13-i keltezésű színlap mutatja, hogy a társulatnak igencsak jól mehetett sora, január 29-i előadásukról volt korábban adatunk. (Ferenczi 1897. 318.)

A március 13-i színlapon Párthényi János színmester részére a Nemzeti Színjász Társaság az „*Odioso, A' Kis ördög vagy Az aszszony Abellino*.”²² Itt még nem adatott egészen Új Nagy Néző játék 5 felvonásban” – olvasható.

A dekorációk, a látványosságok felsorolása már a legrégebb színlapoknak is fő csalogató eszköze volt. Noha szerzőt, fordítót nem tüntet fel, nem meglepő, hogy e színlap tükrének is a felét a látványosság, az akkoriban sok nézőt vonzó állókép vagy másképpen „tableau” leírása, valamint a darab rekláma foglalja el a jutalomjátékos Párthényi ajánlásával együtt. Íme

21 L. Enyedi 1999. 247. és Pukánszky 1931. 45–46. erre vonatkozó adatait.

22 A dráma szerzője Meils, fordítója Komlóssy Ferenc. Kolozsvári bemutatója egy évvel az előtt 1829. január 11-én volt.

a megfelelő szöveg: „ezt követi »a drámát« egy nagy Tableau, ezen nevezet alatt *Ádám és Éva; vagy A' Paraditsomi kígyó*: a'hol is a' Nézők láttára bé jöven a kígyó felmász a' tiltott fára, 's arról leszakasztván a' halálos almát, által nyújtja Évának, s' ez Férjének: így el esvén a' két Első Ember, megjelenik tűzes Kardal az Angyal, 's ki kergeti őket a Paraditsomi boldogságból. Ezen nevezetes Darab, a' hajdani Olasz köztársaságok nagy időszakaszszából való, 's a' Remek, 's maga nemébe híres, Abelino nevet viselő Bánditai Játék főbb vonásait tartja meg: a' tündéres jelenések egymást felváltó rendje, a' Politicai nagy zavarodások közt, a' Haza boldogságát mint egy mértéket kezébe foga Geniusz, szüntelen maga arányába tartó folyamja a' Játéknak, szemet szívet egyaránt meg kap 's ki elégít.” S a remekbe szabott ajánlás: „Nagy lelkűségtek sugáraitól ugyan azt várom én is. Minden örömmel emlegeti estvését, – hát az én estvém milyen lesz? Nincs oly szegény kunyhó melynek ablakán bé ne süssön a' Nap; tegyetek vellem is úgy, 's itt hól a' Polgári élet első lépését tevém, lelkem örök hálával borul elétekbe. Alázatos szolgálók Párthényi János.”

Az 1832-es év ugyancsak erőt próbáló év volt a kolozsváron játszó társulat számára. 1831 végén a kolera miatt nem voltak Kolozsváron színészek. 1832 elején megjelent Pergő Czelesztin egy társulattal²³ és ő veszi ki a színházat. Első előadásuk színlapján (1832. január 12.) Czelesztin ajánlása nemcsak a sajátosan magyar reklámmal operál – mert természetesen a hazafias érzésre apellál –, hanem életét is kész ajánlani a pártfogó közönségnek. *Bocskai István. A' Tántoríthatatlan hazafi*²⁴ nemzeti hős érzékeny történetet 5 szakaszban adják elő, és ez Czelesztin patetikus ajánlása: „Nagy a lelkű Hazafi Kegyes Párfogóim! Kiálva az idő veszéjeit, 's éppen azoknak sulyán, honnyi szent vágy hozott vissza távolról, 's húsz évek óta, többekkel folytatott pályámon egyedül maradtam; határtalan méj tisztelem; 's háladatosságom köteleességét, mintegy megújítani kívánom, midőn időtöltések' bár mi részbe való kielégítésére, életemet is kész vagyok oda ajánlani: e' jelen Történettel, addig is, míg várt Társaink elérkeznének, bátor vagyok elkezdni pályánkat, azzal az alázatos jelentéssel, hogy a' Játékszíni időtöltés lehetőbb kielégítésére, a' Pesti Nagy Játékszín első Bellétmesterét, több Mivészekkel Társaságunkhoz köteleztem, kikkel is új, és nevezetes tárgyak előmutatásával kívánom kegyes megalázásukat megérdemleni. alázatos szolgálók Czelesztin.”

23 A színlap alapján a társulat állt: Demjén Mihály, Göde István, Gödené, Farkasné, Kováts, Szathmári, Párthényiné, Nagy, később Eránosz, Kiss, M. Lujza, Rákosi, Harmath, Engelbert.

24 A drámát Kotzebue *Ubáldo* c. darabja után Láng Ádám dolgozta át.

Mínthogy 1832-es zsebkönyvről nincs tudomásunk, s a '32-es műsort Ferenczi Zoltán sem jegyezte fel, fontosnak tartjuk felsorolni a színlapokon fennmaradt előadások adatait: Január 14-én Az *Ős-Any*²⁵ c. szomorú történetet játszták 5 szakaszban. A színlap jelzi, hogy másnaptól kezdődik a bérlet egy egészen új darabbal, „mely most minden Európai Játékszínen időszakaszos a' Pesti Nagy Játékszíni Első Tánczos, és Artzmivész Társaság által egygyesülve Társaságunkkal előadandó Nagy Tánczos Néma Játék (Pantomiai Ballét) 2 Szakaszban ezen cím alatt: *Dommi az Ámerikai Majom, vagy a' Szeretsen Boszszuállása*”, majd a 12 előadásra szóló bérletek árát közli. Még egy közérdekű hirdetés is helyet talál az Ősanya plakátján: „Jelentés: a' Nemzeti Játékszín Orchestrájából Csütörtöki Játék után egy drága Hegedű elveszvény; megtalálója vagy ki nyomozója Húsz V. forint jutalom mellett felszólítatik, melyet azonnal a' Társaság igazgatójánál felvehet.”

Február 11-én „Viasz gyertyával való egész kivilágosításal” *A' Baváriai gyász mennyegzőt* játsszák, egy egészen „új nagykészületű históriai remek drámát, melyet egy nagylelkű hazafi Bécsben szerzett és ezt követően *A' szerenada (Esti Mu'sika) Tyrolban vagy A' Quacker-t*, falusi tréfás víg balettet adják elő, melyet Uhlich Henrich balettmester szerzett” (a balett címét németül is közlik). A bérletszünetes előadást Szathmári Dániel és Gillyén Sándor javára adják, akik a nagylelkű hazafi kegyes pártfogóik kegyébe ajánlják magukat. Szathmári egyik főszerepet játsza a drámában és a tréfás víg balettben is szerepel.

Az ismerős zsebkönyvszerkesztő Gillyén egy mellékszerepet, a két halász egyikét játsza.

A dráma díszlete pedig nem mindennapi: „A játékot díszíteni fogja a Régensburgi Csata-viadal, egészen ujjonnan festett korlátokkal, mellyeken belől a Lovagok gyűlése lesz; a Duna hídja több faragott Statuákkal; végre egy pompás Királyi gyászboltozat átlátszólag”.

Két 1837-es kétnyelvű (magyar és német nyelvű) színlap a Demjén Mihály társaságának brassói vendégszerepléséről tanúskodik.

Július 16-án Nemes Szabad Királyi Brassó városában „A' Felsőség engedelmével” Körner *Zrínyi Miklósát* adják elő. Demjén játssza a címszerepet, Eránosz Nagy Szulimán, török császárt (játszanak még Koronkai, Kiss, Németi, Futó, Váradi, Váradiné, Lázár, Hegedűs).

25 A drámát Grillparzer írta, fordította P. Horváth Dániel.

Július 20-án a társulat *Henrik és Vilhelmina vagy A' Rajnai gyász mennyegző*²⁶ háromfelvonásos szomorú színjátékot játssza, amelyet Gyurman Adolf, a Pesti Hírlapok egyik szerkesztője írt.

Egy székelyudvarhelyi színlap kézirata 1839. december 8-ra ötfelvonásos erkölcsi vígjátékot hirdet *Beniámin Lengyel Országból vagy A nyolc garasos atyafi* címmel. A színlap kéziratának (mely nem tévesztendő össze a kéziratos színlappal)²⁷ alsó részére feljegyzett: „bémenetel dijj szokás szerint. Kezdeté 6-kor” arra utal, hogy az előadást már több előzte meg.

A szereplő színészek nevei: Ajtai, Lázár, Deézsi, Cseh, Deézsine, Darabi, Darabiné, Báthory.²⁸

Udvarhely városa, hol a hivatásos színjátszás adatai a későbbi évekből valók, mégsem mutatja a színészekről való idegenkedés jeleit.²⁹

Az 1843. augusztus 19-i kézdivásárhelyi színlap hivatásos vándorszíntársulat előadásairól vall a Kolozsvár–Marosvásárhely centrumoktól távol eső végeken.³⁰ A színlap utolsó előadást hirdet Farkass Lajos javára (neve nemcsak színészként, de sűgő-zsebkönyvszerkesztőként is ismert). Előadják Szigligetinek a *Troubadour, vagy A külföldi lantos* c. négyfelvonásos szomorújátékát. A szerepek nyomtatott betűvel, mellette a szereplők neve kézírással jelöltek: Marossy, Priell Nelli, Bartha, Magoss, Döme, Nyiri, Kiss, Tóth, Gócsné, Réthi, Farkas Lajos, Pósa, Döméné, Bertényiné. A nevek mellett persze az úr, k.a., a rövidítésekkel találkozunk.

„Az előadást bezárja szakaszokra osztott néma ábrázolat (tableau) fényes görög tűzzel világítva, e' czím alatt »Mária Theresia koronázása« a címszemély Déryné asszony.”

26 A darabot Cuno írta, Komlóssy Ferenc fordította.

27 Valószínű, hogy ez nyomtatott színlap kézirata lehet, mivel a verzóján a keleti birodalom császárainak a neve van kronológiai sorrendbe felsorolva, és maga a színlap kézirata sem gondos. A színlapok kéziratát nem szabad összetéveszteni a kéziratos színlapokkal. Vidéki színtársulatok gyakran játszottak olyan helységekben, ahol nem volt nyomda, s ilyen esetekben kézzel írt színlapokat használtak. Olykor a szegénység is erre kényszerítette őket.

28 A társulatot nem sikerült azonosítanunk. Valószínű, hogy egy kisebb, hírnévre szert nem tevő társulatról lehet szó. Nem kizárt, hogy Deési Deézsi Kádár Zsigmond lehet, Báthory Báthory János.

29 1835 tavaszán Göde István színtársulata érkezik a városba. 1843 decemberéből pedig hírlapi forrásból értesülünk afelől, hogy Székelyudvarhelyen egy színtársulat időzik, és közöttük van Déryné is. (Enyedi. 1999. 362.)

30 Salamon Sándor említi, hogy Kézdivásárhelyt is megfordult 1843-ban Déryné és Prielle Kornélia a brassói vendégjáték alkalmával, de forrást nem közöl. (Salamon 1970. 362.)

A görög tűz látványossága ilyen nagy nevek mellett is csak emelhetette az est díszét. A jutalomjátékot adó Farkass Lajos ajánlása a közönség megjelenéséért esd: „E részemre jutott jutalomjáték választásában fő gondom lévén mind a’ darab legjobb választását, mind egy pár ének és tablóvall kedveskedést: tisztelettel vagyok bátor kegyes megjelenésükért esdeni”.

1853-ból is fennmaradt egy kézdivásárhelyi színlap. Szeptember 22-én is egy Szigligeti darabot játszottak. Talán nem véletlen, hogy tíz év elteltével még egy szórványos adat, egy kézírásos színlap őrzi meg a színházi est emlékét és Szigligeti nevét, aki a század harmincas éveinek közepétől a hetvenes évek közepéig 114 színpadi művet írt. 1853-ban a Nemzeti Színháznál még csak ügyelő és titkári feladatokat, de később színészi, rendezői és dramaturgi feladatokat is ellát.

Az 53-as színlap ismerősebb színésznevei: Tóth Soma, Deézsi, Boér János, Posáné, Nagyné.

1844-ből még egy szokatlan méretű színlapot említünk meg. A színlap a szokásos kb. 37×23cm, illetve 24×20 cm-es színlapméretekhez viszonyítva sokkal kisebb. Egy zsebkönyvlap vagy egy búcsúzócécula méretéhez hasonlítható. „S. Sz. Györgyön Mai napon *Norma* Nevezetes nagy daljáték adatik 2 felvonásban. Zenéjét írta Bellini”. A címszerepet Gócsné assz., Clotildot, Norma biztosát Priell Nelli k.a., Severt, a Római proconsult Novák úr, Flaviust, Sever barátját Mezei úr, Adalgisa, fő druidot Kovács úr játsza. Még a színlapon szerepel: két kis gyermek, druidok, druidanők, a bemenetel ára és a 7 órai kezdet.

Habár a színlapok nem kelthetik egy élő előadás illúzióját, mégis élő műsorokról vallanak, a színházat alkotókról s a színházat eltető közönségről. Vidéki előadások színlapjai sokszor egyedüli megőrzői az egész társulat működésének, híven tükrözik a vidéki színészet hullámlását nagy akarárok és a létért való küzdelem között. Működésüket csak a kezdő korban regisztrálja némiképp a színháztörténet, s figyelme csak azokra összpontosul, amelyek Kolozsváron vagy Pesten az állandó színházat megteremtik.

A korszak színházról valló dokumentumainak, szövegnyomatványainak kialakult formája és terjesztésének módja mögött nemcsak a mostoha színházi feltételek és lehetőségek sejlének fel, hanem sejthetőek általánosabb kérdések is. Nyilván egy tágabb spektrumú korszak adott színházi szövegeit figyelve az 1790–1850 közötti periódusra nem vonhatók le egyértelmű következtetések. A szövegek is a színház változó sorsával együtt formálódhatnak, és adott helyen, adott időpontban más és más lehetőségek, illetve akadályok alakítják. A közönség eltető eleme által erdélyi magyar színházi valóság tükröződik a színlapok és zsebkönyvek visszfényében.

MELLÉKLETEK

Abonnement **Kronstadt.** Suspendu.

Mit obrigkeitlicher Bewilligung.

Donnerstag den 29. April 1847, wird im hiesigen Theater
unter der Direktion des Joseph Farkas, die
walachische Sing- und Schauspieler-Gesellschaft
zum Vortheile
der
Schauspielerin D. Rosalia
die Ehre haben aufzuführen:

G r a f
Benjowsky.

Schauspiel in 5 Akten von Kogebue, ins walachische übersetzt von
Buttyán.

P e r s o n e n :

Der Gouverneur von Kamtsatka	Herr Wora.
Alphanassa, seine Frau	D. Rosalia.
Phrodora, Kammermädchen	Dem. Serenta.
Kosakowitsch, Kommandant	Herr Wologh.
Graf Benjowsky,	Herr Szeretlin.
Krusikow,	Herr Istratescu.
Stephanow, } die Verwiesenen	Herr Popowits.
Kudrin,	Herr Gurmman.
Naturin,	Herr Stoischitsch.
Kascerinow, ein Kaufmann	Farkas.
Eine Ordonnanz	Herr Linka

Mehrere Verwiesene und Soldaten.

Herr Istratescu hat aus Gefälligkeit für die Beneficiantin obige Rolle übernehmen.

Verehrungswürdiges Publikum!

Indem Gesehtigte ihr ganzes Bestreben dieser angetretenen Bahn weihet, so wagt
Sie ein verehrungswürdiges Publikum um einen zahlreichen Zuspruch zu bitten.

Dero unterthänigste **D. Rosalia.**

Der Anfang ist halb 8 Uhr.

Déryné jutalomjátéka Brassóban Farkas Lajos román társulatának előadásán
(a színlap két oldala)

Abonnement

ВРАШОВ.

Suspendu.

(Къ двоіреа дерегъторіеі локале.)

ЖОІ АН 29. АПРІЛЕ N. 1847,

Соціетатеа театралъ ромънеаскъ сѣлт дирекція лѣ ІОСИФ ФАРКАШ, на
авеа чінсте а продоче дн сала театралѣ де аічі

în folosul

D. ROSALIA,

K o n t e

Beniovski.

Драмъ дн 5 Актери, де Кодеззе, традѣсъ дн ромънеѣ де Bettian.

П е р с о н а л е :

Генераторѣ дела Камчатка	.	.	.	.	.	D. Бокка.
Афанасіа, вѣкона лѣі	.	.	.	.	.	Mad. D. Rosalia.
Феодора, фатѣ де касѣ	.	.	.	.	.	Demois. Serpen.
Комънданта Косакенич	.	.	.	.	.	D. Болот.
Контѣ Beniovski,	.	.	.	.	.	D. Серечин.
Крестиков,	.	.	.	.	.	D. Истратескъ.
Щефанов,	} есілагіі	.	.	.	.	D. Попонич.
Kedrin,		.	.	.	.	D. Цисрман.
Батерин,		.	.	.	.	D. Стоичич.
Касеринов, персидеторіѣ		.	.	.	.	Фаркаш.
Он ordonanci	.	.	.	.	.	D. Linka.

Mai тѣлѣ есілагіі ші солдагі.

D. ИСТРАТЕСКЪ авѣ вѣзѣтате а пріімі ролѣ дн фаворѣл веп-фічіандѣл.

ЧІНСТІТ ПЪБЛИК!

Сѣнтскіса консеігіндѣші тѣтъ сілінда не кърареа че шіа пропѣс,
дшї іѣа дѣдрѣспѣалѣ а се рѣга де Пре опоратѣл пѣвалік центръ партііііре
ші деасѣ кѣтаре. Сервіторѣ преапѣкатѣ
D. ROSALIA.

ПРЕДЪРІЛЕ:

Сказо дѣкіс сѣс ші жос 24 кр. Партер 16 кр. Ал доілеа лок 10 кр. арѣ.
Біете се кѣмпѣръ ла канчеларіа театралѣ.

ДНЧЕПЪТЪЛ ДА 7½ ЧЕАСЪРІ.

Déryné jutalomjátéka Brassóban Farkas Lajos román társulatának előadásán
(a színlap két oldala)

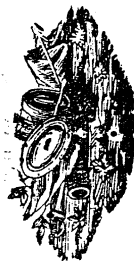
ZSEB-KÖNYV.

ÚJ-ESZTENDEI KÖSZÖNTÉSŰL,
TISZTELET HÓDOLÁSSAL NYÚJTVA
ERDÉLY NAGY LELEKŰ FIAINAK,
ÉS LEÁNYAINAK.

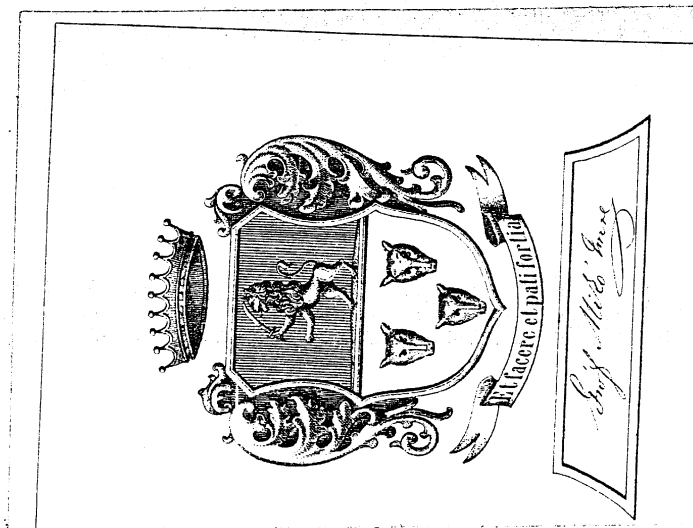
CSOKONAI V I T É Z J Ó S E F

A' Nemzeti Színjatszó Társaság'
S ú g ó j a.

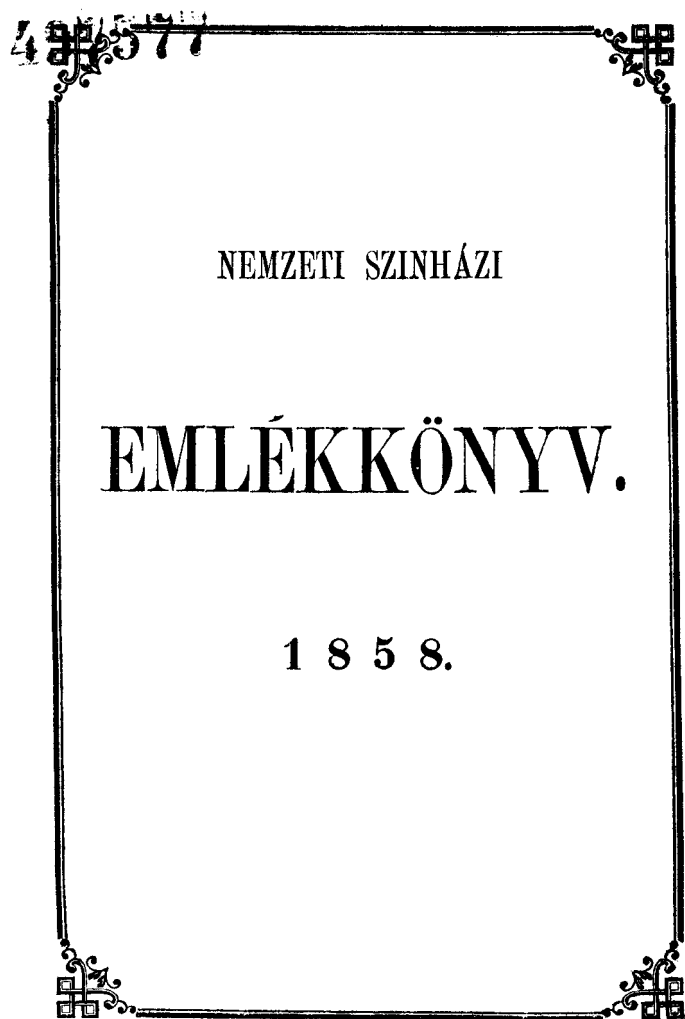
Kolozsvárt 1831-diki Év' 1-sső Napján.

A' Királyi Lyceum' Betűivel 1830.

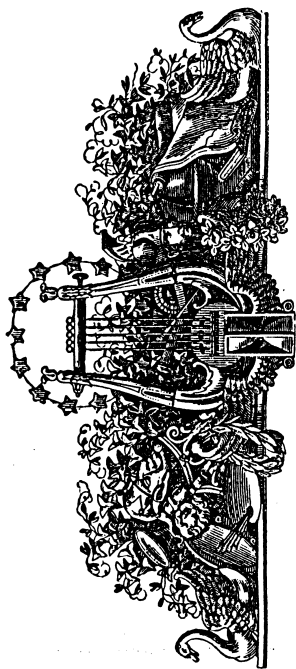
Újévköszöntő színházi zsebkönyv címlapja a Jordáky-gyűjteményből, Gróf Mikó Imre hagyatékából

Az 550. zsebkönyv borítékja

Bucsuszó
 Hon művészet e Kébelnek
 Mindenre
 O Kéldő" mért élnem halom
 Kellene
 Ugyatok a pályázónak
 Pályabért
 Had véltésem általatos
 A honét
 a xintapoxatá

1990

BÚCSÚ VÉTEL.

Bizalmas merénnyel,
Reményelt kebellet,
Járunk be ide
Egy búsos fény világ
Tüzzel; a' bátorság,
És lelkesie
'S ti részvétellezen
Vettetek; kegyesen,
'S nemes lelkűleg:
E' becses fűvévelt
Mit Thaliánk itt lelt
Mint haláljuk meg?
Majd az események,
Mik el különözének,
Hoznak oly szakot

kívánják
a' czédula osztók.

Abschied.

Mit verticentem Druhe
Und wachendem Blute
Traten wir hier auf;
Ein Funke der Hoffnung
Und Wuth zur Entdeckung
Wetstet uns darauf.
Theilnehmend wurden wir
Ausgenommen alhier
Von edlen Gezeiten.
Ihre schätzbare Günst
Für Thaliens Kunst
Wird uns befehlen.
Nach jessiger Trennung,
Wertschert die Hoffnung,
Kommt noch eine Zeit,

Wo hochentflammt nochmal
Das theilnehmende Thol
Uns Sicherheit deut.
Von tiefenadem Schmerz
Wetlemt ist unser Herz,
Da wir nun scheiden.
Glück, Segen, Einigkeit,
Freundschaft, Zufriedenheit
Eoff Euch gebleiben.
Wenn das Noos nochmal fällt
Und uns zu Euch geleist,
Nächst uns gütig auf.
Nun, mit der Bergmann fericht,
Wenn er auf Gulse trifft:
Wünschen Euch: Glückauf!

Der o

ergabte

Bettelträger.

A SUGÓ KIVÁNJA!!

A nemzetiség alapja a nyelv. Nyelvünk és így nemzetiségünk terjesztésének, csinosításának egyik leghathatósabb eszköze a színészet. Minden hazafinak kötelessége a nemzet művelődésén erejéhez képest munkálni.—E művelődést nem annyira erőszakolni, mint népszerűsíteni, a házat nem aranyozni hanem biztos alapra fektetni.—A művelődés népszerűsítésének egyik hatalmas rugója a színészet. Hány ember nem olvas soha könyvet, mert sem ideje, sem kedve reá, és színházba olykor szórakozás végett eljár. Hanem is érti az egész darabot, de öntudatlanul bizonyos rokonszenvet érzend, gyűlölni és szeretni, tanul hibákat és erényeket, föllekesül a multak dicsőségén és így szellemi életet nyer, a mely őt idővel gondolkozásra vezet.

Honnak s művészetnek szentélye kebelünk
Nemzeti nyelvünkért lángolón hevülünk;
Olajat a mécsre, olajat szaporán
Lássunk világánál küzdeni a pályán!....

Bár sujtó a válás érzete ránk nézve,
Ezuttal távozván töletek máshelyre,
Azon melegéretet hitével távoznak
Hogy visszajövet is hiven pártoltatunk.

A színészet mellett küzdő közönségre
Jótekony áldásod add isten örökre!
Ne hadd kialudni keblükből a részvét
Tisztán világító szentelt szövétnekét!!

M. Vásárhelyen September 25-én 1858.

Kivánja a Sugó.

M. Vásárhelyen az. ev. ref. tan. betüivel 1858.

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK BIBLIOGRÁFIÁJA

XVIII–XIX. század

Kiegészítés¹

Brassó

73	Címleírás	Abschied allen Gönnern der Kunst erfurchtsvoll ewidmet von Theodor Müller [Souffleur der Operngesellschaft des Bukarester Theaters]. Kronstadt 1835 [Druck. Johann Gött.]. [4.l.] – 19 cm.
	*Újdonság	Ez egyleveles emlény!
	Lelőhely*	Mai lelőhely: Brassó. Nemzeti Levéltárak Brassói Igazgatósága
	Jelzet*	Mai jelzet: Fondul Bisericii Negre 88. csomó 194.
82	Címleírás	Theater Almanach für das Jahr 1847. Den edlen Gönnern gewidmet von Georg Tischler, Souffleur. Kronstadt [1846 v. 1847 eleje Druck. Johamnn Gött, 8 lap. – 19 cm. Boríték nélkül
	A társulat névsora Színészek	Franz Leopold, unternähmer und Pachter. – Színészek. R.K.
	Műsor	1846. okt.1–dec.31.
	Egyéb	Egy költemény (Új évi köszöntő). – Die Buchstaben im Streite.
	Lelőhely*	Brassó* Mai lelőhely: Nemzeti Levéltárak Brassói Igazgatósága
	Jelzet	*Mai jelzet: Biserica Neagra 88. iratgyűjtő, 450. tétel

1 *-gal jeleztük, ha a Bibliográfiához képest valami új információt közlünk.

87	Címleírás	Theater-journal der unter der Direktion des Herrn Carl Frieze in dem aufgeführten Trauer-, Schau-, Lust, und Singspiele. Einem Hohen Adel... und verehrungswürdigen Publikum hochachtungsvoll gewidmet von Hugo Sachs, Souffleur.
	Lelőhely	Brassó. Nemzeti Levéltárak Brassó megyei Igazgatósága
	Jelzet	Fondul Bisericii Negre 87. iratgyűjtő, 323.tétel

88	Címleírás	Theaterliches Angedenken, Den Freunden der Kunst ehrfurchtsvoll gewidmet von Hugo Sachs, Souffleur des hiesiges Theaters. Kronstadt 1854. Johann Gött.
	Lelőhely	Brassó, Nemzeti levéltárak Brassó megyei Igazgatósága
	Jelzet	Fondul Bisericii Negre 87. iratgyűjtő, 319–322

89	Címleírás	Színházi emlékkönyv, melyet bucsúvételül a haza lelkes fiai és leányainak mély tisztelettel ajánl Berei József, dalszínész-társaság sugója. 1854. Brassó 1854 Gött János ny.
	Lelőhely	Mai lelőhely: Brassó, Nemzeti levéltárak Brassó Megyei Igazgatósága
	Jelzet	Fondul Bisericii Negre, 87. iratgyűjtő, 273. tétel

Csíksomlyó

324	Címleírás	Játékszíni zsebkönyv mellyet a magyar játékszin s honinyelv t.cz. nagy lelkü pártfogóinak mély tisztelettel ajánlya a sugo. Csik Somlyo 1841, ny.n. 11l.,14-cm.
	*Újdonság	Lappang (2001 februárjában megvolt)
	Lelőhely	Sepsiszentgyörgy Székely Nemzeti Múzeum

Kolozsvár

545	Címleírás	Magyar játékszini almanak. (Zseb könyv) mely Kolo[z]svárt az 1828-dik és 1829-dik esztendőben előadatott játék darabok neveit foglalja magában... Uj esztendei ajándékul... ajánlja a' nemzeti játtzó társaság sűgőja Keszy Harmath Sándor. – (KOTZEBUE [August von] Lord Allhorst vagy az eltévedt gyermek. Érzékeny rajzolat 1. felv. Ford. Nagy Ferentz. Kolo'svár [1892] Kir. Lyceum ny.
	*Újdonság	*(egy költemény): Praescriptio A borítólappal verzőján latin és magyar szöveg: a cenzúra engedélye. Possessori pecsét: EME
	Lelőhely	Budapest – OSzK, Kolozsvár – Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár
	Jelzet	OSzK *és KEKvt 114.053, Kv Akad.Kvt: U 84775

550	Címleírás	Magyar játékszini zsebkönyv, mely 1834-dik esztendőben előadatott játék darabok'neveit foglalja magába. Uj-esztendei ajándékul 's tisztelet hódolásúl alázatosan ajánlják a' kolozsvári nemzeti dall, és színész társaság' sűgői Mátéfy József és Gillyén Sándor. Kolozsvár 1834. Ev. Reform Kollégium.
	*Újdonság	EME pecsétje és Mottók, Kisfaludy, F.L., van címlapos példány is (U 90054)
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	KEKvt 114053, Akad. KvtU 90054, U 76889-76890

551	Címleírás	Magyar játékszini zseb-könyv, mely 1835-dik esztendőben előadatott játék darabok neveit foglalja magában. Uj esztendei ajándékul 's tisztelet hódolásúl alázatosan ajánlja a' kolozsvári nemzeti színész társaság sűgőja Horváth Gus[z]táv. Kolozsvár 1835, Ref. Kollég. Ny.
	*Újdonság	EME pecsétje, címlap belső oldala: Mottó F.L., (Költemények között) A' Rákosi Szántóvető (Köznépi Dall), Végszó
	Lelőhely	Kolozsvár, KEKvt
	Jelzet	KEKvt 114053

552	Címleírás	Játékszíni zseb-könyv, melyet a' magyar játékszín' nagy lelkű pártfogóinak mély tisztelettel ajánl Feleki Miklós a' dal-színész társaság' sűgőja. Kolozsvár 1838 Evang.ref.Kollégium ny.
	Lelőhely	Kolozsvár Ekv
	Jelzet	AK U 66579, az EME pecsétje

554	Címleírás	Kolozsvári magyar játékszíni zsebkönyv. 1841-dik évre. Kiadták Arfday János és Emődy Pál, sűgők. – [Guttenberg Andreas Joseph von] : A' falábú kérők. Vígjáték 2 felv. Fordította Sz. Miklósi Miklós. Kolozsvár 1841, Kir Lyceum ny.
	*Újdonság	Possessorok: Gróf Mikó Imre, EME pecsétje, Ajánlás: Erdélyi Nagy lelkű fiainak és lelkes leányainak mély tisztelettel, az Akadémiai Kvt. Példányán: HszMártoni Gedő József pecsétje U 88045
	Lelőhely	Kolozsvár (Egyetemi Kvt, Akadémiai Kvt, Jordáky Kvt)
	Jelzet	Jordáky kvt, Akadémiai Kvt: U 88045, U 84865, U 90896

555	Címleírás	Erdélyi magyar nemzeti színházi zsebkönyv 1842-dik évre. Kiadták: Nagy Ferencz a' kolozsvári nemzeti színház sűgőja, és Farkas Lajos, segédje. – [Duveyrier Anne Honoré Joseph] MELESVILLE – [Bully] BEAUVOIR Roger de: Saint-Georges lovag, vagy a: mulát. Színjáték 3 felv. Ford Csepregi [Lajos] Kolozsvár 1941, Ev Ref. Főiskola ny.
	Egyéb	EME pecsétje, Ajánlása is van, A vihar nemtője (Próza írás Mistress Morton után Aláírás K*****)
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	ÉS KEkv, Akad: U 84845, U 88523

556	Címleírás	Nemzeti játékszini zsebkönyv 1843-dik évre Erdély ország' nagy lelkü fiainak és lelkes leányainak mély tisztelettel ajánlva Farkass (Farkas) Lajos színész és Nagy Ferencz a' nemzeti dalszínész társaság' sugója által. (DONIZETTI [Gaetano] Kajetán: Gemma di Vergy. Opera 2 felv. Szövegét írta [Emanuele Giovanni] Bidera János Emánuel. Olaszból magyarítá Jakab István) Kolozsvár [1842? Ref. Főisk. Ny]
	*Újdonság	EME pecsétje, Mottó belső címlap verzőján
558	Címleírás	Játékszini zsebkönyv 1844-dik évre. Erdély nagylelkü fiainak és leányainak mély tisztelettel ajánlja Pataki István sugó. - * BAYARD [Jean Francois Alfred] WAILLY [Gustav de]: Nőm és hivatalom. Vígjáték 3 felv.. Ford. Tompa Imre.) Kolozsvár [1844] Királyi Lyceum ny.
	*Újdonság	EME pecsétje
	Lelőhely	Kolozsvár Egyetemi Kvt, Akadémiai Kvt
	Jelzet	Egyetemi Kvt:11053., Akadémiai Kvt. U 88480
559	Címleírás	Kátékszini zsebkönyv, 1845-dik évre. Erdély' nagy lelkü fiainak és leányainak... ajánlják a' dalszínész-társaság sugoi (Dózsa József és Görbe Ferdinánd). – AUBER D[aniel] F[rancois] E[sprit]: Bál-éj. Daljáték 5 felv. Írta [Eugene] SCRIBE. Ford. Szerdahelyi József) Kolozsvár, 1845, ifj. Tilsch János ny.
	*Újdonság	Mottó: Szigligetitől
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	És KEkvt, Akadémiai KvtU 84 792, U 87156
560	Címleírás	Játékszini zsebkönyv 1846-dik évre. (Összeállította Görbe Ferdinánd, a társulat sugója) – (A bajtársi hűség. Egy valón épült dráma 1 felv. Szabadon magyarázta Tóth István.) Kolozsvár 19846, Ref. Főisk. Ny.
	Jelzet	Akadémiai Kvt. U 90897

561	Címleírás	Játékszíni zsebkönyv 1847-dik évre. Kiadják: Jakab István és Országh János, a' kolozsvári színész-társaság sugói. – PREMIERAY [Jules Regnault] Julius: Robin tanár úr. Vígjáték 1 felv. Ford Egressy Béni. Kolozsvár, [1847]
	*Újdonság	EME pecsétje, Mottó és ajánlás az Előszó után
	Lelőhely	Kolozsvár Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Kvt
	Jelzet	KEkvt, Akadémiai Kvt. U 88562

562	Címleírás	Játék színi emlék könyv az (!) 1894-dik évre. – A' hon lelkes fiai 's leányainak ajéánlja Ároki Szilágyi Imre, a' színész társaság sugója. [Kolozsvár] 1849, Ref Főisk. Ny.
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	Akadémiai Kvt.: U 52908

563	Címleírás	Színházi emlény. Irta s kiadta Király Mihály színészeti sugó. Kolozsvár 1852, Lyc.ny.
	Lelőhely	Kolozsvár Akadémiai Kvt.
	Jelzet	Akadémiai Kvt: U 88532

564	Címleírás	Nemzeti játékszini emlény. Kolosvár városa nagy lelkű fiai s leányainak mély tisztelettel ajánlja a színész társaság sugója (Berei József). Kolo[z]svár [1853]
	*Újdonság	Az OSzK példánya hiányzik, a kolozsvári példányon a kiadás éve utólag ceruzával beírva:1852
	Lelőhely	Kolozsvár, Egyetemi Kvt., Akadémiai Kvt.
	Jelzet	KEkvt. 113.894, Akadémiai Kvt. U 78196-78208, U 88545

565	Címleírás	Nemzeti játékszíni emlény Kolozsvár városa nagy lelkű fiai s leányainak mély tisztelettel ajánlja a színész társaság sugója [Nagy József]. Kolozsvár [1853], Lyc ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai Kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 87150

567	Címleírás	Játékszíni emlék könyv, melyet Kolos[z]vár városa lelkes fiai és leányainak mély tisztelettel ajánl Berei Jó[z]sef, dalszínész társaság suhgója 1854. Kolo[z]svár 1854, Róm. Kath. Lyc.ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Egyetemi kvt. Akadémiai Kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 91709, U90047

569	Címleírás	Nemzeti színházi emlékkönyv, 1854-ik évre. Kiadták Turcsányi Imre és Jakab István. Kolozsvár 1854, Lyc.ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémia kvt.
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 90934

571	Címleírás	Nemzeti színházi emlékkönyv. Kiadták Kovács Elek és Jakab István.- Nagy Ignác: Férjhez mehet-e már? Vigjáték 1 felv.) Kolozsvár 1856, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai kvt.
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 52934

573	Címleírás	Nemzeti színházi emlékkönyv. Kiadta Jakab István, a nemzeti színésztársaság sugója. Kolozsvár 1857, Ev.Ref.Főtanoda ny.
	Újdonság	Possessori bejegyzés: Osváth Gerő
	Lelőhely	Kolozsvár
		Egyetemi Kvt., Jordáky gyűjtemény

575	Címleírás	Nemzeti színházi emlékkönyv. Kiadták: Jakab István, és Kovács Elek, a nemzeti színésztársaság sugói. – (NAGY Ignác: Véletlen találkozás. Bohózat 1 felv.) Kolozsvár 1858, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	Ekvt

576	Címleírás	Nemzeti színházi emlékkönyv. – Kiadták: Jakab István és Kovács Elek, a nemzeti színésztársulat sugói. Kolozsvár, 1858, Ev.Ref. Főtan.ny.
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	Egyetemi Kvt., Akadémiai Kvt U 52920,

577	Címleírás	Színházi emlék-könyv 1859. évre. Kiadta s Kolozsvár városa színészet-pártoló lelkes közönségének tisztelettel ajánlja Szöllősi Károly, sugó. Szerk R(vnyák Sándor) [?] Kolozsvár 1859* Róm Kath. Lyc ny.
	Egyéb	A nagyszebeni példány impresszumán 1859 szerepel Mottó: Arany Jánostól. Humoreszkek: A szerelmes sugó. Humoreszk. Aláírás: P. Miklós 15-22. Az elvesztet ebéd. Hétköznapi történet. Aláírás: y. Költemények: *Ha szerelmed...Aláírás: y Gyöngé virág... y
	Lelőhely	Kolozsvár, Nagyszeben
	Jelzet	KvAkvt U 90931, U 90931, U 78196-78208, Brukenthal I. 16306,
578	Címleírás	Játékszini emlék-könyv. Kiadták: Turcsáni Imre és Jakab István a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1859. Ev.Ref. Főtanoda ny.
	*Újdonság	(Költemények) Ibolyához, Szellő, A kolozsvári példány egybekötve az 1859-es Színházi Emlényekkel
	Lelőhely	És Kv Ekv, Szebeni Brukenthal Múzeum Kvt
		A kolozsvári példány egybekötve az 1859-es Színházi Emlényekkel
582	Címleírás	Játék szini búcsúvételi emlékkönyv. Kiadta: Jakab István, dalszintársulat sugója. Kolozsvár, Róm. Kath. Lyc.
	*Újdonság	A címlap verzóján Komáromi Lajos Kedvencz dala, Ez a czime: Politika; De mellyben nincs politika (Aláírás): Szolnoki (Költemények) Megdönthetetlen elvek
	Lelőhely	Kolozsvár is
	Jelzet	KEkv, Akadémiai Kvt U 78196

583	Címleírás	Játékszíni zsebkönyv. 1861-ik évre kiadta: Jakab István, a kolozsvári dalszintársulat sugója. Kolozsvár 1861, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Egyéb	Költemények: *Férfi hangok, *Tarokk-partie, *A szabadsághoz (aláírás:) B.L., *Örülj hazám...,
	*Újdonság	Nincs borítékja
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	Egyetemi Kvt.114.053, Akadémiai Kvt U 78196

585	Címleírás	Játékszini emlény. – Kiadta Jakab István és Nagy György. Kolozsvár 1861.
	Egyéb	A címlap verzóján: Mottó: Hass, alkoss, gyarapíts: A haza fényre derül.
	Lelőhely	Kolozsvár, Ekv
	Jelzet	Egyetemi Kvt. 114053
		Az 583-as zsebkönyv elé van kötve

586	Címleírás	Búcsúvételi nemzeti színházi könyv 1861-dik évre. Kiadta: Jakab Istvan (!), a kolozsvári dalszintársulat sugója. Kolozsvár 1861, Róm Kath. Lyc.ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai Kvt, Jordáky gyűjtemény
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 88382

587	Címleírás	Nemzeti színházi új évi emlék-könyv 1862-dik évre. Kiadta Jakab István, a kolozsvári dalszintársulat sugója. Kolozsvár 1862, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai Kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78196

589	Címleírás	Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1863-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugóji. Kolozsvár 1863, Ev.Ref.Főtanoda ny. 24.l.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78254

590	Címleírás	Bucsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1863dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a koloz[s]vári dalszintársulat sugói. – CARAGUEL C[lément]: A gyertyatartó. Vígjáték 1 felv. Ford Tarnay [Madarassy] Pál. Kolozsvár 1863, Ev Ref. Főtanoda ny.
	Lelőhely	Kolozsvár Ekv, U 78196
	Jelzet	Akadémiai Kvt: U 78196

591	Címleírás	Uj évi nemzeti színházi zsebkönyv 1864-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1864, Ref. Főtan. Ny.
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	Akadémiai kvt. U 78196

592	Címleírás	
	Egyéb	Nemzeti dal.- *Nő és nő, Ne kérdjétek c. vers (aláírás: B.P. Emil)
	Lelőhely	Kolozsvár Ekv
	Jelzet	Ekvt.114 053, Akadémiai Kvt U 78196

593	Címleírás	Uj évi nemzeti színházi zsebkönyv 1865-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1865, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Egyéb	Prózai írás: Micsodák a virágok? (Allegorai kép) Aláírás: N.B.
	Lelőhely	És Kolozsvár Ekv
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78267, Akadémiai Kvt U 88354

596	Címleírás	[Új évi] nemzeti színházi zsebkönyv 1866-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1865, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Egyéb	Egybekötve az 597-tel

597	Címleírás	Nemzeti színházi zsebkönyv 1866-dik évre. Kiadta: Szentpétery Babos Károly. A kolozsvári dalszintársulat sugója. Kolozsvár 1866, Ev.Ref.Főtanoda ny.
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78270
	Egyéb	Egybekötve az 596-tal

599	Címleírás	Színházi emlény 1866-ik évre. Kiadja Szabó Sándor, Latabár Endre szintársulata sugója. – (Saphir M[oritz] G[ottlieb]: A magán-vigjáték. Egy felvonásban. Ford. Lukátsi [Lukácsy] Miklós. Kolozsvár 1866, Gámán János ny. 15.l.
	Egyéb	A kolozsvári r.k. Lyceum könyvtáré
	Lelőhely	Kolozsvár Ekvt
	Jelzet	497734

600	Címleírás	Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1867-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1867, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Egyéb	EME pecsétje
	Lelőhely	Kolozsvár Ekvt, Jordáky gyűjtemény
	Jelzet	

601	Címleírás	Bucsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1867-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1867, Ev.Ref.Főtanoda ny.
	Egyéb	A sorrend más. Jókai, Hazai szabadság..., Hazaszeretet, négy prózai írás
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai Kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78296

602	Címleírás	Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1868-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György. A kolozsvári dalszintársulat sugói. – ([SUPPÉ Franz von] SOUPE Ferencz: A szép Galathea. Operett 1 felv. Szövegét írta Henrion Poly. Ford. Zádor Zoltán.) Kolozsvár 1868, Ev.Ref. Főtanoda ny.
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78295
		A kolozsvári EKvtári példány egybekötve a 604-gyel
604	Címleírás	Bucsuvételi zsebkönyv 1868-ik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1868, Stein J. ny.
	Jelzet	Kolozsvár, Jordáky gyűjtemény
		A kolozsvári Ekvt-i példány egybekötve a 602-vel
605	Címleírás	A (!) nemzeti színházi zsebkönyv 1869-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. – (OFFENBACH Jacques: Dunanan ur és fia utazása. Operett 3 felv. Szövegét írta [Paul] Siraudin és [Jules] Moineaux. Ford. Tarnay [Madarassy] Pál) Kolozsvár, Stein J.ny.
	Egyéb	EME pecsétje
	Lelőhely	Kolozsvár is 114.053
	Jelzet	Egyetemi Kvt: 114 053, Akadémiai Kvt U 78292, Jordáky gyűjtemény (2 példány)
		Egybekötve a 606-tal
606	Címleírás	Búcsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1869-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár [1869] Stein J. ny.
	Egyéb	Prózai írás *A nőiség: Aláírás: Cs. Ákos
	Lelőhely	Kolozsvár Ekvt, Jordáky gyűjtemény
	Jelzet	Egyetemi Kvt114053, Akadémiai Kvt U 78297, Jordáky gyűjtemény
		Egybekötve a 605-tel (annak a középebe kötve)

607	Címleírás	Uj évi nemzeti színházi zsebkönyv 1870-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár (1870), St[ein] J.ny.
	Lelőhely	Kolozsvár Ekvt, Jordáky gyűjtemény
	Jelzet	

608	Címleírás	Búcsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv az 1870-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár [1870], Stein J, ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akadémiai Kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78274

610	Címleírás	Uj évi nemzeti színházi zsebkönyv 1871-dik évre. Kiadták: Nagy György és Szabó Ferenc, a kolozsvári dalszintársulat sugói. – (JÓZSA János: Uj évi ajándékok. Vigjáték 1 felv.) Kolozsvár 1871 St[ein] J. ny.
	Lelőhely	Kolozsvár
	Jelzet	KEgyetemi Kvt, Akadémiai Kvt.

613	Címleírás	Uj évi Nemzeti színházi zsebkönyv 1872-dik évre. Kiadta Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugója. Kolozsvár 1872. Ev Ref Főtanoda betüivel
	Egyéb	614-gyel egybekötve a kolozsvári példány

614	Címleírás	Búcsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1872-dik évre. Kiadták Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kolozsvár 1872. Ev Ref. Főtanoda betüivel
	Egyéb	613-mal egybekötve a kolozsvári példány

615	Címleírás	Kolozsvári nemzeti színházi zsebkönyv 1874. máj[us] 1-től 1878 máj(us) 1-ig. Kiadta a nemzeti színház igazgatósága. Kolozsvár 1878 K.Papp Miklós ny.
	Lelőhely	Kolozsvár, Akad. Kvt
	Jelzet	Akadémiai Kvt U 78196-78208

647	Címleírás	Theater-Alamanch von Lugos zum neuen Jahre 1848. Allen Gönnern und Freunden der Kunst mit Hochachtung gewidmet von Karl Krammer [Kramer] Souffleur. Temesvár [1847?] Druck. Joseph Beichel
	*Újdonság	Az Oszk-ból hiányzik a másolat

Marosvásárhely

653	Címleírás	Flóra I. 1835. 112 l. – 14 cm.
	Belső cím	Flóra. Újévi zsebkönyvecske 1835-ik évre. A' Nemzeti színészet kegyes pártfogói iránt hálából szerkesztette Cs[ik] Sz[ent] Simoni Göde István színész. M[aros] Vásárhelyen 1834, Nyomtatott a' M. Vásárhelyi N. E. Ref. Kollégium' betüivel F. Visti Kali Siméon által
	Egyéb	Göde (István): Elő szó. – U.a.: Pártos család. – ifj. Sebessi István: Az éjjhez. – Göde (István): Schiller. – Gidófalvi K. Károly: A ligethez. – Magyarósi [Szőke] József: Oda. A' középszerben megelégedő bölcs. – Göde (István): Távollét. – T(eleki) Zakariás Károly: Hajnal. – Csiszér István: Linához. – Magyarósi [Szőke] József: Oda. Az É[szak] Amérikába költöző 606. lengyeleknek 1833. – ifj. Sebessi István: Az öröm. – Teleki Zakariás Károly: Az 1834-ben július 29-kén történt Kézdi Vásárhelyi Gyuladás. – Göde (István): Bocsánat. – Gidófalvi K. Károly: A Patakhöz. – ifj. Sebessi István: A tavaszi nap. – Schiller [Freidrich]: A resignatió. – F. N. P. Látogatás. – Göde (István): Utószó.
	Lelőhely	OSZK Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár
	*Jelzet	*Bo-364

663	Címleírás	Nemzeti színházi zsebkönyv, kiadta Szentpéteri Babos Károly sugó Marosvásárhelyen 1863. Nyomtatott Marosvásárhelytt az ev. Főtanoda betűivel 1863. 8 l.
	A társulat névsora Színészek	Hubai [Hubay] Gusztáv – igazgató Férfi szereplők: Babos Károly (súgó), Bodrogi Dienes, Bokody Antal, Konstantin Lázár, Dálnoki Gyula, Deési Zsigmond, Mándoky Béla, Rozai József, Őrsi Gusztáv, Szabó Ödön, Újhegyi Lajos. Női szereplők: Bodroginé Károlina, Bokodiné Janka, Hubainé Mária, Rozainé Gizella, Szabóné Terézia, K. Luiza, L. Lori, V. Kolonics Alfonsa Pénztáros: Babosné Emilia
	Egyéb	[Jókai Mór] Kakas Márton: Az 1848-diki kokárda. – Lisznyai Kálmán: Országosnóta. – Thali Kálmán: Magyarok viradása.
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	13367

665	Címleírás	Színházi Emlény. E Hon lelkes Fiai és Leányainak tisztelettel ajánlja Boross Lajos magyar színész. Marosvásárhelytt nyomtatott a főtanoda betűivel Kali S[imon] által 1864.
	A társulat névsora Színészek	Gerő Jakab – igazgató Férfiak: Ambrus István, Ajtai Zsigmond, Boross Lajos (súgó), Id. Bács Károly (rendező), ifj. Bács Károly, Biró Sándor, Dienes Sándor (diszitő), Lengyel János, Mezey István, Szabó Lajos (ügyelő), Fűzi Kálmán Nők: Ambrusné Emma, Fórai Ida, Gerőné Flóra, Lengyel Róza, Szigetváriné Jozsefa, Zeykné Emilia Gyermekszerepekre: Gerő Lina, Lengyel Irén, Dienes Ilka 1 kellékes, 2 színház szolga, 2 jegyszedő
	Egyéb	Egy színész: Visszatérek hozzád (költemény). – Emlékkönyvbe.
	*Újdonság	*Újrakötve
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	*22936

666	Címleírás	Színházi Újévi Emlény 1867-re. Maros-Vásárhelytt 1866. Nyomtatja az ev. ref. főtanoda betüivel Szabó Lajos. 8 l.
	Belső cím	Színházi Újévi Emlény 1867-re kiadta Martonffy Károly sugó Maros-Vásárhelytt 1866. Nyomtatja az ev. ref. főtanoda betüivel Szabó Lajos.
	A társulat névsora Színészek	Szilágyi Béla – igazgató Reszler István – igazgatótárs Drámai rendező: Szathmári Károly Operai rendező: Reszler István Operett rendező: Szilágyi Béla Karmester: Markbreit Zsigmond Ügyelő: László Miklós Férfi szereplők: Beréng József, Eőry Gusztáv, Ferdinánd Ignác, Halmi Ferencz, Gönczy Soma, Gáspár Jenő, Liptay Sándor, László Miklós, Mikóí Nándor, Szeles József, Szegszárdy Boldog, Szabó Antal, Szarvasi Geiza, Tolnay Sándor, Ungvári János, Váczi Vilmos Női szereplők: Eőriné, Fodorné, Fikker Emma, Gaal Amália, Göncziné, Liptainé, Liptay Laura, Reszlerné, Szilágyiné, Szabóné, Szántay Lina, Tolnainé, Ungváriné Súgó: Mártonffy Károly Könyvtárnok és Pénztárnok: Mikóí Nándor Ruhatárnok: Beréng József, két segéddel Díszmester: Liptay Nándor Asztalos: Szegesi Károly Szertárnok: Szabó János, 1 segéddel Színlaposztó: Nagy Sándor Színházi szolgál: Ruber Antal, Parrag Gusztáv.
	Egyéb	Eőry Gusztáv: Apám, anyám. – U.a.: Vágyam és reményem. – U.a.: Apa és fiu.
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	13370, 23455

667	Címleírás	Színházi Emlény 1867 10 l.
	Belső cím	Színházi Emlény 1867. Ajánlja Mártonffi Károly, sugó. 1867 Maros-Vásárhelytt. Nyomtatja Szabó Lajos, az ev. ref. főtanoda betűivel.
	A társulat névsora Színészek	Szilágyi Béla – igazgató Drámarendező: Szathmári Károly Operarendező: Reszler István Operett rendező: Szilágyi Béla Ügyelő: Szegszárdi Boldog Férfiak: Beréng József, Halmi Ferencz, Kiss István, László Miklós, Liptai Sándor, Mártonffy Károly, Marktbreit Zsigmond, Mezei Vilmos, Mikói Nándor, Pesthi Mihály, Reszler István, Szathmári Károly, Szabó Antal, Szegszárdi Boldog, Szeles József, Szilágyi Béla Nők: Fodorné, Gáál Amália, Horváth Gizella, Liptainé, Liptai Laura, Mikóiné, Reszlerné, Szántai Lina, Szabóné, Szaplanczai Ida, Szilágyiné, Ujfalusi Gizella Gyermekszereplők: Szathmári Ilus, Szilágyi Béla, Mikói Ferencz Sugó: Mártonffi Károly Könyvtárnok: Mikói Nándor Pénztárnok: Nadányiné Ellenőr: Mikói Nándor Ruhatárnok: Beréng József Segéd: Burger Antal Díszítő: Liptai Sándor Segéd: Bálint András Színlaposztó: Nagy Sándor Szertárnok: Halom János Segéd: Szabó János Szerep kihordó: Szabó István Szolga: Albert Károly Világosító: Marosi István Jegyszedők: Ferdinándné, Mikóiné, Szabóné
	Műsor	1867. jan. 1. – 1867. ápr. 12.
	Egyéb	Vajda János: Bartha végórája.
	*Újdonság	Újrakötve
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	22907

669	Címleírás	Búcsuvételi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1869-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Maros-Vásárhelytt, Ny. Imreh Sándor az ev. ref. főtanoda bet. 1869. 16 l. – 18 cm.
	A társulat névsora Színészek	A Kolozsvári Országos Nemzeti Színházi választmány névsora: Elnök: Hidvégi gróf Mikó Imre; Tagok: gróf Mikes János, báró Huszár Károly, Groisz Gusztáv, gróf Lázár Miklós, Nagy Elek, Páll Sándor, Windler Frigyes, gróf Eszterházy Kálmán; Titkár: Sándor József; Pénztárnok: Filep Sámuel; Ügyvéd: Groisz Nándor A társulat névsora: Igazgató: Fehérváry [Kontra] Antal; Rendezők: Erdélyi Sándor, Prielle Péter; Karnagy: Jákóbi Antal, Gócs Ede; Pénztárnok: Barkó Károly; Ügyelő: Ürményi Lajos; Orvos: Dr. Szilágyi Férfiak: Baróti Gábor, Barkó Lajos, Barkó Károly, Dalfi Lőrincz, Dancz Ferencz, Erdélyi Sándor, Fehérvári [Kontra] Antal (igazgató), Gócs Ede, Hevesi János, Jakab István (súgó), Jákóbi Jakab, Kassai Vidor, Körösy Kálmán, Körösy Lajos, Lenkei Gyula, Leövey József, Mezei Vilmos, Nagy György (súgó), Prielle Péter, Szép József, Szentkúti Mihály, Szombati Vilmos, Török Károly, Ürményi Lajos, Váradi József Nők: Barkóné – Eszter, Beczkóiné – Paulina, Dancz Nina, Erdélyi Ottilia, Fehérváryné – Anna, Gerecsné – Liska, Gombos Zsuzsánna, Hubenai Fáni, Kovácsics Erzsébet, Kassainé – Mari, Kürti Ida, Kőrösiné – Mária, Körözy Berta, Szász Ida, Szentkútiné – Lilla, Szőcs Katalin, Ürményiné – Julia. Gyermekszereplők: Nagy Róza Zenekar: az itt állomásozó Niederland nevet viselő ezred zenekarából 20 egyén
	Műsor	1869. máj. 29. – 1869. aug. 29.
	Egyéb	Béranger [Pierre-Jean de]: A két irgalmas néne. Ford. Ábrányi Emil. – Gyulai Pál: Vitéz s furcsa... – Cs. Ákos: A nőiség. – [Kisfaludy] Kissfaludi [Sándor]: Hallottam én...
	Lelőhely	OSZK; Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	22934

675 (folytatás a következő oldalon)	Címleírás	Bucsuvételi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1872-ik évre. Kiadták: Márton Béla és Nagy György, a kolozsvári nemzeti színház sugói. Maros-Vásárhelytt, Ny. Imreh Sándor a ref. főtan. gyorssajtóján 1872. 15 l. – 19 cm.
	A társulat névsora Színészek	A Kolozsvári Országos Nemzeti Színházi választmány névsora: Elnök: Hidvégi gróf Mikó Imre Tagok: Gróf Mikes János, bl. Groisz Gusztáv, Káli Nagy Elek, Páll Sándor, Gróf Lázár Miklós, Gróf Eszterházi Kálmán, Bárány Huszár Sándor, Halmágyi Sándor, Lugossi József, Tauffer Ferencz, László József, Filep Sámuel. Titkár: Sándor József Ügyvéd: Ferenczi Miklós Pénztárnok: Korbuly Bogdán A társulat névsora: Intendáns: B. Huszár Sándor Művezető: E. Kovács Gyula Rendezők: E. Kovács Gyula, Egressi Ákos, Marczell Géza, Szilágyi Béla Karmester: Lotscharek György Pénztárnok: Barkó Károly Könyvtárnok: Jakab István Ügyelő: Körösi Ferencz Orvos: Dr. Szilágyi Nagy Sándor Férfiak: Baróthy Gábor, Beczkói János, Egressi Ákos, Halmi Ferencz, Hevesi János, Kendi Gusztáv, E. Kovács Gyula, Körösi Kálmán, Körösi Lajos, Krasznai Mihály, Marczell Géza, Márton Béla, Mátrai Béla, Mezei Vilmos, Nagy György, Nagy Imre, Parragh Kálmán, Radó János, Szabó Domokos, Szentgyörgyi István, Szilágyi Béla, Török Károly, Váradi Albert, Váradi József, Zajonghi Elemér Nők: Baranyiné Nina, Berényi Ilka, Beczkóyné Paulina, Boér Emma, Derzsi Irma, Eichner Anna, Erdélyi Zsuzsa, Földesi Lenke, Kendiné Ida, Könczöl Irma, Körösiné Mária, Nagyné Fáni, Némethy Irma, Némethy Giza, Papp Kornélia, Parragné Anna,

675 (folytatás az előző oldalról)	A társulat névsora Színészek	Gombos Kata, Gombos Zsuzsa, Hevesiné Kornélia, Philippovichné Mimi, Szilágyiné Róza Gyermekszereplők: Beczkói Miklós, Nagy Rózsa, Nagy Janka Zenekar: Lotscharek György – karmester, Föbel Alois – elsőhegedű, Klener Ferencz – másodhegedű, Zách Antal – koboz, Pelz Alois – nagybőgő, Fenczel Rudolf – fuvola, Thumser György – tárogató, Brotzki János – bűgösíp, Bulvas György – első szárnykürt, Schneider Mátyás – másod szárnykürt, Möstek Tamás – posaun, Postpischel Vilmos – dob, ezenkívül 3 műkedvelő és a cs. k. Lajos bajor nevet viselő ezredből 7 egyén Ruhatáros: Pápai Sándor egy segéddel Szertárnok: Kertész József három segéddel Díszítők: Jámbor Zsigmond, Lengyel Miklós, Szilassi Bálint Színlaphordók: Váradi Lajos, Lengyel Mihály, Halom János Szerepkihordó: Vadadi István Világítást haszonbérllő: Korondi József 8 jegyzető Fodrász: Eötvös Lajos
	Műsor	1872. máj. 9. – 1872. szept. 22.
	Egyéb	E[csed] Kovács Gyula: Levél anyámnak. – U.a.: Szegény, szegény leány! – U.a.: E kis bokréta felett. – U.a.: El-elmegyek ablakodnál... – Az én kalapomra...
	Lelőhely	OSZK Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	13356

677	Címleírás	Uj évi szini emlény a magyar színészet lelkes pártfogó közönségének ajánlva Báthory R[ománcsik] Mihály sugó által. Maros-Vásárhelytt, nyomtatja Imreh Sándor az ev. ref. főtanoda betüivel. 1874. 8l.
	A társulat névsora Színészek	Nyéki János – igazgató Férfiak: Báthory R[ománcsik] Mihály (súgó), Farkas György, Hegyi Gyula, Hevesi Gábor, Kovács István (rendező), Nyéki János (igazgató), Osváth Gerő, Rejtényi Lázár (ügyelő), Rózsahegyi Ödön, Tamási Gábor, Török Ferencz Nők: Ács Irma, Fábriczi Gizella, Farkasné Mari, Kovácsné Mari, Nyékiné Mari, Osváthné Laura, Palotainé Lovasi Józéfa, Törökné Klára Gyermekszereplők: Kovács Laczi, Nyéki Ella, Palotai Piroska Vendégművésznő: Szathmáry Laczkócziné Ruhatáros: Bürger Antal Zenészek: Pongrácz József karnagy vezetése alatti népzenei társulat
	Műsor	1874. nov. 1. – 1874. nov. 27.
	Egyéb	[Báthory] Románcsik Mihály: Az ügyetlen szerelmes.
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	23061

678	Címleírás	Játékszini Emlékkönyv, e hon minden színészetet pártoló lelkes fiainak és leányainak' mély tisztelettel ajánlja a sugó (Orsai Kálmán). ...az áldozat bármily csekély, ha / Szivből ered: mindene az áldozónak! – Maros-Vásárhelytt, nyomtatta Imreh Sándor a ref. főtan. betűivel. 1875. 9l. – 13 cm.
	A társulat névsora Színészek	Nyéki János – igazgató Férfiak: Benedek, Demény, Győri, Miskolczi, Nyéki János, Orsai Kálmán, Szabó Gyula, Szegedi Antal, Szép József, Tóth József, Várkövy Sándor Nők: Ács Irma, Bercsényiné, T. Emes, Berki Ida, Fáludiné, Nyékiné, Orsainé Pepi, Papp Józsefné, Palotainé, Szegediné, Gyárfás Pepi Gyermekszereplők: Palotai Piroska, Nyéki Ella
	Egyéb	(Orsai Kálmán): Előszó. – Két virág regéje.
	Lelőhely	Bécs, Öst. Nat. Bibl. Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár
	Jelzet	36468-A 13331

682	Címleírás	Szini-Emlény. E város lelkes szinpártoló közönségének ajánlja a sugó (Virágháty Lajos). Maros-Vásárhelytt, Nyom. Szabó Gyulánál a R. K. L. – isk. gyorssajtóján. 1881. 26 l.
	A társulat névsora Színészek	Bényi István – igazgató Férfiak: Aranyos Gyula (rendező), Bérczi Endre, Havy Lajos (ügyelő), Hegedüs Zsigmond, Kendi Gusztáv (rendező), Kutasi Endre, Kádas Imre, Molnár Albert, Nyitrai Sándor, Püspöki Imre, Réti József, Sárdy Károly, Toldi Ferencz (rendező), Tomanócsy József, Virágháty Lajos (súgó) Nők: Aranyosiné Gizella, Bényeiné Emma, Deák Kata, Havyné Rózsa, Hegedüsne Mari, Kecskeméti Irma, Kovacsics Erzsé, P. Rott Mari, Püspökiné Julia, Sulinka Mari, Szigeti Luiza, Tomanócziné, Ürményi Margit Gyermekszereplők: Tomanóczy József, Tomanóczy Gyula, ifj. Toldi Karnagy: Klár József; Pénztáros: Papp István; Ruhatáros: Molnár Albert; Színházi fodrász: Kozma J. egy segéddel; Díszítő: Orosz Mihály
	Műsor	1881. aug. 21. – 1881. szept. 29.
	Egyéb	(Virágháty Lajos): Búcsu emlék. – Szabó Sándor: Prielle Kornélia negyven éves jubileumára. – Váradi Antal: Kornélia Jubileumán. – Szász Gerő: A mi Kornéliánknak. – Bartók Lajos: Lendvay emlékezete. Reviczky Gyula: Művészet. – Szabó Endre: Nem a koldus a legszegényebb. – Teleki Sándor: Kornélia jubileumára. – Gyulai Pál: „A vén színész”-ből. – Greguss Ágost: Alkalmi észrevételek.
	*Újdonság	Újrakötve
	Lelőhely	Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár
	Jelzet	23940

Nagyszeben

*-	Címleírás	Abschieds-Blatt denen hohen gnädigen Theater-Gönnern bey ihren Abreise in tiefster Ehrfurcht gewidmet von Elisabeth Felber Soufleuse bey der hiesigen deutschen Schauspieler-Gesellschaft unter der Direction des Herrn Gottfried Lange. 4 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Gottfried Lange
	Egyéb	Vers, vers: <i>Schlussrede</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
716	Címleírás	Zum Abschied denen hohen und verehrten Theater-Gönnern bey seiner Abreise mit tiefster Ehrfurcht gewidmet von Ferdinand Beyer Souffleur bey der deutschen Schauspieler- und Sänger-Gesellschaft, unter der Direction des Herrn Karl Slavik in der königl. Hauptstadt Hermannstadt. Gedruckt bey Martin Hochmeister.
	A társulat névsora Színészek	Karl Slavik igazgató
	Műsor	1825 Ápr. 4–okt.23
	Egyéb	Mottó, verses ajánlás, a társulat bővülése, Vers: <i>Valete et Favete</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		poss. bejegyz. Geschenk.d. Eugen Filtsch

717	Címleírás	Abschieds-Blatt den hohen gnädigen Theater-Gönnern in tiefster Ehrfurcht gewidmet von Leopold Kistler Souffleur bey der deutschen Schauspieler- und Opern-Gesellschaft in Hermannstadt [1826] Gedruckt bey Martin Hochmeister. 4 lap.
	A társulat névsora Színészek	Színészek.
	Műsor	1826 Ápr.30–aug.5
	Egyéb	Vers
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
718	Címleírás	Abschieds-Blatt den hohen und verehrten Theater-Gönnern bey seiner Abreise ehrfurchtsvoll gewidmet von Aloys Stolz, Souffleur des Theaters im Laufe des Sommerkurses 1827. in der. k.k. Freystadt Hermannstadt, Gedruckt bey Martin Hochmeister. 4 lap.
	A társulat névsora Színészek	J.B. Hirschfeld, Franz Herzog igazgatók.
	Műsor	1827 Ápr.6–okt.19.
	Egyéb	Mottó, Vers: <i>Mein Schicksal</i> , Vers: <i>Humanistisches Gedicht, Der Muth und seine Familie</i> írta M.G. Saphir
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
719	Címleírás	Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühnengesellschaft unter Direction der Herren J.B. Hirschfeld und Fr[anz] Herzog während des Sommerkurses 1828 zu Hermannstadt [Nagyszeben] Hermannstadt 1828, Druck. Martin von Hochmeister.
	*Újdonság	Ez nem zsebkönyv, hanem újságból kiemelt színházi kritikák gyűjteménye!

720	Címleírás	Abschieds-Blatt den hohen und verehrten Theater-Gönnern bey seiner Abreise ehrfurchtsvoll gewidmet von August Mücke Souffleur des Theaters im Laufe des Sommerkurses 1831 in Hermannstadt. Gedruckt bey Martin Hochmeister 8 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Karl Philipp Nötzl és Franz Herzog
	Műsor	1831 Ápr.4–okt.18.
	Egyéb	Verses mottó, írta L. Hafner. August Mücke: <i>Prolog der Magnetismus</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyzés: R. Bayer

721	Címleírás	Abschieds-Blatt den hohen und verehrten Theater-Gönnern bey seiner Abreise ehrfurchtsvoll gewidmet von Franz Rund Souffleur des Theaters während des Sommerkurses 1832 in Hermannstadt. Gedruckt bey Martin Hochmeister. 7 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Th Müller, színházi rendező: Nötzl, operarendező: Baptiste
	Egyéb	Versek: <i>Abschied</i> , Ed. Biberhofer: <i>Der Donner, Adam, Die Ekelhafte, Die kluge Wahl, Das Zeichen der Jugend, Tod eines Ehepaars</i> , találóskérdés
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. R. Bayer

722	Címleírás	Abschieds-blatt den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet von Franz Rund Souffleur des Theaters während des Sommerkurses 1834 in Hermannstadt. Gedruckt bey Martin Hochmeister. 8 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató. C. Ph. Nötl. Színigazgató. Ed. Kreibig, operaigazgató Zimmerman
	Műsor	1834 Márc. 31–okt.12.
	Egyéb	Versek: Franz Rund: <i>Abschied, Was für ein Weib soll Man nehmen, Logogryph, Mann un Weib sind ein Leib</i> , találókérdések
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. R. Bayer

723	Címleírás	Abschieds-Blatt den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet von Franz Rund Souffleur des Theaters während des Sommerkurses 1835 Hermannstadt. (Négysoros vers). Gedruckt bey Martin Hochmeister. 6 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: C.Ph. Nötl. Rendező: Ed. Kreibig
	Műsor	1835 Máj.5–okt.12
	Egyéb	Versek: <i>Abschied, Scharade</i> , vers Franz Rundtól
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533

724	Címleírás	Abschieds-Blatt den hohen und verehrungs-würdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet von Franz Rund Souffleur des Theaters während des Sommerkurses 1836 in Hermannstadt. Gedruckt bey Martin Hochmeister. 6 lap.
	Belső cím	
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: C.Ph. Nötl. Rendező: Ed. Kreibig.
	Műsor	1836 Ápr.4 – okt.1
	Egyéb	Vers: <i>Die Vergangenheit</i> , próza: <i>Merkwürdiges aus Krechwinkel</i> , találós kérdések, vers.
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyz.: R. Bayer
725	Címleírás	Theater-Journal den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet von Franz Rund Souffleur des Theaters während des Sommerkurses 1837 in Hermannstadt. Gedruckt bey den Hochmeisterschen Erben. 8 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Th Müller, színházi rendező Ed. Kreibig, operarendező Ignaz Huber
	Egyéb	Verses ajánlás: <i>An die hochgeehrten Gönnern des Theaters (Leiden und Freunden des Sufleurs)</i> , vendégszereplések, versek: <i>Tischlerlied</i> , <i>Weidman</i> , <i>Das Lob des Runden</i> , anekdoták.
	*Újdonság	Magyar nyelvű címlap is van: Játék Szin Almanak mellyet A Nagy érdemü Nagytisztelő Játék Szin Kedvellőinek tellyes tiszttellet ajánl Rund Ferentz A' Nyári idő Szaki Szin Játzo társaság Súgoja. N. Szebenben 1837.
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyz.: Bayer

726	Címleírás	Theater-Journal den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet von Josef Stamm Souffleur des Theaters während des Sommerkurses 1838 in Hermannstadt. Gedruckt bey den von Hochmeisterschen Erben. 8 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Eduard Kreibig, Ignaz Huber
	Műsor	1838 Ápr.16–okt.23
	Egyéb	Versek: <i>Die beiden Würme</i> , motto, <i>Epilog</i> , más vers, anekdoták
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyz: R. Bayer

727	Címleírás	Theater-Journal den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden ehrfurchtsvoll gewidmet vom Souffleur Sommerkurs 1841 in Hermannstadt. Von Hochmeistersche Buchdruckerei. 4 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Eduard Kreibig, Ignaz Huber
	Műsor	1841 Ápr. 12–okt.21.
	Egyéb	Vers: <i>Abschied</i> , vers.
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyz. Bayer

*727 a	Címleírás	Theater Journal zum Schlusse des Sommer-Curses den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden in Hermannstadt ehrfurchtsvoll gewidmet vom Soufleur 1842 von Hochmeistersche Buchdruckerey 6 lap
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: H. Nötzl és Ed. Kreibig
	Műsor	1842 ápr. 12–okt.23.
	Egyéb	Dramaturgisches ABC
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	P II. 2 / 232

728	Címleírás	Theater-Journal zum Schlusse des Sommer-Courses den hohen und verehrungswürdigen Theater-Freunden in Hermannstadt ehrfurchtsvoll gewidmet vom Soufleur (1843?) in Hermannstadt. 5 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Nötzl és Kreibig
	Műsor	1843 ápr. 17–okt. 23.
	Egyéb	Vers: <i>An Louise Speer bey ihrem Abschiede vom Hermannstadt in Oktober 1843</i> , vers: Saphir: <i>Whist und Liebe</i>
	*Újdonság	
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533

729	Címleírás	Theater-Journal den hohen und gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfurchtsvoll gewidmet von Alois Jaritz Soufleur 1844. 7 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Nötzl, Kreibig
	Műsor	1844 Ápr. 8–okt.24.
	Egyéb	Dialógus,írta Castelli, vendégszereplések jegyzéke
	Lelőhely	
	Jelzet	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Forrás	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533

731	Címleírás	Theater-Journal den hohen gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfurchtsvoll gewidmet von Alois Jaritz s 1845 7 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Nötzl, Kreibig
	Műsor	1845 Ápr.6–okt.26
	Egyéb	Vers: M.G. Saphir: <i>Mannlich und weiblich</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyz. B. Bayer

732	Címleírás	Theater-Journal den hohen gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfurchtsvoll gewidmet von Alois Jaritz Souffleur 1846.
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Nützl, Kreibig
	Műsor	1846 Ápr. 13–okt. 25
	Egyéb	Versek: Alois Jaritz: <i>Epilog, 's Engerl.</i>
	Lelőhely	
	Jelzet	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Forrás	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. Bayer

733	Címleírás	Theater-Journal zum Abschiede allen Freunden und Gönnern der dramatischen Kunst ehrfurchtsvoll gewidmet von Johann Joseph Colas Souffleur. Hermannstadt 1851, Mottó. Gedruckt bei Theodor Steinhaussen 7 lap
	Belső cím	
	A társulat névsora Színészek	Nincs feltüntetve
	Műsor	1851 Jan. 1–ápr.13.
	Egyéb	Vers: <i>Mein Lebewohl</i> , Colas verse, vers,
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. R. Bayer.

*733b	Címleírás	Schnee-Glöckchen. Theater-Abschiedsblatt einem hohen Adel, löblichen k.k. Militär- und allen gnädigen Gönnern der dramatischen Kunst als Weihnachts-gabe hochachtungsvoll dargebracht von Johann Joseph Colas Souffleur. Hermannstadt 1851, Druck von Theodor Steinhausen. A címlapon vers. 6 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Kreibig, rendező: Franz Gebauer és Esslair
	Műsor	1851 október 11–dec 16
	Egyéb	Anekdóták, versek: <i>Epilog</i> , Colas: <i>Abschiedsworte</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533

*733a	Címleírás	Immortellen-Kränzchen, allen Gönnern und Freunden der dramatischen Kunst ehrfurchtsvoll gewunden im Jahreswechsel 1851 von Johann Joseph Colas Souffleur, Hermannstadt 1851. Gedruckt bei Theodor Steinhausen. A címlapon vers. 8 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Emil Antony.
	Műsor	1851 ápr. 1–dec. 31.
	Egyéb	Verses ajánlás: <i>Reminiszenz der bestandenen Oper</i> , J.J. Colas: <i>Nachwort</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533

734	Címleírás	Almanach allen hohen und verehrungswürdigen Gönnern ehrfurchtsvoll gewidmet zum neuen Jahre 1854 von Alois Jaritz, Souffleur. 7 lap
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Eduard Kreibig. Színházi rendező: Walburg, Komédiarendező: Gebauer
	Műsor	1853 jan 1–1854 jan 1.
	Egyéb	Versek: <i>Ein gewöhnlicher Ehestands-Prozess, In das Stammvuch eines Schauspielers, Die Frau und der Maler, Schlechtes Pflaster, Das schnelle Entschluss, Die Regenwürmer, Warnung für Buchdrucker, Liebesprache</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. bejegyz. R. Bayer.

734 a*	Címleírás	Almanach den hohen gnädigen Gönnern zum Abschiede ehrfuhrtsvoll gewidmet von Alois Jaritz, Souffleur 1854. 5 lap.
	A társulat névsora Színészek	Igazgató: Eduard Kreibig, Színjátékrendező: Walburg, Komédiarendező: Gebauer.
	Műsor	1854 jan.1–okt.1.
	Egyéb	Vers: Alois Jaritz: <i>Schlusswort</i>
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. Czikieli Friedrich

736	Címleírás	Theater-Journal für das Jahr 1861 den hohen gnadigen Gönnern zum neuen Jahre in Hochachtung gewidmet von Max Lenger Souffleur. Hermannstadt 1861. Druck von Theodor Steinhausen. 4 lap
	A társulat névsora Színészek	Igazgatók: Norbert von Stahlberg, Emmanuel Urban, színmű- és komédiarendező: Deutsch, bohózat és vaudeville-rendező: Nötzl.
	Műsor	1860 jún.3–1861 jan.1
	Egyéb	Vers: <i>Zum neuen Jahre</i> , kuplék: Das letzte Kind (Nötzl énekelte), humoreszkek
	Lelőhely	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára
	Jelzet	Varia des Hermannstädter Theaters I. 13533
		Poss. Bayer

ÖSSZESÍTETT SZAKIRODALOM

Rövidítések:

Akvt: Akadémiai Könyvtár

ÁL: Romániai Levéltárak

Bibliográfia: HANKISS–BERCZELI 1961

Bp.: Budapest

Ekvt: Egyetemi Könyvtár

EME: Erdélyi Múzeum-Egyesület

f.: nyomtatott színházi kiadvány száma a HANKISS–BERCZELI 1961 Függelékében

It: Irodalomtörténet

ItK: Irodalomtörténeti Közlemények

Kv.: Kolozsvár

Kvt: könyvtár

MKSZ: Magyar Könyvszemle

MMT: DOMANOVSKY Sándor et alii ed.

MTA: Magyar Tudományos Akadémia

ny.: nyomda

OL: Magyar Országos Levéltár

NyIrK: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

OSzK: Országos Széchényi Könyvtár

PIM: Petőfi Irodalmi Múzeum

Pótlások: lásd: Szerző nélkül 1963

S.a.r.: sajtó alá rendezte

Újabb pótlások: Lásd BERCZELI Károlyné 1978

zsk.: zsebkönyv száma a HANKISS–BERCZELI 1961-ben

ALSZEGHY Zsolt

(é. n.) A könyv és olvasója. In: DOMANOVSKY Sándor et alii ed.:

Magyar művelődéstörténet IV. 483–517.

ARDAY János–EMŐDY Pál szerk.:

1841 *Kolozsvári magyar játékszíni zsebkönyv 1841-dik évre.* Kv., Kir.

Lyc. ny. 554. zsk.

ÁROKY SZILÁGYI Imre szerk.:

1849 *Játék színi emlék könyv az (!) 1894-dik évre.* Kv., Ref. Főisk. ny. 562. zsk.

BABBIE, Earl

1995 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Bp.

BARCSAY László–K. BOÉR Sándor

1794 Erdélyi Játékos Gyűjtemény.

BARTA et alii ed.:

1993 *Erdély rövid története.* Bp.

BÁTHORY János–MAGYAR János szerk.:

1848 *Játékszini emlék. 1848-ik évre Szatmár-Németi lelkes fiainak és leányinak... ajánlják Báthory János és Magyar János.* Szatmár, Fuchs Adolf ny. 948. zsk.

BAYER József

1887 *A Nemzeti Játékszín története.* Bp., MTA Irodalomtörténeti Bizottsága.

1891 Adatok a régi magyar színpad felszerelése történetéhez. *ItK* 275–290.

1895 A XVIII. évsz. Molière-fordításai. *ItK.* 5. 282–293.

1897 *A magyar drámairodalom története.* I–II. Bp.

BÉCSY Tamás

1988 *A dráma esztétikája. A dráma műneme és műfajai.* Bp.

BENKŐ András

1992 Énekesjátéktól – az operáig. (A kolozsvári magyar zenés színpad fejlődése 1948 decemberéig.) In: KÁNTOR Lajos–KÖTŐ József–VISKY András szerk.: *Kolozsvár magyar színháza 1792–1992.* Kv., 85–108.

BENTLEY, Eric

1998 *A dráma élete.* Pécs.

BÉNYEI Miklós s.a.r.

1985 *Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848).* Bp., Színháztörténeti Könyvtár 15. Magyar Színházi Intézet.

1989 *Az erdélyi országgyűlések színházpolitikai vitái és iratai (1791–1847)* Bp.

BERCZELI Károlyné

1978 *Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához.* Bp., OSzK.

BEREI József szerk.:

1853 *Nemzeti játékszini emlény. Kolosvár városa nagy lelkű fiai s leányinak mély tisztelettel ajánlja a színész társaság sugója.* Kv., Lyc. ny. 564. zsk.

1854 *Színházi Emlék-könyv, melyet bucsúvételül a haza lelkes Fiai és Leányainak mély ajánl Berei József, Dalszínész-társaság sugója. Brassó, Gött János nyomdájában.* 89. zsk.

BERHELOT–DREYFUS ed.:

1885 *La Grande Encyclopédie Inventaire raisonné des sciences, des Lettres et des Arts par une société de Savants et de gens de lettres sous la direction de...* Tome I. Paris.

BESSENYEI György

1772 *Delfén.* Bécs.

1931 *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Magyar Irodalmi Ritkaságok* 4. Bp.

BINAL, Wolfgang

1972 *Deutschsprachiges Theater in Budapest. Von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse (1889).* Wien

BÍRÓ Lajos Pál

1887 *A Nemzeti Színház története 1837–1841.* Bp.

BOGATIRJOV, Pjotr

1986 *A viselet mint jel. A morva-szlovák népviselet funkciói. Folcloristica* 8. 91–186.

BRAUNECK, Manfred–SCHNEILIN, Gérard ed.:

1992 *Theaterlexikon. Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles.* Reinbek bei Hamburg.

CSAPODY Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós

1987 *Magyar könyvtártörténet.* Bp.

CSERBÁK András–GÁBORJÁN Alice

1990 XVIII. századi magyarországi parasztábrázolások és viselettörténeti tanulságaik. *Ethnographia* 101. 1. 51–72.

CSEREY Farkas

(é. n.) *Hazafiui Ohaitási edgy Magyarinak.* Kézirat. Egyetemi Könyvtár Kv., ms. 809.

CSETRI Elek–IMREH István

1972 *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orânduirii feudale (1767–1821).* In: Prof. Ștefan Pascu ed.: *Populație și societate. Studii de demografie istorică.* Cluj, 139–238.

CSIKI Lajos

1874 *Kölcsön-könyvtárának névjegyzéke*. Marosvásárhely.

CSISZÉR Istvánné szerk.:

1866 *Játékszíni emlékkönyv az 1866-ik évre. E hon minden színészetet kedvelő és pártoló lelkes fiai- és leányainak... ajánlja a jelen társulat sugónője*. Kv., Gámán János ny. 598. zsk.

DARVAY NAGY Adrienne

1992 A kolozsvári nemzeti színház. (1821. március 12.–1919. szeptember 30.) In: KÁNTOR Lajos–KÖTŐ József–VISKY András szerk.: *Kolozsvár magyar színháza 1792–1992*. Kv., 33–46.

DIEKE, Gertraude

1934 *Die Blütezeit des Kindertheaters. Ein Beitrag zur Theatergeschichte des 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts*. Emsdetten.

DÓZSA József–GÖRBE Ferdinánd

1845 *Játékszíni zsebkönyv, 1845-ik évre*. Erdély' nagy lelkű fiainak és leányainak... ajánlják a' dalszínházak sugói. Kv., ifj. Tilsch János ny. 559. zsk.

DÖBRENTAI Gábor

1818 *Játékszíneink mostani állapota*. Erdélyi Múzeum 5–15.

[ÉGENI Elek]

1854 *Nemzeti Játékszíni emlény*. Nagyvárada városa nagy-lelkű fiai- és leányainak ajánlja a dalszín-társulat sugója [ÉGENI Elek]. Tichy Alajos ny. 767. zsk.

ÉGENI Elek–KOVÁCS Elek–NÉMETHY Mihály szerk.:

1856 *Játékszíni zsebkönyv. Husvét emlékül Szathmár, Szabolcs, és Bihar megye lelkes fiai 's leányainak... ajánlva*. Szatmár, 949. zsk.

EGRESSY Gábor

1866 *A színészet könyve*. Pest, Emich Gusztáv ny.

ENDRŐDY János

1793 A Nemzeti Játékszín Társaságnak alkotmánya. In: Uő.: *Magyar Játékszín*. III. k. Bp., III–XXXVIII.

ENYEDI Sándor

1972 *Az erdélyi magyar színház kezdetei 1792–1821*. Bukarest.

1975 *Déryné erdélyi színpadokon*. Bukarest.

1998 *Rivalda nélkül. A határon túli magyar színház lexikona*. Bp., Teleki László Alapítvány.

1999 A kolozsvári kőszínház első korszaka és az erdélyi vándorszínészet (1821–1849). In: Uő.: *Tegnapelőttől tegnapig*. Kv.

FÁBRI Anna

1997 Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi indíttatás összefüggései a 19. századi magyar íróknak munkásságában. In: NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit szerk.: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen, 61–73.

FARKAS Gyula

(é. n.) Író és olvasó a XIX. században In: DOMANOVSKY Sándor et alii ed.: *Magyar művelődéstörténet V.* 359–390.

FEKETE Mihály

1911 *A temesvári színészet története*.

FEKETE Sándor

1969 *Petőfi, a vándorszínész*. Bp., Irodalomtörténeti füzetek 64.

1973 *Petőfi Sándor életrajza I. A költő gyermek- és ifjúkora*. Bp., MTA.

FEKETE Soma szerk.:

1838 *Játékszini zsebkönyv, melyet a' magyar játékszín' nagylelkű pártfogóinak mély tisztelettel ajánl Fekete Soma, a' dalszínész-társaság' sűgője*. Kv., Lyc. ny. 552. zsk.

FÉL Edit

1942 A női ruházzkodás Martoson. *Néprajzi Értesítő* 34. 93–140.

FELEKI Miklós szerk.:

1838 *Játékszini zseb-könyv melyet a' magyar játékszín' nagy lelkű pártfogóinak mély tisztelettel ajánl Feleki Miklós a' dal-színész társaság sűgője*. Kv., Evang. Ref. Kollégium ny. 553. zsk.

FERENCZY József

1887 *A magyar hirlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Bp.

FERENCZI Zoltán

1890 K. Boér Sándor drámái 1792-ből. Kv.

1897 *A kolozsvári színészet és színház története*. Kv.

FISCHER-LICHTE, Erika

1994 *Semiotik des Theaters. Eine Einführung*. I–III. Tübingen.

FLÓRIÁN Mária

1992 A népelet ábrázolása magyar néma játékfilmekben. In: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 323–335.

1997 Népviselet. In: *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Bp., 587–590.

FODOR István

1933 *Marosvásárhely színi élete*. Marosvásárhely.

FROMM

1950–1953 *Bibliographie deutschen Übersetzungen aus dem Französischen 1700–1948*. 1–6. Baden-Baden.

GARNIER, Franz Xaver

1786 *Nachricht von der im Jahre 1758 von Herrn Felix Berner errichteten jungen Schauspieler Gesellschaft*. Wien.

GILLYÉN Sándor szerk.:

1828 *Magyar Játékszíni Almanakh, mely az 1828-dik Esztendőben előadott Játék Darabok' Neveit foglalja magába*. Kassa, Werfer Károly ny.

GILLYÉN Sándor–KERESZTESI Ambrus szerk.:

1841 *Magyar nemzeti Színházi Zsebkönyv 1841-dik évre*. Kiadták Gillyén Sándor és Keresztessy Ambrus Magyar Nemzeti Színház sugói. Pesten. 265. zsk.

GILLYÉN Sándor–GÖNCZY Sámuel szerk.:

1846 *Nemzeti színházi zsebkönyv 1846-ik évre*. Kiadták: Gillyén Sándor és Gönczy Sámuel. Pest, Landerer és Heckenast ny.

GÖDE István

1846 *Színfűzér, mint nyugdíj*. Kv.

GULYÁS Pál

1923 A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig. Második közlemény. MKSz.

1924 A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig. Harmadik közlemény MKSz. 13–71.

HAJNAL István

(é. n.) Az osztálytársadalom. In: DOMANOVSKY Sándor et alii ed.: *Magyar művelődéstörténet V*. 163–200.

HALASY Márta

1990 Népviseletek úri és polgári használatban. *Ethnographia* 100. 1–4.

HANKISS Ágnes

1978 A bizalom anatómiája. Bp.

HANKISS Elemér–BERCZELI A. Károlyné

1961 A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század. Bp.

HARSÁNYI István

1913 Régi magyar színlapok. *Irodalomtörténet*. 38–41.

HENSZLMANN Imre

1981 Az újabb francia irodalom és annak káros befolyása a miénkre. In: SZALAY Anna szerk.: *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1930–1847.*

HORÁNYI, Mátyás

1959 *Das Esterhazysche Feenreich. Beitrag zur ungarländischen Theatergeschichte des 18. Jahrhunderts.* Bp.

HORVÁT András [Pázmándi Horvát Endre]

1815 *A Nemes Szívű Magyarokkhhoz a' Pesti Nemzeti Teátrum ügyében.* Budán, 4.

HORVÁTH Gustáv szerk.:

1835 *Magyar játékszíni zseb-könyv, mely 1835-dik esztendőben előadatott játék darabok' neveit foglalja magában. Uj Esztendei ajándékul 'a tisztelet hódolással alázatosan ajánlja a' kolozsvári nemzeti színész társaság' sugója, Horváth Gustáv. Kv., Ref. Kollég. ny.*

INDIG Ottó

1991 *A nagyváradi színészet másfél évszázada (1798–1944).* Bukarest.

IVÁN Nándor–SZABÓ Sándor szerk.:

1863 *Színházi emlékkönyv. Kiadták: Latabár Endre dráma, népszinmű és operette színtársulatának sugói, Iván Nándor és Szabó Sándor.* Arad, Réthy Lipót ny.

JAKAB Elek

1882 *Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig.* Bp., MTA.

JAKAB István szerk.:

1842 *Magyar játékszíni nefejejts, melyet a nagy méltóságú, méltóságos... és minden rangon levő nagy lelkű honfiainak és leányainak mély tisztelettel lángoló hálája jeléül ajánl Jakab István a magyar színésztársaság sugója.* Marosvásárhely, Káli Simon ny.

JAKAB István–NAGY György szerk.:

1865 *Uj évi nemzeti színházi zsebkönyv 1865-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszíntársulat sugói.* Kv., Ev. Ref. Főtanoda ny. 593. zsk.

1865 *Búcsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1865-dik évre.*

Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszíntársulat sugói. Kv., Ev. Ref. Főtanoda ny. 595. zsk.

- 1867 *Bucsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1867-dik évre.*
Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kv., Ev. Ref. Főtanoda ny. 601. zsk.
- 1868 *Uj évi nemzeti színházi zsebkönyv 1868-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György. A kolozsvári dalszintársulat sugói.* Kv., Ev. Ref. főtanoda ny. 602. zsk.
- 1868 *Nemzeti színházi zsebkönyv 1869-dik évre. Kiadták: Jakab István és Nagy György, a kolozsvári dalszintársulat sugói.* Kv., Stein J. ny. 605. zsk.
- JAKAB István–PETRI Sándor szerk.:
 1852 *Játékszíni zsebkönyv 1852-ik évre. Marosvásárhely városa lelkes fiainak és leányinak mély tisztelettel ajánlják a' sugók.*
 Marosvásárhely, Káli Simon ny. 660. zsk.
- JAKAB Ștefan–VENTER, Florian ed.:
 1847 *Cărticică teatrală, fiilor patriei o predă sufleurii societății, Ștefan Jakab și Florian Venter.* Brașov, Ión Gătt. 84. zsk.
- JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István
 1979 *Nagyenynedi diákok. 1662–1848.* Bukarest.
- JANCSÓ Elemér, Dr.
 1942 *Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792–1781. Káli Nagy Lázár visszaemlékezései.* 2. kiad. *Erdélyi Ritkaságok.* Kv.. (1. kiad. Kv., 1939.)
 1943 *Az iskolai színjátszás Marosvásárhelyt 1792-ben. Pásztortűz* 5. 234–235.
 1970 *Aranka György kiadatlan levelezéséből.* *NyÍrK* 189–196 kk.
- JANCSÓ Elemér szerk.:
 1966 *A felvilágosodástól a romantikáig.* Bukarest.
 1971 *Bölöni Farkas Sándor naplója.* Bukarest.
- JARITZ, Alois ed.:
 1847 *Theater-Journal, den hohen, gnädigen Gönnern zum Abschiede ehreurchtsvoll gewidmet von Alois Jaritz, Souffleur.* Arad, Druck. Jos. Schmidt. 13. zsk.
- KAPROS Márta
 1992 *A gyászos öltözködés rendje.* In: *Kultúra és tradíció II.* Miskolc, 765–777.
- KARL Lajos
 1910 *Corneille a magyar irodalomban.* *ItK.* 112–115.
- KELEMEN István
 1997 *Várad színészete.* Nagyvárad.

KERÉNYI Ferenc

1978 A kolozsvári–debreceni színtársulat könyvtára 1810-ben.

Magyar Könyvszemle 255–267.

1987 *A vándorszínészettől a Nemzeti Színházig*. Magyar Levelestár Bp.

1990 *Magyar színháztörténet. 1790–1873*. Bp.

1993 *Az iskolai színjátszás hatása a hivatásos színészet első évtizedeire*. Debrecen.

2000 „Ibolyák” Petőfitől. *Forrás* 32. 11. 60–68.

KESZEG Vilmos

1998. Írott szövegek egy személy életterében. (Esetelemzés)

Ethnographia CIX. 2. 589–628.

KESZY József szerk.:

1843 *Játékszíni zsebkönyv, melyet a' magyar színészet pártfogóinak s barátinak mély tisztelettel ajánl Keszy József a' színész társaság rendezője*. Kecskemét, Szilády Károly ny. 535. zsk.

KESZY HARMATH Sándor szerk.:

1828 *Magyar játékszíni almanak. (Zseb könyv) mely Kolos[z]'várt az 1828-dik és 1829-dik esztendőben előadatott játék darabok neveit foglalja magában... Új esztendei ajándékul...ajánlja a' nemzeti játtzó társaság sűgője Keszy Harmath Sándor*. Kolo'svárt, Kir. Lyceum. 545. zsk.

KIBÉDI Varga Áron

1993 Az irodalomtörténet válságai. *Literatura* 1. 101–107.

KISS József és MARTINKÓ András szerk.:

1973 *Petőfi Sándor összes költeményei (1838–1843)*. I. kötet. Bp.

KÓKAY György szerk.:

1979 *A magyar sajtó története*. Bp.

KONCZ József

1887 *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium nyomdájának száz éves története. 1786–1886*. Marosvásárhely.

KOROMPAY H. János

1994. A Honderű irodalomkritikája. *ItK.* 6/6.

KOSCH, Wilhelm

1960 *Deutsches Theater-Lexikon*. 2. Bd. Klagenfurt–Wien.

KÓTSI PATKÓ János

1973 *A Régi és Új Theátrum Históriája és egyéb írások*. S.a.r. Jordáky Lajos. Kv.

KOVÁTS László

1899 Könyvnyomdánk a jelen század harmadik tizedében. MKSZ. 359–366.

KÖNYVES Máté szerk.:

1834 *Játékszini koszorú. Melly a' két magyar hon nemzeti színjátszó társaság' eredete, környülállása, eddig való fennállása; a' játékszín' holléte, száma, épülése' módja: könyvtárának mennyisége, – szerzők és fordítók' nevei foglaltatnak. Szerkezteté s kiadá Könyves Máté,... a Buda-Pesti társaságnál ügyelő.* Buda-Pest, 1834, Fűskúti Landerer ny. 256. zsk.

KÖVÁRY László

1847 *Erdélyország statisztikája.* Kv.

KULCSÁR Adorján

1943 *Olvasóközönségünk 1800 táján.* Bp.

LAKATOS Éva

1993 *A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948).* Bp., Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.

LAKATOS István

1977 *A kolozsvári magyar zenés színpad. (1792–1973).* Bukarest.

LAKATOS Sámuel

1886 *Ötven év a marosvásárhelyi casino életéből (1833–1883).* Marosvásárhely.

LÁM Frigyes

1938 *A győri német színészet története (1742–1885).* Győr.

LÖNNQVIST, Bo

1980 Az öltözködés szimbolikus értéke. *Folcloristica* 4–5. 263–284.

LÖWEN, Johann Friedrich

1905 *Geschichte des deutschen Theaters (1766).* Berlin.

MAGYAR Bálint

1934 A francia romantika, Bajza és Henszlmann. In: *Császár-
emlékkönyv* 167–182.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit

1955 A Rádayak és hazai színjátszásunk. In: *A Ráday gyűjtemény
évkönyve.* 72–80.

1956 Kelemen László színháza. In: PESTA László szerk.:
Tanulmányok Budapest múltjából. Bp., 153–159.

1956 Polgári-forradalmi eszmék és az első magyar színtársulat
műsora. *Itk* 154–160.

- 1974 A nemzeti színjátszás kezdetei Középkelet-Európában. In: SZAUDER József–TARNAI Andor szerk.: *Irodalom és felvilágosodás*. 1974. Bp., 471–498.
- MÁRTON Béla–NAGY György szerk.:
1872 *Bucsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1872-ik évre*. Kiadták: Márton Béla és Nagy György a kolozsvári nemzeti színház sugói. Mvásárhely, Imreh Sándor ny. 675. zsk.
- MAURER-SCHMOOCK, Sybille
1982 *Deutsches Theater im 18. Jahrhundert*. Tübingen.
- MÁTÉFY szerk.:
1829 *Magyar Játék-színi zsebkönyv, mely az 1830-dik esztendőben előadott játék darabok neveit foglalja magába. Tisztelet hódolással alázatosan ajánlja a' felső-magyarországi pártfogolt kassai dall' és színjátészó társaság-sugója Mátéfy Jó'sef*. Kassa, Werfer Károly ny. 499. zsk.
- MEZEI Márta–WÉBER Antal szerk.:
1972 *Mesterség és alkotás. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról*. Bp.
- MIHÁLYI Károly
1884 A nagyenyedi ev. ref. collegium könyvtára. MKSZ. 1884. 87–101.
- MORVAY Győző
1896 Két nagybányai régi könyvtár. MKSZ. 16–51.
- NAGY Anikó, D.
1972 Könyv, könyvtár, „információ” 200 évvel ezelőtt. *Korunk* 9. 1410–1413.
- NAGY Ferenc–FARKAS Lajos szerk.:
1842 *Erdélyi magyar nemzeti színházi zsebkönyv 1842-dik évre*. Kiadták: Nagy Ferencz, a kolozsvári nemzeti színház' sugója, és Farkas Lajos segédje. Kv., Ev. Ref. Főiskola ny. 555. zsk.
- NAGY György–SZABÓ Ferenc szerk.:
1871 *Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1871-dik évre*. Kiadták: Nagy György és Szabó Ferenc, a kolozsvári dalszintársulat sugói. Kv., St[ein] J. ny. 610. zsk.
- NAGY Sándor, K.
1884 *A váradi színészet története*. Nagyvárad.
- NÁMÉNYI Lajos
1898 *A váradi színészet története*. Nagyvárad.

ORBÁN László

1939 Adalékok a brassói magyar színészet történetéhez 1848-ig.
In: *Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára*. Kv.
191–220.

PÁPAY Sámuel

1808 *A magyar literatura esmérete*. Veszprém.

PIES, Eike

1982 *Prinzipale. Zur Genealogie des deutschsprachigen
Berufstheaters vom 17. bis 19. Jahrhundert*. Düsseldorf.

PROBST, Franz

1948 Das Kindertheater in Eisenstadt. *Burgenländische
Heimatblätter*. 10. Jg. Heft 1. 17.

1952 *Beiträge zur Geschichte des deutschsprachigen Theaterwesens
in Eisenstadt*. Eisenstadt.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán

1931 Az országos Széchenyi-Könyvtár színészettörténeti
forrásanyaga. MKSZ. Bp., 201–202.

1933 *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. Von den
Anfängen bis 1812*. München.

RUZICKSKA György

1973 Vázlatok életemből. In: LAKATOS István szerk.: *Kolozsvári
magyar muzsikások emlékvilága*. Bukarest, 37–69.

SALAMON Sándor

1970 Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században. In: SZÉKELY
Zoltán et alii ed.: *Aluta*. Sepsiszentgyörgyi Múzeum.
Sepsiszentgyörgy, 163–218.

SCHMIDT, Henriette

1793 *Geschichte der Schaubühne zu Preßburg*. Zum Vortheil der
Henriette Schmidtinn, Einsagerinn bey der Christoph Seippschen
Schauspielergesellschaft. Aufgesetzt.

SCHÖPFLIN Aladár

1929–31 *Színházművészeti lexikon. A színjátszás és drámairodalom
enciklopédiája*. I–IV. k. Bp.

1931 *Magyar színművészeti lexikon*. Bp..

SIMÉN Domokos

1877 Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára. *Keresztény
Magvető* 193–207.

SIMHANDL Peter

1998 Az Erzsébet kori Anglia drámája és színháza. In: Uő:
Színháztörténet. Fordította Szántó Judit. Bp., 80–97.

STAUD Géza

1962 *A magyar színháztörténet forrásai*. I–III. Bp.,
Színháztörténeti könyvtár 8 sz. Színháztudományi Intézet.
Országos Színháztörténeti Múzeum.

1999 *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Bp.

SUCHER, C. Bernd ed.:

1996 *Theaterlexikon. Epochen, Ensembles, Figuren, Spielformen,
Begriffe, Theorien*. München.

SZABLYÁR Ferenc s.a.r.

1986 *A Pesti Művelt Társalgó*. Bp.

SZABÓ Sándor szerk.:

1866 *Színházi emlény 1866-ik évre*. Kiadja Szabó Sándor, Latabár
Endre színtársulata sugója. Kv., Gámán János ny. 599. zsk.

SZALAI Anna szerk.:

1981 *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták*. 1830–1847. Bp.

SZÁSZ Béla

1905 1794-i iskoladráma a marosvásárhelyi kollégiumban. In: *ItK*
466–467.

SZAUDER József–TARNAI Andor szerk.:

1974 *Irodalom és felvilágosodás*. Bp.

SZÉKELY György

1963 *Színjátéktípusok leírása és elemzése*. Bp., Színházi
Tanulmányok 8.

SZÉKELY György szerk.:

1994 *Magyar színházművészeti lexikon*. Bp.

SZELESTEI László, N.

1980 *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. In: *Az Országos
Széchényi Könyvtár 1980. évi évkönyve*.

SZENTIMREI Jenő

1957 *Harc az állandó színház megalakulásáért Marosvásárhelyt*.
Marosvásárhely.

SZERZŐ NÉLKÜL

1859 *Színházi emlény. A színészetet hön pártoló közönségnek
tisztelettel ajánlva*. Kv., Ev. Ref. Főtan. 579. zsk.

1868 *A Nemzeti Színház Törvénykönyve 1868 ápril 1-től kezdve*. Pest.

1883 *A marosvásárhelyi evang. reform. collegium könyvtára többes példányainak jegyzéke*. Marosvásárhely.

1963 *Pótlások a „Színházi zsebkönyvek bibliográfiájá”-hoz*. Bp., az OSZK Évkönyve 1961–1962.

1975 *A szociológiai felvétel módszerei*. Bp.

1999 *A Központi Antikvárium 69. aukciója és jótékonyági árverés az árvízkárosultak megsegítésére*. Bp., Lira és Lant.

SZÍN LAP

1793a *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1793b *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803a *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803b *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803c *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803d *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803e *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803f *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1803g *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1838a *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1838b *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

1838c *Színlap*: OSZK, Színháztörténeti Tár, Bp.

Theater-Kalender auf das Jahr 1775–1800. Gotha é. n. C. W. Ettinger.

Theatral Wochenblatt, Für das Jahr 1778. Hermannstadt

TÖRS Kálmán szerk.:

1879–1880 *Déryné naplója*. I–II. Bp.

TRÓCSÁNYI Zoltán

(é. n.) *Új életformák*. In: DOMANOVSKY Sándor et alii ed.:

Magyar művelődéstörténet V. 237–282.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1978 *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*. ELTE Bp., Nemzetiségi füzetek. 2.

VÉRTESY Jenő

1913 *A magyar romantikus dráma (1837–1850)*. Bp.

VACHOT Imre

1840 *Még egy szózat a pesti Magyar Színház ügyében*. Pest.

1842 *Szózat Erdély’ nemzeti színházának ügyében*. In: *Erdélyi Hiradó*, 49. Kv.

VÁLI Béla

1887 *A magyar színészet története*. Bp.

1889 *Az aradi színészet története 1774–1889*. Bp.

VARJÚ Elemér

1899 A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. *MKSZ* 131–175.,
209–243., 329–345.

VÉRTESI Jenő, Dr.

1908 A Fáncsy-féle színlapgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum
könyvtárában. In: *MKSZ* 201–202.

VITA Zsigmond

1940 Magyar színészet Nagyenyeden 1828-ban. *Erdélyi Múzeum*
53–57., 101.

1966 Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás
korában és a reformkorban. In: *A Kossuth Lajos Tudományegyetem*
Könyvtárának Évkönyve 55–73.

VÖRÖS Imre

1987 *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk*
történetéből. Bp., Modern Filológiai Füzetek 41.

WESSELENYI Miklós báró

1925. *Útinaplója*. Cluj-Kolozsvár.

WELLMANN Nóra szerk.:

1972 *Színházi hírek 1780–1803*. Bp.

WINKLER, Gerhard

1967 *Das Wiener Ballett von Noverre bis Fanny Elszler. Ein Beitrag*
zur Wiener Ballettgeschichte. Diss. Wien.

A KÖTET SZERZŐI

Bánházi Emőke-Csilla: egyetemi hallgató – 1981 Margitta. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar-néprajz szakán és ezzel párhuzamosan a szociológia szakon tanul. *Vörösmarty dramaturgiája* című dolgozatával részt vett az Álmodónk, Vörösmarty című nemzetközi konferencián (Kolozsvár, 1999. dec. 10.), *A bihari mecénás* című dolgozatával a Szent és profán, A magyar színház európai gyökerei című egri konferencián (2000. augusztus 17.) – A tanulmányok megjelenés előtt.

Levélcím: Marghita–Margitta, Str. Ion Luca Caragiale 2/13, villanyposta: bemkecsilla@yahoo.com

Bartha Katalin Ágnes: ösztöndíjas doktorandusz, magiszterhallgató – 1978 Sepsiszentgyörgy. Tanulmányutak: CEEPUS-tanulmányi ösztöndíj 2000 november (Szegedi Egyetem), részképzés 2001 február (Budapest, ELTE). 2001-ben magyar–angol szakos tanári oklevelet szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Tanulmányai megjelenés előtt: K. B. S. In: *A magyar színház európai gyökerei* (Miskolc); Színlapok tükrözte színházvilág. In: *Néző, játék, olvasó. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár, szerk. Egyed Emese.

Levélcím: 4000 Sfântu Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, Str. Bisericii nr. 26. villanyposta: bkagnes@yahoo.com

Egyed Emese: irodalomtörténész – 1957 Kolozsvár. Francia–magyar szakos diplomát szerzett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 1980-ban, 1990 óta a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen tanít, jelenleg az Irodalomtudományi Tanszék vezetője, docens. 1996: a filológiai tudományok doktora (Kolozsvár). Tanulmányutak: Udine, Róma, Nápoly (1992 nov.), Bécs (1993, 1998, 2001), Nápoly (1999 febr.). A XVIII–XIX. századi erdélyi irodalom történetével foglalkozik. Színház- és drámatörténeti tanulmányai: Magyar mítoszparódiák. In: Egyed Emese: *Kard és penna*, Budapest, 1998; Nóver. In: *A magyar színház születése*. Miskolc, 2000; Homonna hölgye. In: Egyed Emese: *Olvasó nappal, író este*. Kolozsvár, 1998.

Levélcím: 3400 Cluj–Kolozsvár, Str. Brateş 4/40, villanyposta: eegyed@mail.dntcj.ro

Szatmári Ildikó: magiszterhallgató – 1977 Belényes. Magyar-néprajz szakos diplomát a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerzett 2001-ben. Tanulmányutak: CEEPUS ösztöndíj: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1999. november 1–30., részképzés: Veszprémi Egyetem, Színháztudományi Tanszék, 2000. március 1–30. Tanulmánya megjelenés előtt: Pótlakodalom Moldvában. In: *A magyar színház európai gyökerei*.

Levélcím: 3700 Oradea–Nagyvárad, Str. Petre Ispirescu 18/16, villanyposta: szatmariildiko@yahoo.de

Tar Gabriella Nóra: tanár – 1977 Szinérváralja. Német–magyar szakos diplomát szerzett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (1999). Magiszterfokozat: 2001. Posztgraduális tanulmányai: Rostock 1998, Bécs 1999. márc–ápr., 2000. ápr. Jelenleg a Német Nyelv- és Irodalomtudomány Tanszék tanársegéde, doktorandusz. Megjelenés előtt álló tanulmányai: Gyermekszínháztudomány a XVIII. századi Magyarországon. In: *Szent és profán. A Magyar színház európai gyökerei*. szerk.: Demeter Júlia. Gyermekeknek való néző hely. In: *Néző, játék, olvasó*. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok, Kolozsvár, szerk.: Egyed Emese.

Levélcím: 3400 Cluj–Kolozsvár, Str. Horea nr. 31, villanyposta: tarnora@yahoo.com

KIVONATOK

EGYED Emese

SZÍNHÁZ- ÉS IRODALOMISMERET SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK RÉVÉN

A tanulmány egyrészt szempontokat ad a színházi zsebkönyv definíciójához, másrészt az öttagú kutatócsoport munkáját foglalja össze az igénybe vett kutatóhelyek felsorolásától kezdve a zsebkönyvek feltárásának tematikus változataiig és a kapcsolatteremtésekig. A csoportnak mind legfiatalabb (másodéves) mind tapasztaltabb (doktorandusz) diáktagja eredeti kutatások alapján írta meg zárótanulmányát és járult hozzá az 1961-ben az Országos Széchényi Könyvtárban kiadott szakbibliográfia (Színházi zsebkönyv-bibliográfia) Erdélyre vonatkozó tételei ellenőrzéséhez. Néhány eddig katalogizálatlan zsebkönyv, több egyleveles „emlény” és színlap felbukkanása a számszerű eredménye e kutatásnak (és nem utolsósorban az itt közös bibliográfiával könyvvé szerkesztett, mellékletekkel ellátott tanulmányok sora). Külön értéket képviselnek az irodalmi-irodalomtörténeti vonatkozások, amelyek a színház és az irodalom szoros kapcsolatára utalnak, illetőleg az egyes írók, színészek kultuszának becses bizonyítékai.

BÁNHÁZI Emőke-Csilla

A ZSEBKÖNYVEK

A KORABELI ERDÉLYI TÁRSADALOMBAN

(mecenatúra, cenzúra, terjesztés, őrzés, megítélés)

A színházi zsebkönyvek alapján vissza lehet következtetni az adott társadalom képére, kulturális szokásaira, szociológiai elemzésük betekintést nyújt a XVIII–XIX. századi művelődési életbe. Ismereteket lehet belőlük nyerni a korabeli színházlátogatósról, a támogatás formáiról, a korabeli könyvkultúráról. A zsebkönyvek nyomtatása és terjesztése eltér a többi korabeli kiadványétól. E kiadványok alapján feltérképezhetők a korabeli vándortársulatok állomásai, valamint a társulatok nemzetisége, felépítése, ritkább esetben az előadások minősége. A dolgozat táblázatok,

nösen a klasszicizmus által kedvelt világos szerkezet, később pedig a szenvedélyes színpadi hős ideológiája hatott – egyfajta querelle des anciens et des modernes-től a magyar színházi világ is visszhangzott. A színpadi gyakorlat a Diderot-iskola közvetett, de visszavonhatatlan imitációját mutatja. A színház szóhasználata – mint amilyen maga a zsebkönyveket kiadó személy neve: souffleur vagy a színpadi műfajoké: vaudeville, almanach – és nem utolsósorban a sok metamorfózison átment színpadi történetek arra utalnak, hogy a kulturális kapcsolatoknak saját és izgalmas alakulástörténetük van.

SZATMÁRI Ildikó

NÉPI VISELET – SZÍNHÁZI VISELET

A színházi előadás szerves részei a díszletek, jelmezek és más kellékek. A színházban felhasznált tárgyak a színjáték világán belül jellé válnak, önálló jelentésre tesznek szert. A viseletnek a társadalmi életben is vannak jelfunkciói, ezek a színjáték részeként specifikus jelentésekkel egészülnek ki. A dolgozat a viselet és jelmez társadalmi életben és színházban létrejövő jelentéseit, illetve e jelentések összefüggéseit vizsgálja, főleg színháztörténeti és néprajzi szempontokból. A kutató történeti anyagra támaszkodott: felhasznált különböző színház- és irodalomtörténeti adatokat, a XIX. században megjelent színházi zsebkönyvek műsorrendközléseit és különböző jelmeztalásait, a pesti magyar színjátszó társulat jelmezeinek jegyzékét. Figyelembe vette ugyanakkor a néprajzi kutatások viselettörténeti adatait, s ezek közül főleg azokat, amelyek a „magyar ruha” alkotó elemeivel, illetve ennek a viseletegyüttesnek a korabeli megítélésével foglalkoznak. A tanulmány koncepciója ötvözi e kettős szempontot, s a vizsgálatok során főleg a viselet társadalmi és színházi funkcióinak összefüggéseire, a „magyar ruha” korabeli társadalmi és színházi megítélésére, illetve az ennek tulajdonított jelentések különböző aspektusaira világít rá.

BARTHA Katalin Ágnes

ZSEBKÖNYV ÉS SZÍNLAP

Erdély XVIII–XIX. századi színházi életének képe a színházi publikációk tartalma, fogadtatása és terjedésének vizsgálata által teljesebben ki. A színpadot, a rivaldafényt övező szövegtenger felvillantja a kulisszák

mögötti világot is: a személyzet, szervezés, műsorpolitika, a közönség és társadalom világát. A dolgozat a színházi zsebkönyv és a színlap műfajának fő jellegzetességeit emeli ki. Egyik fő szempontja a két műfaj érintkezésének elvitathatatlan elve. A színházi mesterségek színész, sűgő, színlapkihordó funkciók átjárhatósága a színházat körülvevő szöveges műfajok érintkezésében is tetten érhető. A dolgozat többnyire kolozsvári zsebkönyvekre utal, illetve a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum ömlesztett anyagában fellelhető színlapgyűjteménynek, a vándorszíniészet korának színlapjaira. Mivel ez utóbbiak feldolgozatlan anyagok, új adalékul szolgálhatnak a vándortársulatok vidéki műsorának rekonstrukciójához, ahova az eddigi színháztörténeteket jegyzők, a színházi zsebkönyvszerkesztők, sem a lexikonok szócikkeit írók nem jutottak el.

REZUMATE

EGYED Emese

CUNOȘTINȚE DESPRE TEATRU ȘI LITERATURĂ PRIN STUDIAREA ALMANAHURILOR TEATRALE

Studiul, pe lângă formularea unor repere pentru definirea almanahului teatral, trece în revistă plecând de la enumerarea bibliotecilor de specialitate până la analiza tematică a almanahurilor teatrale și a interferențelor, rezultatele unei perioade de cercetare intensivă, în cadrul căreia un grup de tineri cercetători îndrumați de un profesor au confruntat datele unei bibliografii de almanahuri teatrale apărut la Biblioteca Națională Széchenyi din 1961 cu situația de astăzi (titluri referitoare la trupe din Transilvania între anii 1778-1880). Toți membrii grupului (cel mai tânăr fiind student în anul doi și cel cu mai multă experiență, doctorand) au contribuit efectiv la actualizarea datelor bibliografiei și au elaborat câte un studiu de specialitate. Acestea se prezintă cu bibliografia comună și fișele de catalog actualizate, respectiv cu ilustrațiile originale sub formă de manuscris de carte. În cadrul studiului se conturează valoarea almanahurilor în istoria literaturii și cea a contactelor între domeniul literar și cel teatral, amintind că almanahurile ajută la o mai bună abordare a problemei cultului anumitor scriitori și actori.

BÁNHÁZI Emőke-Csilla

ALMANAHURILE TEATRALE ÎN SOCIETATEA ARDELEANĂ CONTEMPORANĂ (susținere, cenzură, difuzare, păstrare, judecare)

Prin studierea almanahurilor teatrale se poate realiza un fel de reconstrucție a imaginii societății de altădată, analiza lor din punct de vedere sociologic oferind posibilitatea abordării vieții culturale din sec. XVIII-XIX. Astfel, se pot obține informații despre obiceiurile de distracție teatrală, despre mecenatură și cultura cărții. Almanahurile teatrale au un anumit specific din punct de vedere al tipăririi și difuzării. Cu ajutorul acestor publicații speciale, se pot marca traseele trupelor teatrale ambu-

lante, iar mai rar chiar și calitatea producției lor teatrale. Lucrarea abordează prin tabele și modele grafice lumea reprezentată prin publicația teatrală, din care reiese care au fost orașele cu cele mai multe almanahuri teatrale tipărite, care au fost textele preferate în almanahuri și cum se schimbă obiceiurile de utilizare a almanahului teatral în timp și spațiu.

TAR Gabriella-Nóra

COPII PE SCENELE ARDELENE DE LA ILUMINISM PÂNĂ LA 1848

Studiul nostru se ocupă cu teatrul de copii din Transilvania de la iluminism până la 1848.

Noțiunea teatrului de copii este folosită de noi în sensul unei forme teatrale alcătuite din copii, ai cărei membri jucau adulților ca profesioniști fiind îndrumați de un director adult.

Structural studiul este compus din patru părți. În primul capitol fenomenul teatrului de copii apare în contextul teatrului european din secolul al XVIII-lea, pe lângă definirea noțiunii având ca scop prezentarea perioadei de înflorire, a provenienței și a formelor acestui tip de teatru.

Următorul capitol se ocupă cu acești copii-actori prezenți pe scenele din Transilvania. Având în vedere că teatrul de copii european dispunea de trei forme de bază, materialul din Transilvania a fost structurat în jurul acestor trei tipuri de existență. Astfel în capitolul al doilea sunt prezentate problemele legate de trupele de copii care au jucat în Transilvania, și de spectacolele de copii realizate de trupelor adolescenți, precum despre școlile teatrale și de coregrafice existente în țară. În capitolele trei și patru ne-am sintetizat concluziile și bibliografia folosită.

Cariera copiilor-actori din Transilvania este un domeniu puțin cercetat, și în acest sens studiul nostru dorește să fie un prim pas spre această temă de cercetare.

EGYED Emese

VARIANTE LOCALE ALE COLORITULUI FRANCEZ

Istoria îndelungată a influenței culturale franceze în regiunea noastră este simțită și în arta teatrală. Începând cu Noverre care a realizat coreografii în mai multe orașe din Europa, până la artiștii invitați din secolul următor și la generațiile de actori, descendenți ai emigranților francezi din perioada Revoluției franceze – mulți au contribuit la coloritul francez al scenei maghiare. În arta dramatică s-a preferat transparența structurii atât de cultivată în timpul clasicismului francez, la fel ca și ideologia eroului pasionat. Un fel de polemică a la querelle des anciennes et des modernes s-a născut și în lumea teatrală maghiară. Practica teatrală prezintă imitația intermediată a percepțelor lui Diderot. Terminologia teatrului (*souffleur*, *vaudeville*) și nu în ultimul rând povestirile metamorfozate arată că istoria contactelor culturale este specială și interesantă.

SZATMÁRI Ildikó

PORT POPULAR-PORT TEATRAL

Costumul și decorul sunt părți organice ale unui spectacol teatral. Obiectele folosite în cadrul unui spectacol devin unități cu denotație proprie în lumea spectacolului. Costumul are a denotație proprie și în viața socială, iar în cadrul unui spectacol primește diferite denotații specifice. Acest studiu are ca obiectiv principal cercetarea denotațiilor costumului în viața socială și în cadrul teatrului, mai precis a relației dintre aceste tipuri de denotații, din aspectul istoriei teatrului maghiar și a etnografiei. În elaborarea acestui studiu am folosit diferite date din istoria teatrului și a literaturii maghiare, datele referitoare la acest subiect din almanahurile teatrale din secolul al 19-lea, respectiv inventarul costumelor teatrului maghiar din Pest (1804-1815). În același timp m-am bazat pe studiile etnografice referitoare la portul popular și național maghiar. Studiul reprezintă o încercare de a îmbina aceste aspecte teatrale și etnografice, în perspectiva cercetării denotațiilor „costumului maghiar”, atât în cadrul teatrului, cât și în afara lui.

BARTHA Katalin Ágnes
ALMANAHUL ȘI AFIȘUL TEATRAL

Arta teatrală din Transilvania secolelor XVIII-XIX devine mai ușor de înțeles prin examinarea conținutului recepției și distribuției publicațiilor din domeniu. Textele produse care înconjoară scena și rampa pun în evidență și lumea din spatele culiselor, personalul, producția, repertoriul și publicul. Lucrarea descrie principalele caracteristici ale almanahului și ale afișului teatral. Un punct principal de plecare este principiul incontestabil al contactului între aceste două genuri teatrale, întâlnirea funcțiilor din cadrul teatrului (adică actorul se putea ocupa și de distribuția afișelor și putea fi și souffleur). Lucrarea se referă mai ales la almanahuri clujene, respectiv la afișele teatrale din era actoriei itinerante aflate în colecția Muzeului din Sfântu Gheorghe. Afișele aflate neprelucrate încă, vor contribui la istoria trupelor provinciale și ale spectacolelor acestora, neînregistrate până acum de istoricii artei teatrale, de redactorii almanahurilor (sufler), nici de autorii enciclopediilor de istorie teatrală.

ABSTRACTS

EGYED Emese

VIEWING THEATRE AND LITERATURE THROUGH THEATRE ALMANACS

On the one hand, the study offers several points of view regarding the definition of theatre almanacs, on the other hand it sums up the achievements of the research-group, starting with the enumeration of the researched areas, following with the presentation of the thematic variations of theatre almanacs and several interferences. All the student members of the group (both the youngest, in the 2nd year, and the PhD students) have written their final papers relying on original research work and contributed to the overseeing of the items of a specific bibliography (a *Bibliography of Theatre Almanacs*, published in 1961 by the National Szechenyi Library in Hungary) referring to Transylvania. The result of the research is the publication of several, not yet registered theatre almanacs and playbills, and, last but not least, the book itself, consisting of the 6 studies, and the attached special bibliography and annexes.

BÁNHÁZI Emőke-Csilla

THEATRE ALMANACS IN THE CONTEMPORARY SOCIETY OF TRANSYLVANIA (support, censorship, diffusion, care, review)

The analysis of theatre almanacs leads to conclusions about the image of the society and its cultural traditions; their sociological analysis offers perspective on the 18-19th century history of civilisation. They also offer information about the contemporary theatre-audience, about means of sponsoring, and about the contemporary lecturer habits. The printing and distributing of theatre almanacs differ from that of the other publications of the period. Through these almanacs one can follow the stations, where the stroking theatre-companies had stopped and played, their ethnic composition, the structure of the company and sometimes even the quality of the performances. The study approaches the world of

theater almanacs with the help of tables and graphics: they present the cities, where the theatre almanacs were published, the favourite texts used in theatre almanacs and their local and temporal changes.

TAR Gabriella-Nóra

CHILDREN ON THE STAGES OF TRANSYLVANIA FROM THE ENLIGHTENMENT TILL 1848

Our study analyses children-theatre in Transylvania from the enlightenment till 1848. The notion of children-theatre means in our case an acting company, whose members were children playing as professionals for adults and being managed by an adult director.

Structurally the study has four parts. In the first chapter the phenomenon of children-theatre appears in the context of the European theatre of the XVIIIth century. Along with the definition of the notion we tried to present the acme, the headspring and the forms of this type of theatre.

The next chapter deals with children actors playing on Transylvanian stages. Taking into account that the european children-theatre had three basic forms, we organized our material around these three forms of existence. The second chapter presents the problems of the children-companies that acted in Transylvania, and deals with the playing of children in adult companies, as well as with Transylvanian theatre- and ballet-schools. The conclusions and the bibliography is presented in the last two chapters. The life of children-actors represents an unknown area of exploration. In this respect, our study is a first step to this interesting subject of the history of European theatre.

EGYED Emese

LOCAL VARIANTS OF THE „FRENCH COLOUR”

The strong areal influence of the French culture has traditions in many fields and the theatre is one of them. From Noverre, who directed in several European cities, to the guest-actors of the 19th century and to the actor-descendents of families fleeing from the Revolution, many contributed to the local colour of Hungarian theatre. The drama-theory was influenced especially by the clear structure of Classicism, later by the ideo-

logy of the passionate stage-hero. The Hungarian theater also echoed some kind of “querelle des anciennes et des modernes”. The stage routine reflects the indirect but irrevocable imitation of Diderot’s school. The vocabulary of the theatre, as well as the name of the publishers of theatrical almanacs (*souffleur*) or of the theatre genres (*vaudeville*, *almanac*) and, last but not least, the several metamorphoses of theatrical stories indicate that the cultural interferences developed in a unique and interesting way.

SZATMÁRI Ildikó

FOLK COSTUME – THEATRICAL COSTUME

Sceneries, costumes and other theatrical requisites are integral parts of the theatre-performance. The objects used for the performance become symbols through the actor’s play and receive new meanings. This study examines mainly from the theatre-history and ethnography point of view the significance of costume and dresses in both the social life and theatrical acts and the connection between them. The research is based on historical facts, theater-history and history of literature, programme reports and dress references of 19th century theatre almanacs, and the index of costumes of the Hungarian acting company from Pest. This study takes in consideration the facts from the history of dressing, revealed by ethnographic researches and mainly those facts dealing with the basic elements of „Hungarian cloth” and the public opinion that was formed about it. The study blends these two points of view, paying attention to the connection between the social and theatrical functions and reflecting different aspects of these subjects.

BARTHA Katalin Ágnes

THEATRE-ALMANACS AND PLAYBILLS

The 18-19th century theatre art of Transylvania becomes more understandable and clear thanks to studying the summary, the reception and the distribution of theatrical prints. Textblocks which surround the limelight reveal the life behind the scenes, too: the staff, the production, the repertoire, and the audience. The study points out the main characteristics of the theatre-almanacs and playbills. The most important point of view is the undeniable principle of the contact between the two genres.

The relation between several jobs in the theatre (the actor may be the editor of almanacs and/or programme – deliver in one person – can be noticed in the crossover among different texts which surround the stage). The study mainly refers to theatre almanacs from Cluj and playbills from the age of itinerant players which may be found in the exhibits of the Museum of Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe. These latter playbills have not been dealt with yet, but they do contribute to the history of provincial theatre-companies and their performances which have not been registered neither by the theatre-historians, nor by the editors of the almanacs, and in addition they cannot be found in the articles of any theatre-encyclopedia.

A SAPIENTIA KÖNYVEK SOROZAT KÖTETEI

Megjelent:

1. TONK MÁRTON–VERESS KÁROLY (SZERK.)
Értelmezés és alkalmazás. Hermeneutikai és alkalmazott
filozófiai vizsgálódások. 2002.
2. PETHŐ ÁGNES (SZERK.)
Képtávitelek.
Tanulmányok az intermedialitás tárgyköréből. 2002.
3. NAGY LÁSZLÓ
Numerikus és közelítő módszerek az atomfizikában. 2002.

Előkészületben:

VORZSÁK MAGDOLNA–KOVÁCS LICINIU ALEXANDRU
Mikroökonómiai Kislexikon

KÖLLŐ GÁBOR (SZERK.)
Műszaki szaktanulmányok

SZENKOVITS FERENC–MAKÓ ZOLTÁN–CSILLIK IHARKA–BÁLINT ATTILA
Mechanikai rendszerek számítógépes modellezése

GÁBOR CSILLA–SELYEM ZSUZSA (SZERK.)
Irodalomtudományi tanulmányok

SORBÁN ANGELLA (SZERK.)
Szociológiai tanulmányok

Scientia Kiadó

3400 Kolozsvár (Cluj-Napoca)
Kossuth Lajos u. (B-dul 21 Decembrie) 24/3.
Tel./fax: +40-64-197584, +40-64-194228
E-mail: kpi@kpi.sapientia.ro

Korrektúra:

M. Kovács Emma

Tördelés:

Tánczos András

Tipográfia:

Könczey Elemér

Készült a ProPrint nyomdájában

500 példányban, 14,5 nyomdai ív terjedelemben
4100 Csíkszereda (Miercurea Ciuc)
Temesvári u.19.
Felelős vezető: Burus Endre igazgató